

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського

ПОЛІТИКУС

Науковий журнал

Випуск 4

Одеса
2017

Головний редактор:

Наумкіна С. М. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Заступник головного редактора:

Музиченко Г. В. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Відповідальний секретар:

Ростецька С. І. – к.політ.н., доц., доцент кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Члени редакційної колегії:

Арабаджієв Д. Ю. – д.політ. н., доц., професор кафедри соціальної роботи
(Запорізький національний технічний університет)

Аркадіуш Адамчик – проф. д-р габ. політології (Університет імені Яна Кохановського в Келцах, РП)

Бабкіна О. В. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політичних наук (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

Гедікова Н. П. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Горбатенко В. П. – д.політ.н., проф., заступник директора (Інститут держави і права НАН України імені В. М. Корецького Національної академії наук України)

Долженков О. О. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Залевські Єжи – проф. д-р габ. політології (Варшавський університет, РП)

Монолатій І. С. – д.політ.н., проф., професор кафедри політології (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»)

Парух Вальдемар – проф. д-р габ. політології (Університет імені Марії Склодовської-Кюрі в Любліні, РП)

Романюк А. С. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політології (Львівський національний університет імені Івана Франка)

Яковлев Д. В. – д.політ.н., проф., декан факультету правової політології та соціології
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

Ярова Л. В. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Науковий журнал «Politicus» є фаховим виданням на підставі

Наказу МОН України № 241 від 09.03.2016 року (додаток № 9)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази

Index Copernicus International (Республіка Польща)

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet

Вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, протокол 1 від 30 серпня 2017 року.

Офіційний сайт видання: www.politicus.od.ua

Науковий журнал «Політикус» зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 21499-11299P від 18.08.2015 р.)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Лукашенко Є.М. Дорога до свободи Фрідріха фон Гаєка.....	5
Сергатюк Д.А. Вітчизняне політичне елітотворення (1994–2004): виміри проблемності.....	13
Шелеманов Э.А. Исторический обзор гуманитарных отношений между Азербайджанской Республикой и Венгрией.....	19

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Варинський В.О. Оптимальні сучасні форми взаємодії між державою та громадянським суспільством.....	23
Вовк С.О. Громадянська війна як кризова модель розвитку політичного конфлікту.....	27
Малишенко Л.О., Голка В.Є. Краудсорсингові проекти в контексті публічного виміру політики.....	32
Ищейкін К.Є. Передумови та досвід впровадження бюджету участі в Німеччині	37
Кабиш О.О. Формування та трансформація силових структур незалежної України.....	40
Колюх В.В. Судова реформа як складова частина сучасного політичного процесу в Україні.....	47
Копусь О.А. Мовно-культурна ідентичність як умова досягнення політичної взаємодії в суспільстві.....	51
Король С.М. Особливості децентралізації політичної влади в Україні.....	54
Кушнар'юв І.В. Інструменти боротьби з політичною корупцією в країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії.....	58
Макаренко Л.П. Громадська думка як засіб впливу на державу	62
Pashayev Elvin Nazim The main political directions of the USA are to support stimulation of innovations and allocate budget expenditures for scientific research programs.....	70
Перегуда Є.В. Політика енергоефективності та енергозбереження: необхідність нових підходів.....	74
Smolnikov Yu.B. The far right in the Netherlands: the rise of the Party for Freedom.....	79

Трофимов Е.А.

The phenomenon SLF (Search for legitimate force)
и стратегия Российского «государства» в условиях роста конфликтности политики.....84

Хорішко Л.С.

Суб'єктність елітного політичного інституту в процесах політичної модернізації.....90

Шедяков В.Е.

Метаморфозы концептуальной власти под влиянием исторических вызовов
постглобализма и сетецентризма медиапространства.....94

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Андриянова Н.М.

Аналіз участі Збройних сил Республіки Польща в операціях із підтримання миру
і безпеки до і після вступу в НАТО.....101

Жигайло В.М.

Місце США на міжнародній арені в 21 столітті.....107

Кокорев О.В.

Балтийский субрегион в контексте глобального европейского развития.....113

Матлай Л.С.

Європейська інтеграція та європеїзація Іспанії: історичний, політичний
та дипломатичний досвід (1977–2017 рр.).....117

Приймак Б.І.

Трансформація зовнішньої політики Німеччини у зв'язку з кризою в Україні.....121

РОЗДІЛ 4. ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Волкова Я.О.

Національні меншини та міждержавні відносини.....126

РЕЦЕНЗІЇ

Ляшенко Т.М.

Рецензія на монографію «Державний переворот: насильницький спосіб
переформатування влади» (автори С.О. Вовк, О.В. Меженська).....132

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Лукашенко Є.М.

Дорога до свободи Фрідріха фон Гаска

УДК 321.01:342.72/.73:330.34](436)«19»
Ф.Гаєк

Лукашенко Є.М.,
аспірант кафедри теорії
та історії політичної науки
Львівського національного університету
імені Івана Франка

У статті проаналізовано погляди видатного австрійського вченого Фрідріха фон Гаєка щодо свободи особистості, розкрито особливості тлумачення і розуміння вченим різних аспектів свободи, зокрема свободи політичної та свободи економічної та шляхів їх досягнення.

Ключові слова: свобода, уряд, конкуренція, планування, гроші, демократія, держава.

В статье проанализированы взгляды выдающегося австрийского ученого Фридриха фон Хайека о свободе личности, раскрыты особенности толкования и понимания ученым различных аспектов сво-

боды, в частности свободы политической и свободы экономической и путей их достижения.

Ключевые слова: свобода, правительство, конкуренция, планирование, деньги, демократия, государство.

The article analyzes the views of prominent Austrian scientist Friedrich von Hayek on freedom of the individual, the features of the interpretation and understanding of scientists of various aspects of freedom, including the freedom of political and economic freedom and ways to achieve them.

Key words: freedom, government, competition, planning, money, democracy, the state.

Фрідріх фон Гаєк є одним із самих яскравих представників лібералізму. Того лібералізму, який можна назвати класичним і який відстоював свободу особистості як головну цінність людської цивілізації. Усі праці Гаєка спрямовані перш за все на відстоювання свободи, в усіх її проявах. Тобто свободи політичної і свободи економічної, свободи думки, свободи вибору і свободи відповідальності. Свободи отримувати прибутки чи нести втрати за власний вибір. Звільнення індивіду від диктату влади і суспільства Гаєк вважав головною метою лібералізму і власного життя. Основою всіх прав і свобод, на думку Гаєка, є свобода економічна [2].

Слово «свобода» зазнало зловживань і перекручень, мабуть більше, ніж будь-які інші слова. У тоталітарних країнах його використовують не рідше, ніж в демократичних. Так, наприклад, влада Куби, де встановлено тоталітарний комуністичний режим братів Кастро, без вагань називає свою країну «островом Свободи». Фрідріх фон Гаєк пише: «Щоби люди дійсно приймали цінності, яким вони повинні беззавітно служити, найкраще переконати їх, що це ті самі цінності, яких вони (принаймні найдостойніші з них) дотримувалися завжди, тільки до цих пір інтерпретація цих цінностей була невірною. Тоді вони почнуть поклонятися новим богам в упевненості, що новий культ відповідає їх сподіванням – тому, що вони неясно відчували завжди. У такій ситуації самий простий і ефективний прийом – використовувати старі слова в нових значеннях. І це стає однією з найбільш характерних особливостей інтелектуального клімату тоталітаризму, що збиває з пантелику зовнішніх спостерігачів: перекидання мови, зміщення значень слів, що виражають ідеали режиму» [2, с. 159]. Думки і смаки мас формуються пропагандою, рекламою, модою, образом життя еліти, справжнім, чи вида-

ваємим за справжній. Вони підштовхують індивідів рухатися в напрямку, що бажаний для правлячої верхівки. Переважна більшість людей легко піддаються впливу ззовні, переймаючи догми і забобони суспільства, в якому живуть. Навіть ті, хто мають тверду здатність до самостійного, невідчуженого впливу інших мислення, втрачаючи доступ до альтернативних джерел інформації в тоталітарних країнах, зазнають корозії і зміщення власної думки. Погляди і переконання засвоєні з дитинства або нав'язані пропагандою в дорослому віці, більшість людей сприймають часто несвідомо, як власні. Хоча більшість підвладна інтелектуальним впливам, ніхто не повинен мати право привласнювати собі владу над мисленням і поглядами інших людей, у чому переконаний Гаєк [2].

Важливість свободи думки важко переоцінити, проте Фрідріх фон Гаєк вважає, що «свобода думки в будь-якому суспільстві грає важливу роль лише для меншості» [2, с. 165]. Та додає: «Не можна заперечувати цінність свободи думки на тій підставі, що вона не здатна дати всім рівні можливості, бо суть цієї свободи як першодвигуна інтелектуального розвитку зовсім не в тому, що кожен має право говорити або писати все що завгодно, а в тому, що будь-яка ідея може бути піддана обговоренню. І поки в суспільстві не пригнічується інакомислення, завжди знайдеться хтось, хто засумнівається в ідеях, які володіють умами його сучасників, і стане пропагувати нові ідеї, виносячи їх на суд інших. Цей процес взаємодії індивідів, що володіють різним знанням і стоять на різних точках зору, і є основою розвитку думки. Соціальна природа людського розуму вимагає тому різномудства» [2, с. 165].

Розвиток людського мислення передбачити складно, практично неможливо. Ніколи не можна

стверджувати впевнено, які із сучасних уявлень ведуть до інтелектуального прогресу, а які обмежують його. Тому, як вважає Гаєк, «планування» або «організація» інтелектуального розвитку, як і будь-якого розвитку взагалі, – це абсурд, протиріччя в термінах. Думка, що людський розум повинен «свідомо» контролювати власний розвиток, виникає в результаті змішування уявлень про індивідуальний розум, який тільки і може що-небудь «свідомо контролювати», з уявленнями про міжособистісний і надособистісний процес, завдяки якому цей розвиток відбувається. Намагаючись його контролювати, ми лише встановлюємо межі розвитку розуму, що рано чи пізно призведе до інтелектуального застою і занепаду мислення» [2, с. 165].

Правозаконність – це абсолютний авторитет і верховенство законодавства, в першу чергу Конституції як основного закону, що повністю виключає свавілля чиновників та урядовців. Альтернативою правозаконності є контроль правлячої верхівки над людиною, її цілями і становищем у суспільстві. Перед законом усі повинні бути рівними, переконаний Гаєк: «Є тільки один загальний принцип, одне просте правило, яке дозволить дати дійсно визначену відповідь на всі ці питання: рівність, повна і беззастережна рівність всіх індивідів у всьому, що піддається людському контролю» [2, с. 120].

Головна відмінність між демократією і авторитаризмом та тоталітаризмом – це дотримання принципів правозаконності. Владоможці в умовах демократії обмежені встановленими правилами і нормами. Звичайно, зловживання уряду даною їм владою неможливо ідеально відрегулювати на всі випадки життя. Але правозаконність потрібно постійно вдосконалювати. «І хоча цей ідеал повністю втілити неможливо, бо ті, хто приймає закони, і ті, хто їх виконує, – живі люди, яким властиво помилятися, але смисл принципу досить ясний: сфера, де органи виконавчої влади можуть діяти на свій розсуд, повинна бути зведена до мінімуму. Будь-який закон обмежує в якійсь мірі індивідуальну свободу, звужуючи коло засобів, якими люди можуть користуватися для досягнення своїх цілей. Але правозаконність обмежує можливості уряду, не дає йому за власним бажанням втручатися в дії індивідів, зводячи нанівець їхні зусилля. Знаючи правила гри, індивід вільний у здійсненні своїх особистих цілей і може бути впевнений, що влада не буде йому в цьому заважати», – пише Гаєк [2, с. 90].

Моральні принципи, на думку Фрідріха фон Гаєка, можуть діяти лише за умови, що «індивід вільний, здатний приймати самостійні рішення і ради дотримання цих принципів добровільно приносить у жертву особисту вигоду. Поза сферою особистої відповідальності немає ні добра, ні зла, ні чесноти, ні жертви. Тільки там, де ми несемо відповідальність за свої дії, де наша жертва вільна і

добровільна, рішення, що приймаємо ми, можуть вважатися моральними. Як неможливий альтруїзм за чужий рахунок, так неможливий він і у відсутності свободи вибору» [2, с. 203]. Щоб мораль не була «порожнім звуком» людина повинна усвідомлювати відповідальність не перед кимось, але, перш за все, перед власною совістю. Без жодного примусу вирішувати, яким моральним цінностям надати перевагу і нести відповідальність за свій моральний вибір. Існування моралі неможливе без свободи вибору. «Свобода робити вчинки, коли матеріальні обставини нав'язують нам той чи інший образ дій, і відповідальність, яку ми приймаємо, вибудовуючи наше життя по совісті, – ось умови, необхідні для існування морального почуття і моральних цінностей, для їх щоденного відтворення у вільних рішеннях, прийнятих людиною», – вважає Гаєк [2, с. 204].

Глибоко помилковими, з погляду Фрідріха фон Гаєка, є твердження про те, що демократія і капіталізм несумісні та протирічать один одному. «Якщо «капіталізм» означає існування системи вільної конкуренції, заснованої на вільному володінні приватною власністю, то слід добре усвідомити, що тільки всередині подібної системи і можлива демократія», – стверджує Гаєк [2, с. 88].

Демократія – це засіб захисту свободи. А свобода є самою високою політичною метою. Демократія не бездоганна. Демократія може бути упішною, якщо діяльність урядів обмежується відповідно до думки більшості, що формується в процесі вільної дискусії в суспільстві. Втім, правління однорідної, догматичної більшості може зробити демократію нестерпнішою за найгіршу диктатуру. Диктатура, як і демократія, також є засобом, найкращим інструментом для насильства і запровадження однодумства. Диктатура, як правило, виникає там, де проводиться широкомасштабне планування економіки. Диктатура пролетаріату знищує свободу не менш ефективно, ніж найгірші автократії. Протиріччя між демократією і плануванням виникає, тому що демократія перешкоджає обмеженню свободи і таким чином стає перепорою на шляху розвитку планової економіки. Влада більшості не є гарантією від свавілля. Лише обмеження влади твердо встановленими правилами може гарантувати збереження і розвиток демократії.

Надзвичайно важливим для збереження і розвитку демократії є рівень добробуту суспільства. Саме добробут, на думку Гаєка, є «ахілесовою п'ятою» демократії. «Єдине, чого не витримає демократія, від чого вона може дати тріщину, – це необхідність істотного зниження рівня життя в мирний час або досить тривалий період, протягом якого будуть відсутні видимі поліпшення», – переконаний Гаєк [2, с. 203].

Економічній свободі Фрідріх фон Гаєк надає першочергове значення. «Однак віра в те, що влада

над економічним життям – це влада над речами несуттєвими, і отже, не треба приймати близько до серця втрату свободи в цій області, на жаль, не має під собою підстав», – стверджує вчений. Економічні аспекти життя людей не тільки не ізолювані, а, навпаки, тісно пов'язані з усіма іншими. Економіка – це підґрунтя для реалізації будь-яких цілей, що прагне досягнути людина. Якщо в поета не буде за що купити папір і ручку, чи комп'ютера, щоби записати свої вірші, про них ніколи ніхто так і не дізнається. І так в усьому. Економічна складова визначає потенціальні можливості для реалізації будь-яких планів людей. Гаск пише: «І якщо ми хочемо заробити гроші, то тільки тому, що вони дають нам свободу вибирати, якими будуть плоди наших праць. У сучасному суспільстві основною формою обмеження можливостей людини є обмеженість його доходів» [2, с. 104].

Часто люди зверхньо, навіть з погордою ставляться до грошей, як до чогось гріховного, такого, що обмежує свободу людину в її можливостях, мріях та праві вибирати кращу їжу, одяг, житло і кращу долю. Але Фрідріх фон Гаск категорично не згодний із такою оцінкою ролі грошей у житті людини. Він стверджує: «Було би правильніше бачити в грошах найбільший із коли-небудь винайдених людиною інструментів свободи. Саме гроші відкривають тепер перед бідними набагато більші можливості, ніж кілька поколінь назад були відкриті перед багатими» [2, с. 104]. Якщо гроші замінити на якісь інші види оплати за виконану роботу, такі як товари масового споживання, громадські відзнаки, привілеї, пільги та інше, то, вважає Гаск, «це буде означати, що вони [люди] повністю позбудуться свободи вибору. А ті, хто стане все це розподіляти, будуть приймати рішення не тільки про розміри, але і про форму винагороди» [2, с. 104].

Приватна власність є фундаментом свободи. Коли вона розподілена між багатьма власниками, що діють незалежно один від одного, а часто перебувають у стані конкуренції, ніхто не володіє владою визначати прибутки і становище індивіда. Усе, що може приватний власник, – це, максимум, запропонувати більш вигідні умови, ніж його конкурент. Гаск пише: «Наше покоління геть забуло просту істину, що приватна власність є головною гарантією свободи, причому не тільки для тих, хто володіє цією власністю, а й для тих, хто нею не володіє» [2, с. 116]. Поки контроль над засобами виробництва розподілений між багатьма, не пов'язаними між собою власниками, ніхто не має право необмеженої влади, і люди можуть діяти вільно, на власний розсуд. Якщо ж віддати всі засоби виробництва в одні руки – свободі приходить кінець. І не має значення, чи ці руки приватні, чи державні. Фрідріх фон Гаск переконаний: «Влада наді мною мультимільйонера, який живе по сусідству і, може бути, що є моїм роботодавцем,

набагато менша, ніж влада маленького чиновника, за спиною якого стоїть величезний апарат насильства і від чиєї примхи залежить, де мені жити і працювати» [2, с. 116]. Розвиток приватновласницького капіталізму з його вільним ринком став підґрунтям для всіх демократичних свобод.

У суспільстві, де існує конкуренція, індивід має значно більшу свободу вибору, як виробник і як споживач. «Ми можемо серйозно обманутися, якщо у відповідь на всі ці побоювання станемо втішати себе тим, що введення централізованого планування означає просто повернення після короткого періоду розвитку вільної економіки до тих обмежень, які керували економікою раніше, протягом багатьох століть, і що тому свобода особистості виявиться приблизно на такому ж рівні, на якому вона була до настання епохи лібералізму. Це дуже небезпечна ілюзія. Навіть у ті періоди європейської історії, коли регламентація економічного життя була найбільш жорсткою, вона все одно зводилася до дії більш-менш постійної системи загальних правил, у рамках якої індивід зберігав якусь свободу дій. Існуючий тоді апарат контролю міг проводити в життя лише досить загальні директиви. І навіть у тих випадках, коли контроль був найбільш повним, він стосувався лише тієї частини індивідуальної діяльності, яка відносилася до суспільного поділу праці. У більш широкій сфері, де індивід жив на самозабезпеченні, він був абсолютно вільний», – переконаний Гаск [2, с. 112]. Проте сьогодні розподіл праці досягнув такого рівня, що будь-яка індивідуальна діяльність фактично є частиною суспільної. І якщо замінити конкуренцію централізованим плануванням, це призведе до зменшення свободи і контролю з боку уряду, такого рівня, як ніколи в історії людства. Тому заклики до колективізації та плановості економіки ведуть до втрати свободи і тоталітаризму. «І це прямий результат методології планування, яка позбавляє нас вибору, даючи взамін те, що вимагає план, причому тільки в певний момент. Часто кажуть, що політична свобода неможлива без свободи економічної. Це правда, але не в тому сенсі, який вкладають в цю фразу прихильники планування. Економічна свобода, що є необхідною передумовою будь-якої іншої свободи, в той же час не може бути свободою від будь-яких економічних турбот. А саме це обіцяють нам соціалісти, часто забуваючи додати, що вони заодно звільнять нас від свободи вибору взагалі. Економічна свобода – це свобода будь-якої діяльності, що включає право вибору і пов'язані з цим ризик і відповідальність», – стверджує Гаск [2, с. 113].

Конкуренція за жодних обставин не повинна обмежуватися. Гарантія мінімального прожиткового рівня необхідна для збереження свободи. Але свобода ніколи не повинна протиставлятися соціальній захищеності. «Нам треба почати вчитися

смівості, бо ми повинні без страху визнати, що за свободу доводиться платити і кожен повинен бути готовий заради свободи йти на матеріальні жертви. І треба знову згадати слова Бенджаміна Франкліна, що виражають кредо англосаксонських країн, але так само застосовні як до країн, так і до людей: «Ті, хто в головному відмовляються від свободи в ім'я тимчасової безпеки, не заслуговують ні свободи, ні безпеки», – пише Гаєк [2, с. 140].

У конкурентному суспільстві ніхто не володіє і сотою частиною влади, що наділений при соціалізмі центральний плануючий орган. Якщо ж у конкурентному суспільстві капіталісти вступили в монопольну змову, це призвело би до кінця конкуренції і початку планової економіки. Тому надзвичайно важливо, щоб не допустити концентрації влади в одних руках, розділяти і децентралізувати її, уникаючи монополізму. Гаєк пише: «Конкурентна економіка є на сьогодні єдиною системою, що дозволяє мінімізувати шляхом децентралізації владу одних людей над іншими. Як ми вже бачили, поділ економічних і політичних цілей, на який постійно нападають соціалісти, є необхідною гарантією індивідуальної свободи» [2, с. 150]. Влада при конкуренції обмежена, в умовах монополізму обмеження для влади зникають, від неї стає вже не можливо утікати.

В історії розвитку свободи негативну роль, на думку Фрідріха фон Гаєка, зіграли профспілки. Спочатку їх діяльність була спрямована проти привілеїв, але із часом вона переросла в боротьбу за привілеї для тих професій робітників, інтереси яких вони захищають. Це призвело до утворення привілейованих груп робітників, що беруть участь у розподілі прибутків і тим самим грабують все суспільство, особливо робітників гірше організованих галузей та безробітних. Великий демократичний рух почав вести антидемократичну діяльність, руйнуючи вільну конкурентну ринкову економіку, що була єдиною системою, гарантуючою хоча би мінімальний рівень незалежності та свободи. «Профспілкові лідери, які заявляють сьогодні, що «з конкурентною системою покінчено раз і назавжди», сповіщають кінець свободи особистості. Треба зрозуміти, що ми підкоряємося або безособовим законам ринку, або диктатурі якоїсь групи осіб; третьої можливості немає», – переконаний Гаєк [2, с. 194].

Питання меж влади уряду – це питання різниці між ліберальною і тоталітарною системами. Конкретні дії уряду не повинні бути націлені на інтереси конкретних людей. Уряд не повинен визначати, що кожний індивід буде отримувати та в який час. Контролюючи виробництво і ціни уряд отримує необмежену монопольну владу над суспільством. Якщо в умовах конкуренції ціна за річ, що ми купуємо, визначається балансом між пропозицією і попитом, то в умовах планування еко-

номіки – рішенням уряду. І споживачу нічого не залишається, як купувати даний товар по даній ціні, тому що альтернатива відсутня. Таким чином, централізоване планування позбавляє людей свободи вибору. Реальним джерелом влади уряду над споживачем є контроль виробництва, і лише конкуренція може бути гарантією свободи споживача. «Свобода вибору в конкурентному суспільстві заснована на тому, що якщо хтось відмовляється задовольнити наші запити, ми можемо звернутися до іншого. Але стикаючись з монополією, ми опиняємося в її повній владі. А орган, керуючий всією економікою, буде найбільшим монополістом, якого тільки можна собі уявити», – вважає Гаєк [2, с. 107]. Хоча, ймовірно, уряд-монополіст не буде використовувати свою владу так само, як приватний монополіст, тобто лише з метою отримання максимального прибутку. Проте саме він буде вирішувати, що отримуватимуть люди та на яких умовах, які товари і послуги будуть доступними та в якій кількості, як розподілити матеріальні блага між різними регіонами і соціальними групами. Та матиме повну владу давати комусь більше, комусь менше, на власний розсуд, несправедливо дискримінуючи одних і даючи привілеї іншим, принаймні з погляду отримуючих менше.

Соціальна захищеність надзвичайно важлива. Але вона не повинна загрожувати свободі. Якщо уряд ставить собі за мету застрахувати окремих індивідів чи певні суспільні групи від зменшення рівня їх прибутків, то така захищеність є небезпечною для свободи. «Таке зменшення морально не виправдане, загрожує нестатками, але воно є невід'ємною частиною конкуренції. Вимога захищеності такого роду – це вимога справедливої винагороди, тобто винагороди, узгодженої із суб'єктивними достоїнствами людини, а не з об'єктивними результатами його праці. Але таке поняття про справедливість несумісне з принципом свободи вибору людиною свого життєвого терену. У суспільстві, де розподіл праці засновано на вільному виборі людьми своїх занять, винагорода повинна завжди відповідати користі, принесеної тим чи іншим трудівником в порівнянні з іншими, навіть якщо при цьому не враховуються його суб'єктивні переваги», – вважає Гаєк [2, с. 131]. Прибуток від праці, як правило, відповідає витраченим зусиллям, але, на жаль, не завжди. Може бути, що людина багато і важко працювала, проте створений нею продукт не знаходить попиту серед споживачів. І тоді потерпілий, залишившись без прибутку, вимагає для себе співчуття від суспільства і гарантій збереження на колишньому рівні доходів від уряду. «Однак якщо ми хочемо зберегти свободу вибору занять, ми не можемо гарантувати стабільність доходів для всіх. А якщо такі гарантії даються лише частині громадян, вони виявляються в привілейованому ста-

новищі, причому за рахунок інших, чия відносна захищеність очевидно знижується», – вважає Гаєк [2, с. 132]. Створення для всіх людей гарантій збереження їх прибутків можливе лише при знищенні свободи вибору життєвого поприща. На практиці, як правило, такі гарантії даються по частинам то одній групі, то іншій. А в тій частині суспільства, що залишається осторонь цього процесу, постійно росте невпевненість у завтрашньому дні. Тому не дивно, що цінність таких гарантій в очах суспільства постійно зростає, а з ним і бажання отримати їх за будь-яку ціну, навіть за ціну свободи.

Одна з головних проблем, що створює протиріччя між індивідуальною свободою і колективізмом, – це наявність всезагальної єдиної мети, якій повинні бути підпорядковані всі без винятку. Фрідріх фон Гаєк пише: «Свобода особистості несумісна з верховенством однієї якої-небудь мети, яка підкорить собі все життя суспільства» [2, с. 199]. Щоправда, можливі деякі винятки, такі як війна або стихійні лиха. У таких випадках всі сили суспільства повинні бути мобілізовані на подолання виниклої загрози. Гаєк вважає, що в таких виключних випадках «можна тимчасово пожертвувати свободою заради більш міцної свободи в майбутньому. Але не можна робити цей процес перманентним» [2, с. 199].

Обов'язковість дотримання загальної мети позбавляє індивіда права мати власну мету, що не узгоджену із всезагальною, таким чином фактично обмежуючи чи позбавляючи права вибору. «Різні види колективізму, комунізму, фашизму та ін. розходяться у визначенні природи тієї єдиної мети, до якої повинні направлятися всі зусилля суспільства. Але всі вони розходяться з лібералізмом і індивідуалізмом у тому, що прагнуть організувати суспільство в цілому і всі його ресурси в підпорядкування одній кінцевій меті та відмовляються визнавати які би там не було сфери автономії, в яких індивід і його воля являються кінцевої цінністю», – вважає Гаєк [2, с. 76].

Саме загальна підлеглість всіх єдиній меті, що є ознакою колективізму, є однією з головних причин, що перетворює його в тоталітаризм, знищуючи демократію. Тобто демократія і такі форми колективізму, як соціалізм і комунізм, є несумісними. Фрідріх фон Гаєк пише: «Демократія, будучи за своєю суттю індивідуалістичним інститутом, знаходилася із соціалізмом у непримиренній суперечності» [2, с. 49].

Якщо в суспільстві починають домінувати колективістські настрої, то демократії неодмінно приходить кінець. «Цілком очевидно, що в області індивідуальної поведінки вплив колективізму виявився руйнівним. І це було неминуче. Рух, який проголосив однією зі своїх цілей звільнення від особистої відповідальності, не міг не стати аморальним, якими б не були породивші його іде-

али», – стверджує Гаєк [2, с. 204]. Колективізм підштовхує людину до зняття із себе індивідуальної відповідальності, ослаблюючи здатність приймати самостійно моральні рішення та почуття обов'язку боротися за справедливість. Адже легше вимагати від уряду підвищення добробуту і підкорятися його рішенням разом з усіма. І значно важче діяти самостійно, керуючись власними переконаннями, особливо якщо вони протирічать громадській думці.

Економічне планування колективістського типу неминуче руйнує свободу економічну, а разом з нею і свободу політичну. «Коли уряд має визначити, скільки вирощувати свиней або скільки автобусів має їздити по дорогах країни, які вугільні шахти доцільно залишити діючими або за скільки продавати в магазинах черевики, – всі такі рішення не можна вивести з формальних правил або прийняти раз і назавжди або на тривалий період. Вони неминуче залежать від обставин, що міняються дуже швидко. І приймаючи такого роду рішення, доводиться весь час мати на увазі складний баланс інтересів різних індивідів і груп. Зрештою хтось знаходить підстави, щоби віддати перевагу одним інтересам над іншими. Ці підстави стають частиною законодавства. Так народжуються привілеї, виникає нерівність, нав'язана урядовим апаратом» [2, с. 91]. Чим більше планує уряд, тим менше може планувати і мати свободу вибору індивід. «Держава повинна обмежитися розробкою загальних правил, які можна застосувати в ситуаціях певного типу, надавши індивідам свободу в усьому, що пов'язано з обставинами місця і часу, бо тільки індивіди можуть знати в повній мірі ці обставини і пристосовувати до них свої дії», – стверджує Гаєк [2, с. 93].

Це можна порівняти з дорожнім рухом. Уряд повинен встановлювати лише загальні правила, а не вказувати кожному автомобілісту, куди і якою дорогою йому їхати. Загальні правила не повинні містити вказівок на конкретний час, місце чи конкретних людей. Їх задача – встановити лише дороговкази, що направляли би людей, потрапивших у різноманітні обставини, знайти вихід, що є оптимальним із погляду особистих потреб. «Знання, що за таких-то умов держава буде діяти так-то або зажадає від громадян певної поведінки, необхідне кожному, хто буде якісь плани. Формальні правила мають, таким чином, чисто інструментальний характер у тому сенсі, що їх можуть застосовувати зовсім різні люди для абсолютно різних цілей і в обставинах, які не можна заздалегідь передбачити», – вважає Гаєк [2, с. 92]. Загальні правила повинні бути формальними і універсальними, їх повинні дотримуватися всі.

Урядове економічне планування загрожує фундаментальним життєвим цінностям, у першу чергу свободі людей. Фрідріх фон Гаєк пише: «Якщо ж наші економічні дії виявляться під контролем, то

ми не зможемо зробити й кроку, що не оголошувати про свої наміри і цілі. Але заявивши про наміри, треба ще довести їх правомірність, щоби отримати санкцію у влади. Таким чином, під контролем виявляється все наше життя. Тому проблема економічного планування не обмежується тільки питанням, чи зможемо ми задовольнити свої потреби так, як ми цього хочемо. Йдеться про те, чи будемо ми самі вирішувати, що для нас важливо, чи це будуть вирішувати за нас плануючі інстанції» [2, с. 105]. Влада, контролюючи економіку, фактично буде контролювати все. Уряд, розподіляючи лімітовані засоби, сам вирішуватиме, які проекти заслуговують на реалізацію, а які ні. «Економічний контроль невіддільний від контролю над усім життям людей, бо, контролюючи кошти, не можна не контролювати і цілі. Монопольний розподіл коштів змусить плануючі інстанції вирішувати і питання про цінності, встановлювати, які з них є більш високими, а які – нижчими, а в кінцевому рахунку – визначати, які переконання люди повинні сповідувати і до чого вони повинні прагнути», – вважає Гаск [2, с. 106]. Ідея централізованого економічного планування полягає в тому, що не індивід, а владоможці будуть вирішувати економічні питання і судитимуть про цінність і необхідність тих чи інших цілей. «Так звана економічна свобода, яку обіцяють нам прихильники планування, і означає, що ми будемо позбавлені тяжкого обов'язку вирішувати наші власні економічні проблеми, а заодно і від пов'язаної з ними проблеми вибору. Вибір будуть робити за нас інші» [2, с. 106]. В умовах сучасного розподілу праці всі індивіди залежні від товарів, що виробляються іншими. Економічне планування призведе до повного контролю плануючих інстанцій над життям індивіду, починаючи від найпростіших потреб і закінчуючи можливістю творчої реалізації.

У суспільстві, де влада планово керує економікою, урядовці мають можливість підтримувати одні наміри громадян і перешкоджати іншим. Тому індивід зможе отримати не те, що бажає, а те що вважає за потрібне влада. Тобто уряд, що контролює виробництво, може контролювати і споживання. Таким чином, люди втрачають свободу витратити заробітну плату за власним бажанням. Втім, найгірше, що це контроль індивідів не як споживачів, а як виробників. Обидві ці складові частини нероздільні. «І оскільки більшість людей проводять значну частину часу на роботі, а місце роботи і професія нерідко визначають, де ми живемо і з ким спілкуємося, то свобода у виборі роботи часто виявляється більш істотною для нашого відчуття благополуччя, ніж навіть свобода витратити наші доходи в години дозвілля» [2, с. 108]. Багато людей не мають можливості вільного вибору місця роботи. Надзвичайно важливо, щоб такий вибір був максимально великим. «Ніщо в такий мірі не робить умови нестерпними, як впевненість, що ми

не можемо їх змінити», – стверджує Гаск [2, с. 108]. При централізованому плануванні урядом економіки всюди будуть створені однакові умови праці та її оплати. Таким чином, індивіди втратять можливість та стимули проявляти ініціативу і винахідливість, тому що вся виробнича діяльність повинна буде відповідати встановленим урядовим стандартам. Гаск пише: «Адже щоб справитися з такою грандіозною справою, як планування економічного життя, влада повинна буде звести все різноманіття людських здібностей і схильностей до декількох простих категорій, що забезпечує взаємозамінність кадрів, свідомо ігноруючи всі тонкі особистісні відмінності. І хоча буде урочисто заявлено, що головна мета планування – перетворити людину із засобу в мету, але оскільки в процесі планування в принципі неможливо враховувати схильності індивідів, конкретна людина більш ніж коли-небудь буде виступати як засіб, що використовується владою для служіння таким абстрактним цілям, як «загальне благо» або «суспільний добробут» [2, с. 109].

У плановій економіці директор заводу наділяється великими повноваженнями, але його особисті становище і прибуток незалежні від успіхів і невдач відданого йому підприємства та робітників. Тому він не ризикує, вигравши чи програвши. А значить, апіорі є неефективним управлінцем. Для нього важлива лише певна правильність поведінки перед вищестоящими чиновниками. І якщо в конкурентній економіці плата за помилку – збитки, то в плановій – це або повна безвідповідальність, або, навпаки, кримінальна відповідальність. Гаск пише: «Одного разу було вірно підмічено, що якщо при конкурентній економіці останньою інстанцією є судовий виконавець, то при плановій економіці – кат» [2, с. 134].

Проблеми, що виникають при централізованому керуванні економікою однієї держави, збільшуються багатократно при переході до управління економікою кількох держав. Конфлікт між плановою і вільною конкурентною економікою зростає разом із збільшенням цінностей і життєвих стандартів, що потрібно охопити єдиним планом. Нескладно планувати економічне життя невеликих груп людей, таких як сім'я, окремо взяте підприємство чи селище, але коли розміри спільнот, для яких виробляється єдине економічне планування, вимірюються країною чи кількома країнами, згода між багатьма різноманітними і різнорідними учасниками, що повинен об'єднати єдиний план, стає все меншою, а необхідність застосування примусу, в тому числі силового, – все більшою. «Адже для успішного планування потрібна єдина, загальна для всіх система цінностей – саме тому обмеження в матеріальній сфері так безпосередньо пов'язані з втратою духовної свободи», – вважає Гаск [2, с. 123].

На думку Фрідріха фон Гаєка, народи завжди втрачають свободу поступово. Повільність втрати свободи робить її малопомітною. Як для індивідів, так і для цілих народів. «Я сумніваюся, що можна силою придушити дух свободи, але я не впевнений, що кожен народ зміг би протистояти повільному удушенню, що відбувалося в Німеччині. Коли тільки державна служба забезпечує становище в суспільстві, а виконання службового обов'язку розглядається як щось незрівнянно більш гідне, ніж вільний вибір власного поля діяльності, коли всі заняття, що не дають визнаного місця в державній ієрархії або права на стабільний гарантований зарібок, вважаються мало не ганебними, важко очікувати, що знайдеться багато людей, які віддадуть перевагу свободі перед захищеністю. І якщо при цьому альтернативою захищеному, але підлеглому положенню є позиція надзвичайно хитка, що викликає презирство як у разі невдач, так і в разі успіху, чи варто дивуватися, що далеко не всі зможуть побороти спокусу проміняти свободу на забезпеченість. Коли все зайшло так далеко, свобода перетворюється майже в знущання, оскільки отримати її можна, тільки відмовившись від усіх земних благ. Люди, доведені до такого стану, починають думати, що «свобода нічого не варта», і вони з радістю принесуть її в жертву, промінявши на гарантії захищеності» [2, с. 139]. Владоможці знищують свободу, повільно компрометуючи її, роблячи не вигідною та маргіналізуючи тих, хто готовий за неї боротися. Врешті, пропонуючи обмін свободи на захищеність, проте в процесі цього обміну, як правило, забирають і свободу, і захищеність.

Невеликі країни можуть зберегти незалежність тільки за умови дієвої системи міжнародного права, коли міжнародні закони будуть суворо дотримуватися всіма країнами, а міжнародні організації, на зразок Ліги Націй, всі свої сили направлятимуть на спостереження за їх дотриманням. Тому органи міжнародного спостереження повинні бути влаштовані таким чином, щоби мати достатню силу для цього, але в той же час недостатню для того, щоби зловживати нею і перетворюватися на тиранів на міжнародному та національному рівнях. Неможливо перешкодити зловживанню владою, якщо не обмежити її. Хай навіть це призведе до деякого ускладнення поставлених перед нею задач. Фрідріх фон Гаєк пише: «Однією з кращих гарантій миру стане такого рівня міжнародний орган, який буде обмежувати владу держави над особистістю. Міжнародні принципи правозаконності повинні стати засобом як проти тиранії держави над індивідом, так і проти тиранії нової супердержави над національними спільнотами. Нашою метою є не могутня супердержава і не формальна асоціація «вільних націй», але співтовариство націй, що складаються з вільних людей» [2, с. 224].

Фрідріх фон Гаєк вважає, що протиставлення технічного прогресу свободі є штучним і надуманим: «Безумовно, різні винаходи значно збільшили потужність нашої цивілізації, але було б божевіллям використовувати ці сили для руйнування її найбільшого досягнення – свободи. І з цього з усією визначеністю випливає, що якщо ми хочемо цю свободу зберегти, ми повинні охороняти її ревно і бути завжди готові до жертв в ім'я свободи» [2, с. 72].

У науково-технічному прогресі не має нічого, що штовхало би людей на відмову від свободи до централізованого планування всього економічного життя. Бувають ситуації, коли людям необхідно принести в жертву вигоди сьогоdnішнього дня заради свободи. Проте особливість свободи – в тому, що завтра вона поверне багатократно потрачені на неї сьогодні жертви, збереже потенціал для розвитку в майбутньому: «Адже навіть заплативши сьогодні високу ціну за свободу вибору, ми створюємо гарантії завтрашнього прогресу, в тому числі матеріального, який знаходиться в прямій залежності від різноманітності, бо ніхто не знає, яка лінія розвитку може виявитися перспективною» [2, с. 72]. Звичайно, неможливо впевнено стверджувати, що збереження свободи ціною відмови від якихось сьогоднішніх вигод обов'язково окупиться. Але завжди необхідно залишати відкритою можливість для будь-яких напрямків розвитку, що є можливим лише в умовах свободи. А оптимальні напрямки розвитку передбачити, як правило, неможливо.

Фрідріх фон Гаєк вважає, що незважаючи на те, що люди навчилися керувати силами природи, можливості суспільної співпраці вони використовують дуже погано. Але це зовсім не означає, що людям потрібно тепер оволодівати соціальними силами, як і природними. На думку Гаєка, це призведе лише до тоталітаризму та занепаду цивілізації. Зберегти розширений порядок людської співпраці можна тільки через координацію зусиль усіх індивідів за допомогою безособових сил культурної еволюції, таких, наприклад, як ринок і конкуренція.

Сьогодні людство знаходиться на початку важкого процесу. Цей процес можна назвати дорогою до свободи, і в його ході викристалізується новий вільний світ. Спроекувати цей новий світ неможливо. Проте можливо домовитися про принципи, загальні абстрактні правила, єдині для всіх, що створять умови для розвитку. «Інакше кажучи, треба створювати сприятливі умови для прогресу, замість того щоби «планувати прогрес», – стверджує Гаєк [2, с. 226]. Та додає: «Мають рацію юнаки, що відкидають сьогодні ідеї старших. Але вони помиляються, якщо вірять, що це все ті ж ліберальні ідеї XIX століття, яких молоде покоління просто зовсім не знає. І хоча ми не прагнемо і не можемо повернутися до реальності XIX століття, в нас є можливість

здійснити його високі ідеали. Ми не маємо права відчувати перевагу над нашими дідами, тому що це ми, в XX столітті, а не вони – в XIX, переплутали все на світі. Але якщо вони ще не знали, як створити світ, до якого були спрямовані їхні думки, то ми завдяки нашому досвіду вже краще підготовлені до цього завдання. Зазнавши невдачі при першій спробі створити світ вільних людей, ми повинні спробувати ще раз. Бо принцип сьогодні той же, що і в XIX столітті, і єдина прогресивна політика – це як і раніше політика, спрямована на досягнення свободи особистості» [2, с. 227].

Вільні люди самостійно прокладають свій життєвий шлях та належним чином зустрічають труднощі, що випадають на їх долю. Задача ліберальної держави вільних людей – гарантувати кожному мінімальний прожитковий мінімум, але не більше, та, що головне, створити всі організаційні і юридично-правові умови для вільної праці без визиску і перепон. Та ліквідувати всі пільги і привілеї, якими благими намірами вони би не виправдовувалися. А також відкрити «соціальний ліфт», щоб не створювалося замкнутих соціальних груп певного матеріального добробуту, куди би не допускалися індивіди ззовні.

Свобода, на думку Фрідріха фон Гаєка, є головною цінністю, метою та ідеалом людства. Лише прагнучи до неї, люди врятовуються від занепаду і загибелі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Уэрта де Сото Х. Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество / Хесус Уэрта де Сото; пер. с англ. Б. С. Пинскера под ред. А.В. Куряева. – Челябинск : Социум, 2009. – 202 с.
2. Хайек Фридрих Август фон Дорога к рабству / Фридрих Август фон Хайек ; пер. с англ. М. Гнедовский. – М. : Новое издательство, 2005. – 264 с.
3. Хайек Фридрих Август фон Пагубная самонадеянность Ошибки социализма / Фридрих Август фон Хайек ; под. ред. У.У. Бартли III пер. с англ. Елены Осиновой / под ред. Е. Гордеевой / Научное редактирование Ростислава Капелюшникова. – М. : Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catalaxu» 1992. – 304 с.
4. Хайек Фридрих Август фон Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Август фон Хайек ; пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева / под ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
5. Хайек Фридрих Август фон Судьбы либерализма в XX веке / Фридрих Август фон Хайек; пер. с англ. Б. Пинскера / под ред. Т. Даниловой и А. Куряева. – М., Челябинск : ИРИСЭН, Мысль, Социум, 2009. – 337 с.
6. Хайек Фридрих Август фон Частные деньги / Фридрих Август фон Хайек; перев. с англ. М. Лозинского. – М. : Институт Национальной Модели Экономики, 1996. – 240 с.

Сергатюк Д.А.

Вітчизняне політичне елітотворення (1994–2004): виміри проблемності

У статті висвітлюються базові перешкоди вітчизняного політичного елітогенезу періоду президентства Л. Кучми. Розкриваються чинники їхнього зародження, механізми впливу на формування того-часного, значною мірою визначального для подальших елітотворчих процесів політикуму. Порівнюється досвід політичного елітотворення в Україні та країнах Центрально-Східної Європи, розкривається зв'язок між відмінністю приватизаційних процесів і різницею якісних рівнів українських і центрально-східно-європейських еліт. Аналізуються реформаційні перспективи «Помаранчевої революції».

Ключові слова: Політичний елітогенез, елітарна політична еліта, фінансово-промислові групи (ФПГ), олігархічна політична система, Президент, Парламент, Конституція, високотехнологічна промисловість, ринкова економіка, правова держава, громадянське суспільство, партійна система.

В статье освещаются базовые преграды отечественного политического элитогенеза периода президентства Л. Кучмы. Раскрываются факторы их зарождения, механизмы влияния на формирования данного, в значительной мере определяющего последующие элитотворческие процессы политического класса. Делается сравнение опыта становления политических элит в Украине и странах Центрально-Восточной Европы, раскрывается связь между

разницей качественных уровней украинских и центрально-восточно-европейских элит. Анализируются реформационные перспективы «Оранжевой революции».

Ключевые слова: Политический элитогенез, элитарная политическая элита, финансово-промышленные группы (ФПГ), олигархическая политическая система, Президент, Парламент, Конституция, высокотехнологическая промышленность, рыночная экономика, правовое государство, гражданское общество, партийная система.

Some basic obstacles of domestic political elite genesis in the period of L. Kuchma's presidency are exposed. There are some considerations of the factors of its origin and the mechanisms of its influence on the forming of the qualitative political class of that time, which was critical for further processes of elite forming. The experience of political elitism in Ukraine and the countries of Central and Eastern Europe is compared. The connection between the difference of privatization processes and the difference between the levels of Ukrainian and Central-Eastern European political elites is revealed. The reform prospects of the «Orange Revolution» are analyzed.

Key words: Genesis of political elite, top-quality political elite, financial and industrial groups, oligarchy political system, President, Parliament, Constitution, highly technological production, market economy, civil society, party system, state of law.

УДК 323.2

Сергатюк Д.А.,
здобувач кафедри політології
Миколаївського національного
університету імені В.О. Сухомлинського

Досвід наукових суспільствознавчих досліджень свідчить, що лише з плином часу відкривається та сукупність фактів, той взаємозв'язок між ними, що дає змогу цілісно розглянути події минулого, а отже, на глибинному рівні зрозуміти природу теперішніх реалій і в правильному напрямі спрогнозувати основні тенденції майбутнього. Тому закономірно, що ґрунтовне осмислення сучасного стану й подальших перспектив вітчизняного політичного елітогенезу, котрий є першочерговим фактором демократичних перетворень в країні, ефективних реформ в її економічній, соціальній та гуманітарній сферах, потребує глибокого аналізу попередніх елітотворчих процесів.

Попри значний дослідницький інтерес до цієї тематики, й досі багато її аспектів не набули належного висвітлення. Зокрема, неповною мірою розкриті взаємозв'язки між базовими чинниками політичного елітотворення, майже не розглянуті його альтернативні шляхи. Виходячи із цього, ставимо за мету проаналізувати детермінацію та з'ясувати варіативність становлення української політичної еліти за часів президентства Л. Кучми; розкрити ключові проблеми її формування, котрі виникли чи набули розвитку в той період. Це обумовлено як визначальністю тієї доби для подальших елітотворчих процесів, так і її відносною віддаленістю від

сучасності, що сприяє кращому розумінню реалій минулого.

У роботі використано широкий спектр суспільно-гуманітарних джерел, що хронологічно, системно розкривають взаємодетермінацію найважливіших політичних, соціальних, економічних, правових, конституційних, державно-інституційних, державно-управлінських, когнітивних, культурологічних та аксіологічних складових процесу вітчизняного політичного елітогенезу 1994–2004 рр. Передусім, це праці таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як: О. Бабкіна, Д. Видрін, М. Головатий, В. Гоцуляк, О. Дергачов, І. Жданов, Г. Зеленько, Дж. Кері, Н. Кононенко, Г. Коржов, Л. Кочубей, С. Кульчицький, О. Мазур, Р. Мартинюк, К. Меркотан, М. Обушний, Ф. Петтіт, В. Предборський, Ф. Рудич, М. Сидоренко, А. Стюпін, С. Телешун, Т. Унковська, М. Шугарт, Г. Щедрова, Г. Щекин, С. Щербина.

Почнімо розкриття означеної проблематики з констатації того факту, що на момент обрання Л. Кучми на посаду Президента України в державі склалася ситуація, коли «необхідність радикальних перемін в економіці, можливого застосування непопулярних заходів стала зрозумілою не лише в політичному середовищі, а й у середовищі електорату» [1, с. 38]. Спад виробництва, загроза

обвального банкрутства підприємств, безробіття, неплатежі – все це було відомо фактично кожному в Україні.

Реакцією нової глави держави на постали перед нею виклики стала програма «Шляхом радикальних економічних реформ», представлена в листопаді 1994 р. Верховній Раді України як Послання Президента Парламенту. У ній окреслено шість напрямків реформування країни, а саме: стабілізація фінансової системи, приватизація, глибока лібералізація економіки, радикальна земельна реформа, збереження високотехнологічного потенціалу республіки, соціальна підтримка незахищених верств населення [2, с. 60].

Програма могла б виступити базою успішних суспільно-економічних реформ, у результаті яких створився б ряд соціально-політичних передумов формування в Україні елітарної політичної еліти. Однак слід зауважити, що успішність подібної реформістської стратегії вирішальною мірою залежала від забезпеченості прозорості приватизаційного процесу, уведення його в межі правових процедур ринкового реформування.

Натомість через закриті конкурси й тендери, видавання необґрунтованих державних кредитів, прийняття в умовах законодавчого вакууму відповідних адміністративних рішень [3, с. 375] певним особам надано доступ до майже безкоштовного та позаконкурентного придбання державної власності, вони одержали неправомірні економічні можливості. Мале і середнє підприємництво не набуло належного розвитку, приватизація не стала джерелом наповнення держбюджету. Це унеможливило більш-менш рівномірний розподіл прибутків у суспільстві, що стало на заваді формуванню в ньому численного й впливового середнього класу. Розвинутість його економічних і суспільно-політичних інтересів обумовлювала б соціальний плюралізм, котрий є основою політичного плюралізму в країні, без якого неможливі справжні демократичні процеси й ефективний політичний елітогенез.

Велика частина народного господарства незабаром перейшла до кланів, утворилися потужні фінансово-промислові групи (ФПГ), які склалися з технологічно зв'язаних підприємств та банків, що з ними працювали [4, с. 120]. Беззаперечно, останнє дозволило зосередити й ефективніше використовувати економічні ресурси держави. Однак із ряду причин зумовлених, насамперед, відсутністю у сформованого в такий спосіб великого бізнесу законних прав на нього, прагнення вести справи в правових межах, його походженням, діяльність ФПГ поглибила та на якісно новому рівні закріпила визрілі в попередній час негативні тенденції суспільно-політичного розвитку країни, що суперечили можливості її модернізації.

Загроза втрати держмайна, набутого позаправовими шляхами, спонукала вітчизняний великий

бізнес не вкладати кошти в конкурентоздатне, високоприбуткове, але довгоокупне високотехнологічне виробництво, котре здатне мотивувати іноземних інвесторів до вагомій співпраці з Україною, захистити національну економіку від суттєвого вимивання капіталу через імпортування товарів із високою доданою вартістю, створити позитивне торговельне сальдо країни, забезпечити стійке зростання ВВП. Натомість це заохочувало його до виведення фінансів за кордон і в офшори, ухиляння від сплати податків й виплати низької заробітної плати персоналу, що все більше поглиблювало регрес економічного потенціалу держави.

У поєднанні з відсутністю належної державної промислової політики це привело до домінування галузей із спадною віддачею, де зі зростанням обсягів виробництва знижується віддача від його додаткових факторів. Розширення ж високотехнологічного виробництва обумовлює її підвищення та зниження питомих витрат від капіталовкладень у нього. Воно являє важливий чинник зростання професійності й зайнятості населення, підвищення його доходів та збільшення надходжень до бюджету, зокрема через мультиплікативний вплив на інші галузі економіки, стабілізацію валютного курсу країни, запобігання великому розшаруванню її населення за рівнем прибутків [5]. А звідси – соціальної структуризації, творення потужного середнього класу, лояльності громадян до правлячої еліти, відтак й політичної стабільності, розвиненості ринкової економіки, правової держави, громадянського суспільства, партійної системи – базових детермінант демократичного політичного елітогенезу.

Відмічається намагання вітчизняних бізнес-еліт захистити отриману власність від перерозподілу, що відбувався майже одночасно з приватизацією, та набуті нову. Спрямованість, обумовлена також специфікою їхнього становлення, націленістю на пошук рентних переваг – прибутків, котрі багаторазово перевищують прибутки від комерції в конкурентному середовищі, можливих за умов «монополізації ресурсів, створення бар'єрів на шляху підприємницької діяльності, обмеження можливостей для її реалізації» [6, с. 112], спонукала очільників ФПГ до впливу на прийняття владних рішень. Це детермінувало формування олігархічної політичної системи.

Натомість у країнах Центрально-Східної Європи, де реалізовувався інший варіант приватизації – прозоріший, демократичніший та економічно успішніший (для порівняння: Україна за рівнем ВВП у 2007 р. мала лише 70% від 1989 р., на цей же час країни ЦСЄ суттєво перевищили економічні показники 1989 р. [7, с. 97]), керівники великих промислових підприємств, котрі, щоправда, з різних причин (брак іноземних інвестицій, технологічна відсталість, високі ціни продажу) відійшли під

вплив транснаціональних корпорацій, не прагнули оволодіти політико-адміністративними ресурсами, а їхній політикум опікувався завданнями, що притаманні його положенню.

Безумовно, успішність транзиту цих країн визначалася й типом їхнього напівпрезидентського державного правління, за якого уряд несе колективну відповідальність лише перед парламентом, котрий відомі західні дослідники М. Шугарт та Дж. Кері, класифікуючи основні моделі змішаного правління, дефеніювали як прем'єрсько-президентський. До іншого типу вони віднесли президентсько-парламентський [8, с. 14], сутнісною рисою якого є підзвітність Кабінету Міністрів перед цими інституціями. Це формує невизначеність, яка, з однієї сторони, надає можливість главі держави й парламенту перекласти свою частку відповідальності на уряд, з іншої, є потенційним джерелом конфліктів між ними за контроль над останнім, про що, зокрема, свідчить вітчизняний політичний досвід після прийняття Конституції України 1996 р.

Особливістю цього виду правління виступає й надмірна концентрація повноважень у Президента, ієрархічна вертикаль якого в Україні, будучи практично поза межами будь-якої відповідальності, стала зосередженням влади в країні, що значним чином зумовлено традицією персоніфікованої автократії і неопатримоніалізмом. При цьому потрібно зазначити, що після прийняття Основного Закону провідні позиції у сфері державної влади дісталися не бюрократії, а олігархам, котрі поступово поставили під контроль не лише політичні партії, перетворивши їх у парламентські лоббі ФПГ, а й «ключові елементи бюрократичної системи в центрі і на місцях» [9, с. 61].

Закономірно, що це стало на заваді формуванню не лише партійних, а й державних та громадських механізмів виховання і селекції національної політичної еліти, таких як освіта та дитячі, молодіжні, жіночі рухи, оскільки правлячий клас, знаходячись у межах закритого кланово-корпоративного клубу, не зацікавлений у цьому [10, с. 65], а звідси – відсутня цілеспрямована державна політика підготовки політичної еліти. Більше того, як відзначає український дослідник Г. Щокін, після руйнування тоталітарної системи кадрова робота в Україні взагалі покинута напризволяще [11, с. 135].

Слід зауважити й те, що Конституція включала в себе деякі положення і норми, не відображенні в суспільно-політичних реаліях країни, котрі, по суті, були лише її ціннісними орієнтирами, окресленням шляху демократичного розвитку. Це надавало Основному Закону теологічного характеру, властивого конституціям держав, що знаходяться на початковому етапі транзиту, за яких необхідна деталізація конституційних норм у процесуальних законах, нестача котрої, як зазначає доктор політичних наук Г. Зеленько, веде до формування

нелегітимних практик, а отже, і посилення рівня суб'єктивізму, персоніфікації у всіх сферах суспільного життя [12].

Однак в Україні внаслідок недостатньої сформованості передумов становлення правової держави цього не відбулося, що призвело до мінливості законів, які редагувалися в інтересах правлячих груп, а відтак і низької інституціоналізації політичного процесу, відсутності стабільних правових засад демократичної модернізації суспільства. Так, до 2015 р. основні закони, що регулюють діяльність Верховної Ради й статус народних депутатів, змінювалися від 18 до 32 разів. Закон України «Про громадські об'єднання» коригувався 15, а про політичні партії – 10 разів [13, с. 118]. Незважаючи на це, в нього так і не внесено положення, котре визначало б правові засади їхнього фінансування, прозорий характер якого зменшив би вплив ФПГ на політичні партії, наблизив останні до притаманної їхній природі функціональності, вагомою складовою частиною якої є продукування процесів політичного елітогенезу.

Кожні парламентські вибори проводилися за новим законом, де щоразу закладена інша модель виборчої системи. Але жоден із них не включає норм, які визначали б правила політичної, зокрема міжпартійної конкуренції, які певною мірою могли б запобігти використанню вітчизняним істеблішментом «брудних» політтехнологій та поширення в країні політичної корупції [14, с. 10], що призводить до корупції в інших сферах, неефективності інститутів демократії, зумовлює відчуження між державою та суспільством, підсилює його аномію.

Таким чином, можна стверджувати, що Основний Закон держави так і не став сукупністю інструментів демократії, як його характеризує сучасний республіканський філософ Ф. Петтіт, адже вони «повинні якомога меншою мірою бути придатні для маніпуляцій. ... мають бути максимально стійкими, щоб їх не можна було використати свавільно», важливою умовою чого, на думку вченого, є «панування права, а не людей» [15, с. 438–439].

Протилежністю останньому стала й діяльність вітчизняного політикуму на засадах «візантійської політики», що призводить до бюрократизації, зрощення політичної та бізнесової сфер, непрозорості прийняття рішень і безвідповідальності в їх реалізації, викривлення інформації при надходженні до вищих посадових осіб [16]. Звідси – політична та економічна боротьба в правлячому класі, відсутність загальноприйнятої, ґрунтовно розробленої стратегії розвитку України, що розбалансовувало механізми державного управління, обмежувало аналітично-організаційний потенціал політиків, звужувало спектр їхнього розуміння перспектив і загроз майбуття країни.

Зокрема, тому не було прогресу із вирішенням питань, що стосуються гуманітарної сфери: історії,

мови, геополітичної орієнтації. Це затримувало національну та громадянську самоідентифікацію і консолідацію, формування політичної нації, що становило додаткові перешкоди демократизації, а звідси і творення елітарного політикуму. Адже, як справедливо відзначає вітчизняна дослідниця К. Меркотан, «життєздатна партійна система й фундаментальні структури демократії можуть розвиватися лише тоді, коли вирішено протиріччя щодо створення політичної спільноти, а більшість претендентів на лідерство демонструє справжню прихильність до демократії» [17, с. 118].

Пріоритетом Президента України стали стабілізація й контрольованість економічного та політичного стану держави в тій формі, в якій це відповідало інтересам правлячої верхівки [18, с. 171]. Таку політику можна визначати як систему консервації певних успадкованих рис, дотримання табу на кроки, які могли б збільшити ризики, дозування реформ мірою опанування елітою нових способів посилення своїх позицій у політиці та економіці. Зокрема, як відзначив український науковець В. Предборський, масовим, звичним стало використання політичного, економічного, адміністративного, силового тиску на ЗМІ, окремих незалежних журналістів [19, с. 18]. Так, політикум позбавляв суспільство можливості його контролю, розвитку транспарентних механізмів держави, які б ставали на перешкоді використання адмінресурсу, чорних політичних й інформаційних технологій.

Пряму та конкретну критику влади могли дозволити собі поодинокі національно свідомі політичні лідери, які, як правило, належали колись до дисидентського руху, і «ліві» сили. Для абсолютної більшості політиків стати публічним, таким, що апелює до громадськості, має суспільне визнання – могло означати непокору системі, а отже, знищення їхнього бізнесу, а відтак і матеріальної підтримки політичної кар'єри. Більше того, як відзначає вже вищезгадувана вітчизняна дослідниця Г. Зеленько, в українській політичній практиці не лише руйнувалася будь-яка конкретна опозиція – руйнувався сам принцип політичної опозиційності, а значить, альтернативності [20, с. 257].

Новітні політичні структури – демократичні лише за формою, їхній зміст не відповідав критеріям демократії. Жоден із значних вітчизняних суспільно-політичних інститутів не представляв належним чином інтереси широких верств суспільства. Правлячий клас не зацікавлений у формуванні правової держави, громадянського суспільства, ринкової економіки, цивілізованих політичних партій, однією з найважливіших функцій котрих, як справедливо стверджує доктор політичних наук М. Обушний, є підбір та виховання кадрів національної еліти [21, с. 145–146], проведенні прозорої, професійної кадрової політики, тобто у відході від джерел надприбутків.

Звідси – звична державницька безвідповідальність істеблішменту, котра, як підкреслює доктор політичних наук М. Головатий, поряд із низьким рівнем загальної і політичної культури стала найважливішим недоліком української еліти [10, с. 67]. Певною мірою це пояснюється і її переважно сільським походженням, унаслідок якого, зокрема, великій частині політикуму властиві такі риси, як «непублічність, непрозорість, зорієнтованість переважно на особисті (сімейні, кланові, групові), а не суспільні інтереси» [22, с. 48]. При цьому еліта мала високі здібності до управління, стратегічного планування та мобілізації мас, але проявляла їх лише для реалізації власних інтересів, які розходилися з громадськими та державними [23, с. 5].

Зростало відчуження між нею, орієнтованою на збереження статус-кво, та переважною більшістю населення, що прагнула досягти кращих життєвих можливостей. Тому в суспільстві збільшувалися авторитарні настрої, котрі Л. Кучма на початку 2000 р., користуючись посиленням своїх позицій через певну стабілізацію економічної ситуації, намагався спрямувати на ослаблення парламенту, яке, очевидно, могло б знищити навіть ті елементи плюралізму, які, конкуруючи між собою, вводили до політичної системи олігархічні групи. Утім, спроба Президента інституційно закріпити своє домінування шляхом одночасного винесення на референдум проекту нової Конституції України та питання про недовіру Верховній Раді в кінцевому підсумку не вдалася. Незважаючи на те, що ці ініціативи були підтримані, результати плебісциду не набули імплементації, оскільки вони суперечили інтересам значної частини сегментів еліти, що вже мали достатню кількість ресурсів для блокування невідгідних для себе ініціатив [24, с. 133–134].

Як не парадоксально, однак у тому ж році різко знизився вплив глави держави на політичні процеси, що відбувалися в країні («справа Гонгадзе») і ФПГ через своїх представників у парламенті та інших органах влади розпочали активну дискусію щодо зміни владного каркасу в бік парламентської республіки, яка б дозволила вивести виконавчу владу в центр та на місцях з-під впливу Президента [25, с. 93]. Оскільки, в міру зростання потужності ФПГ, сильний інститут президентства став для них загрозою. Як альтернатива з'явилися проекти політичної реформи, покликані девальвувати загрозу приходу до влади креатури однієї з груп.

У цей час виокремилося дві елітні групи: одна мала вплив на прийняття політичних рішень, інша – прагнула до цього. Остання, не досягнувши мети, позиціонувала себе як альтернатива діючій владі. Так, у країні вперше виникла немаргінальна політична опозиція. Її лідером поступово став колишній Прем'єр-міністр України В. Ющенко, який уособив сподівання багатьох українців на перехід до демократії та на національне відродження. Опози-

ція працювала на мобілізацію мас, правлячі еліти намагалися зберегти політичний та економічний капітал, прагнули сформувати єдину політсилу.

Значна кількість бізнес-груп та політичних партій у панівному елітному прошарку робили неможливим його об'єднання у вигляді єдиної політичної партії. Унаслідок цього було сформовано блок «За Єдину Україну», у форматі якого провладні сили й взяли участь у парламентських виборах 2002 р. Під час проведення котрих, як справедливо зазначив доктор соціологічних наук М. Шульга, спроби «партії влади» посісти монопольну позицію в доступі до влади проявлялися у відвертих спробах порушення демократичних засад побудови держави [26, с. 343]. Очевидно, це також вплинуло на результати волевиявлення громадян, які, незважаючи на використання владою значного адмінресурсу, показали високий рівень невдоволення існуючим режимом (майже три чверті голосів віддано за опозиційні політичні сили [27, с. 295]).

Найбільшою фракцією в парламенті стала фракція опозиційного блоку «Наша Україна», але державна влада зосереджувалася в пропрезидентській групі «За Єдину Україну» [28, с. 497]. Також слід зазначити, що післявиборча єдність провладних ФПГ до провалу політичної реформи, спрямованої на зміну політичної системи, а отже й убезпечення позицій тих елітних мереж, що найтісніше зрослися з владою, була відносною. І лише коли під тиском опозиційних сил політична боротьба безпосередньо перейшла в русло президентської виборчої кампанії, під загрозою можливої кардинальної зміни влади відбулося справжнє об'єднання тих мереж еліт, що за останні роки фактично зрослися з владою і яким «було що втрачати».

Президентські вибори, на котрих тодішній режим висунув кандидатуру В. Януковича, а опозиція – В. Ющенка, проходили наприкінці 2004 р., в умовах значного суспільного напруження. Владу звинувачено у використанні адмінресурсу й сотні тисяч громадян вийшли на протестні акції для захисту своїх політичних прав на Майдан Незалежності. У результаті чого відбувся третій тур голосування, на якому перемогу дістав В. Ющенко. Таким чином, як відзначає професор А. Стьопін, спроба правлячої еліти утриматися при владі за допомогою політтехнологічних маніпуляцій і фальсифікації виборів призвела до величезного пасіонарного вибуху в суспільстві – «помаранчевої революції» [29, с. 40], а звідси – до десакралізації влади, більш раціонального, спокійного й водночас критичного ставлення до неї.

Водночас слід зазначити той факт, що головні її організатори та спонсори – виключені з табору Л. Кучми політичні підприємці, які мали досвід корпоративного управління, механізми котрого базуються на основному принципі економічного керівництва – єдиноуправління, однак не мали практики

політичного правління в умовах лібералізму, яке ґрунтується на протилежному принципі – плюралізмі [30, с. 12]. При цьому вони звикли до клієнтаризму, котрий ще більше суперечив формуванню в них високого рівня політичної, правової культури, державницького масштабу мислення, а звідси, і конструктивності у відносинах з опозицією. Усе це в сукупності з прийнятими до третього туру виборів Конституційними змінами, внаслідок яких Основний закон України виявив «значну кількість правових прогалин, неоднозначних за змістом формулювань, неузгодженостей, суперечностей та просто концептуальних вад» [31, с. 223], що розбалансували систему державної влади, становило значну загрозу реформаційним процесам. Проте потужний кредит суспільної довіри, який отримала нова правляча еліта, надавав їй великого модернізаційного потенціалу. Реалізація якого залежала від її відповідальності, професійності, єдності, цілеспрямованості, рішучості, а також толерантності, політкоректності, виваженості і гнучкості.

На жаль, уже скоро стала очевидна неконсолідованість «помаранчевої команди», відсутність у неї стратегії й тактики розвитку країни. Унаслідок чого ФПГ, через політичну реформу 2004–2006 рр., створили в ній владний дизайн без домінуючого політичного суб'єкта і продовжили одержувати свої ренти. Таким чином, кланово-олігархічна система, не відійшовши в минуле, й надалі унеможлилювала становлення України як соціальної, правової, економічно потужної, із чисельним і впливовим середнім класом, розвиненою структурою зв'язків громадянського суспільства ринкової держави. У котрій політичні партії реалізують притаманні їхній природі функції, які значною мірою прямо та опосередковано впливають на елітотворчі процеси; де існують ефективні механізми рекрутування політикуму, а також дієвого суспільного контролю його діяльності. Без цього не відбувається повноцінна демократизація країни, а отже, й ефективний політичний елітогенез.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Видрін Д. Україна на порозі ХХІ століття : політичний аспект / Д. Видрін, Д. Табачник. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
2. Кучма Л. После майдана : Записки президента. 2005– 2006 / Л. Кучма. – К. : Довира ; М. : Время, 2007. – 688 с.
3. Гоцуляк В. Сучасні реалії та особливості політичного лобізму в Україні / В. Гоцуляк // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : ВІР УАН, 2016. – Вип. 110. – С. 373– 376.
4. Кульчицький С. Помаранчева революція : зміна еліт? Погляд історика / С. Кульчицький // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К. : ТОВ УПВК «Екс Об», 2006. – С. 117–127.
5. Унковська Т. Як Україні вирватися з пастки бідності / Т. Унковська // Дзеркало тижня. – 2016. – 22 лютого.

6. Коржов Г. Олігархічна природа сучасного політичного режиму в Україні / Г. Коржов // Наукові записки. Серія «Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004–2007». – Острого: Вид-во Національного у-ту «Острозька академія» – 2008. – Вип. 3. – С. 103–116.
7. Россия и Центрально-Восточная Европа в первой половине 90-х годов / Под. ред. И. Орлик. – М.: [Б.и.], 1997. – 180 с.
8. Shugart M., Carey J. M. Presidents and assemblies: Constitutional design and electoral dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 316 p.
9. Дергачов О. Український досвід трансформації влади та європейські стандарти / О. Дергачов // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 17. – 2009. – С. 53–62.
10. Головатий М. Підготовка молодшої політичної еліти як дієвий засіб розвитку політичного консенсусу / М. Головатий // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 62–70.
11. Щекин Г. Социальная теория и кадровая политика / Г. Щекин – К.: МАУП, 2000. – 176 с.
12. Зеленюк Г. Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність [Електронний ресурс] / Г. Зеленюк. – Режим доступу: file:///C:/Users/Elena/Downloads/Spup_2013_3_34.pdf.
13. Мазур О. Стратегічний підхід до демократичних перетворень в Україні / О. Мазур // Політологічні записки. – 2015. – № 1(11). – С. 113–127.
14. Щедрова Г. Виборча система України в контексті трансформаційного розвитку сучасного суспільства / Г. Щедрова // Політологічні записки. – 2015. – № 1(11). – С. 5–15.
15. Петтіт Ф. Конституціоналізм і демократичне опротестування / Ф. Петтіт // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 435–466.
16. Телешун С. Политическая элита в Украине. Новая система власти [Электронный ресурс] / С. Телешун, А. Колпаков. – Режим доступа: <http://rusfor-ua.com/analit/2002/07/18/132522.html>.
17. Меркотан К. Багатопартійність як чинник трансформації політичної еліти в Центрально-Східній Європі / К. Меркотан // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 116–124.
18. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 352 с.
19. Предборський В. Формування ефективної еліти українського суспільства / В. Предборський // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 9. – С. 15–20.
20. Зеленюк Г. Коаліція чи пактування: моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленюк // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УПВК «Екс Об», 2006. – С. 253–264.
21. Обушний М. Політичні партії у формуванні національних еліт / М. Обушний // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УПВК «Екс Об», 2006. – С. 143–146.
22. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. Бабкіна // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УПВК «Екс Об», 2006. – С. 41–55.
23. Жданов І. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти / І. Жданов, Ю. Якименко // Національна безпека та оборона. – 2003. – № 9. – С. 2–11.
24. Сидоренко М. Проблема суб'єкта політичної модернізації в Україні і Росії / М. Сидоренко // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 126–134.
25. Кононенко Н. Політичний клас в Росії та Україні: ризики суб'єктного впливу на політичні процеси / Н. Кононенко // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2008. – С. 90–98.
26. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / За ред. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.
27. Кочубей Л. Демократизація виборчого процесу в пострадянській Україні та політичні еліти / Л. Кочубей // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй – Т. 2. – К.: ТОВ УПВК «Екс Об», 2006. – С. 293–300.
28. Білоцерківський В. Історія України: навч. посіб. / В. Білоцерківський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 536 с.
29. Стьопін А. Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії / А. Стьопін // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 36–43.
30. Щербина С. Генеза політичних еліт в Україні: сутність, структура, особливості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціологічних наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / С. Щербина. – Запоріжжя, 2011. – 21 с.
31. Мартинюк Р. Функціонування змішаної форми правління в Україні на сучасному етапі: оцінка результатів / Р. Мартинюк // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. (Серія «Політичні науки»). – 2008. – Вип. 3. – С. 218–236.

Шелеманов Э.А.

Исторический обзор гуманитарных отношений между Азербайджанской Республикой и Венгрией

В статье осуществлен обзор гуманитарных отношений между Азербайджаном и Венгрией. Автор исследует концептуальные факторы внешней политики Азербайджана. Затронуты создание и развитие политических отношений с Венгрией, подчеркнуты значение и важность этих связей. Отмечено, что в нынешней внешней политике страны в отношении Венгрии продолжается политика, начатая Гейдаром Алиевым.

Ключевые слова: Венгрия, внешняя политика, политические, гуманитарные отношения.

відносин з Угорщиною, підкреслено значення і важливість цих зв'язків. Зазначено, що в нинішній зовнішній політиці країни щодо Угорщини триває політика, розпочата Гейдаром Алієвим.

Ключові слова: Угорщина, зовнішня політика, політичні, гуманітарні відносини.

The article reviews the humanitarian relations between Azerbaijan and Hungary. The author examines the conceptual factors of Azerbaijan's foreign policy. The creation and development of political relations with Hungary were touched upon, the importance and importance of these ties were emphasized. It is noted that in the current foreign policy of the country with respect to Hungary the policy begun by Heydar Aliyev continues.

Key words: Hungary, foreign policy, political, humanitarian relations.

УДК 94(479.24)+94(439)

Шелеманов Э.А.,
преподаватель кафедры всеобщей истории
Азербайджанского государственного педагогического университета

У статті здійснено огляд гуманітарних відносин між Азербайджаном і Угорщиною. Автор досліджує концептуальні фактори зовнішньої політики Азербайджану. По-рушено створення і розвиток політичних

В 1991–2010 гг. вызывает интерес гуманитарное взаимодействие между Азербайджанской Республикой и Венгрией, с точки зрения реализации внешней политики нашей страны. Начиная с 1993 г., были предприняты серьезные шаги в направлении расширения отношений Венгрия–Азербайджан. Подписанные в 1993–1999 гг. «Соглашение о торгово-экономических связях между правительством Азербайджанской Республики и правительством Венгерской Республики», «Протокол о сотрудничестве между Министерством иностранных дел Азербайджанской Республики и Министерством иностранных дел Венгерской Республики», «Соглашение Между правительством Азербайджанской Республики и правительством Венгерской Республики о безвизовых поездках для владельцев дипломатических и служебных паспортов», «Протокол о сотрудничестве между Государственным таможенным комитетом Азербайджанской Республики и Таможенной службой и Финансовой защитой Венгерской Республики», «Соглашение о взаимной защите инвестиций между Правительством Азербайджанской Республики и Правительством Венгрии» и другие межправительственные соглашения создали возможность для углубления двусторонних связей.

Открытие посольств в столицах обеих стран – в 2004 г. в Будапеште, в 2009 г. в Баку – заложили основу интенсивных контактов и диалогов. И Азербайджан, и Венгрия в значительной степени привязаны к традиционным ценностям. Отношения между нашими странами основаны на взаимном уважении и плодотворном сотрудничестве. Наши политические, экономические и гуманитарные связи находятся на высоком уровне. Сегодня наша дружба и сотрудничество успешно развиваются в двустороннем и многостороннем

форматах. Состоялось несколько официальных визитов на высоком уровне, подписаны важные договоренности, и Азербайджан в регионе Южного Кавказа превратился в стратегического партнера Венгрии. Азербайджан также является одним из основных государств в стратегии Венгрии (политика «Открытия на Восток»). Венгрия для расширения отношений с Азербайджаном на основе взаимовыгодных условий исследует области новых возможностей [1].

Общество дружбы Венгрия–Азербайджан сыграло особую роль в развитии отношений между двумя странами. Общество дружбы Венгрия–Азербайджан (ОДВА) функционирует с 1994 г. в столице Венгрии – Будапеште. Использование деятельности диаспоры в расширении гуманитарных связей Азербайджанской Республики входит в число методов внешней политики нашей страны. Происходящие глобальные события, Карабахский конфликт, приведение в действие плана необоснованных территориальных претензий, массовая резня 20 января 1990 г. в Баку, 26 февраля 1992 г. – в Ходжалы, оккупирование 20% наших земель армянскими вооруженными силами привело к тому, что около одного миллиона наших из родных очагов братьев и сестер стали беженцами, вынужденными переселенцами и т.д., дав толчок к повышению общественной активности наших соотечественников за рубежом. Часть наших соотечественников в соответствии с новым историческим положением стали объединяться в национально-культурном направлении и в настоящее время в более чем в 30 странах мира действуют более 150 общественных и национально-культурных обществ и организаций азербайджанцев. Объединение азербайджанцев мира, развитие политических, экономических,

культурных и духовных связей с независимой Азербайджанской Республикой является чрезвычайно важным вопросом [2, с. 11]. Указ Президента Азербайджанской Республики «О создании Государственного Комитета Азербайджанской Республики по работе с азербайджанцами, живущими в зарубежных странах» стал одним из важных шагов, предпринятых для развития вышеуказанного направления [3, с. 4].

Несмотря на то, что Общество дружбы Венгрия–Азербайджан является единственным из диаспорских организаций в этой стране, один из важнейших факторов успешного функционирования заключается в том, что 90% членов общества являются венграми. При учреждении Общество дружбы Венгрия–Азербайджан поставило перед собой цель распространять информацию об истории и сегодняшнем дне Азербайджана о древних обычаях и традициях, национальных праздниках, успехах, достигнутых нашим государством. Надо признать, за истекший период Общество дружбы Венгрия–Азербайджан в направлении реализации поставленных целей добилось ряда успехов и в отмеченных направлениях осуществило целенаправленные меры. Здесь особо следует отметить, что заслуживает внимания активность граждан зарубежных стран по усилению взаимной гуманитарной деятельности. Это еще раз доказывает позитивный характер проводимой работы. Таким образом, это свидетельствует о том, что именно такое сотрудничество венгров с диаспорской организацией Азербайджана, их привлечение к работе имеет системный характер. И для азербайджанского государства деятельность нашего лобби очень важна и актуальна. Общество дружбы Венгрия–Азербайджан также принимало активное участие в деле направления подготовки печатных материалов и доведения до венгерского общества пропаганды богатого историко-культурного наследия. Так, в 2010 г. при поддержке Государственного Комитета Азербайджанской Республики по работе с диаспорой на венгерском языке был опубликован трехтомный сборник, принадлежащий перу молодых известных в Венгрии азербайджанских авторов, включающий рассказы, повести, эссе о прошлом и будущем, о родине со всеми её радостями и горестями, документальные материалы о богатой культуре древнего края Азербайджана – Карабаха.

Общество дружбы Венгрия–Азербайджан, проводя встречи между посольством Азербайджана в Венгрии и со своими членами, внесло свой вклад в сближение между двумя странами, также, регулярно проводя встречи, довело до внимания венгерских официальных лиц реалии Азербайджана, Нагорно-карабахскую проблему [4, с. 15].

12 января 2006 г. в Баку в Международном пресс-центре между общественностью Азербайджана и

Венгрии во всех областях, в том числе в укреплении культурных связей, состоялось мероприятие, посвященное обсуждению результатов грантового конкурса. На мероприятии приняли участие члены Милли Меджлиса, руководители телевизионных компаний и представители неправительственных организаций. Было отмечено, что в ближайшее время группа представителей из Азербайджана совершит визит в Венгрию. Целью визита было поближе познакомиться с Венгрией, провести мониторинг информации об Азербайджане в венгерской прессе, сформировать позитивное мнение о республике. На встрече было отмечено, что изданная на английском языке книга «Карабах» и фильм «Карабах» были направлены в Венгрию. Для укрепления культурных связей работникам прессы и телевидения было рекомендовано создание связей посредством интернета с венгерской молодежью и журналистами. 23 января 2006 г. в Баку на встрече Президента Азербайджанской Республики И. Алиева с государственным секретарем по политическим вопросам Министерства иностранных дел Венгрии А. Баршони была подчеркнута необходимость создания нормативно-правовой базы для двустороннего сотрудничества в области культуры, всесторонних возможностей для развития туризма между странами. Целью было выявление реализации мер в этой области. Открытие посольства Азербайджана в Венгрии создало благоприятные условия для достижения этих целей. Одним из первых значительных мероприятий недавно открывшегося посольства в области развития культурных связей между Венгрией и Азербайджаном стал факт проведения дней Азербайджана в этой стране 23–24 мая 2006 г. Основной целью проведения мероприятия было ознакомить венгерскую общественность с древней и богатой культурой Азербайджана, довести до сведения венгерского народа реалии о нашей стране, информировать их об исторических моментах относительно Карабаха. 23 мая в Будапеште в здании Венгерской академии наук состоялся научный симпозиум под названием «История и культура: Азербайджан – Венгрия». На симпозиуме с докладами выступил ряд известных азербайджанских и венгерских ученых о культурно-исторических отношениях между двумя народами. Накануне симпозиума, 22 мая в Институте истории Венгерской академии наук состоялась встреча ученых двух стран. Директор Института А. Рокискренне приветствовал делегацию из азербайджанских ученых – директора Института истории Национальной Академии Наук Азербайджанской Республики Я. Махмудова, заведующего Центром Ататюрка Н. Джафарова, директора Музея истории Азербайджана – Н. Велиханлы. В ходе встречи в центре внимания находились вопросы установления отношений сотрудничества и прове-

дение совместных исследований в области истории. 24 мая – в последний день дня культуры Азербайджана – в считающемся одним из грандиозных залов Будапешта успешно прошел концерт с участием известных мастеров искусств республики. В общем, венгерские зрители продолжительными аплодисментами встретили азербайджанскую культуру – выступления тариста Г. Алиева, кяманчиста И. Гамидова, певцов А. Абдуллаева и Н. Теймуровой и других [5, с. 14].

Для усиления взаимных гуманитарных связей между двумя странами заслуживает внимания роль, которую играют регионы обеих стран. В такой цепочке связей особое значение имеет решение о налаживании побратимских связей между Гянджой и венгерским городом Веспремом. 17 декабря 2007 г. ведущая венгерская газета “Veszpremi Naplo” опубликована статью о визите посла Азербайджана в этой стране Г. Гасанова в городе Веспреме, о его проведенных встречах в мэрии и в университете Паннон [6]. В статье было подчеркнуто, что на встрече дипломата с мэром Веспрема Я. Дебресеном и другими членами городских органов власти были обсуждены вопросы налаживания более тесных региональных связей между Азербайджаном и Венгрией, была отмечена важность заключения договора о побратимстве двух городов. Мэр Веспрема, поддерживая решение о создании побратимских связей, отметил, что установление памятника азербайджанским воинам, погибших в боях Второй мировой войны в Веспреме, и венгерским – на кладбище в Азербайджане, где они захоронены, было бы хорошим шагом, предпринятым в направлении сотрудничества. Кроме того, был также обсужден вопрос об установлении памятников деятелям культуры Азербайджана и Венгрии, соответственно, в Веспреме и Гяндже. В тот же день посол Азербайджана Г. Гасанов побывал в крупнейшем образовательном центре Венгрии – университете Паннон. В ходе встречи были обсуждены вопросы создания/налаживания связей между университетом и высшими учебными заведениями/вузами Азербайджана [7]. Это дает основание говорить о том, что азербайджано-венгерские культурно-гуманитарные отношения развивались *dərininə* вглубь. Здесь активное участие принимали различные слои населения, а также регионы и представляющие их структуры/организации. Естественно, за формированием такой формы отношений существуют древние исторические корни. Это сможем увидеть, если вкратце обратим внимание на культурные и гуманитарные отношения между Азербайджаном и Венгрией в средние века, новый и современный период. Отношения между венгерским и азербайджанским народами имеют древнюю историю. Еще в XV – XVII вв. между государствами Агююнлу и Сефевидов и венгерскими королевствами существовали дипломати-

ческие и торговые отношения. В разные времена произведения выдающихся представителей азербайджанской литературы переводились на венгерский язык, а произведения венгерских писателей – на азербайджанский [8].

Во взаимных гуманитарных отношениях имеет особое значение работа, проводимая в области признания общественностью этих стран наших национальных деятелей культуры. Одним из таких шагов было возведение памятника великому азербайджанскому поэту Низами Гянджеви в Венгрии. Согласно достигнутой договоренности между правительствами Азербайджана и Венгрии от 28 октября 2008 г. было принято решение о возведении памятника гениальному азербайджанскому поэту Н. Гянджеви в венгерском городе Веспрем и венгерскому поэту Ш. Эндродину в Гяндже. Ш. Эндроди родился в 1850 г. в городе Веспрем в Венгрии. Он был актером, педагогом, переводчиком, журналистом. Известный венгерский поэт Шандор был влюблен в творчество Петефини и основал общество, носящее его имя, а после смерти Ш. Эндроди на одной из улиц города, где он проживал, было присвоено его имя. Поэт скончался в 1920 г. в Будапеште [9].

18–20 ноября 2008 г. в Будапеште в большом зале здания, выделенного для нашего посольства, состоялась III международная научная конференция из серии «Азербайджан–Венгрия: диалог культур». III конференция состоялась при поддержке посольства Азербайджана в Венгрии, Национальной академии наук Азербайджана, Венгерской академии наук, Будапештского университета имени Этвеша Лоранда и Государственного Комитета Азербайджанской Республики по делам азербайджанцев, проживающих за рубежом. 9 ноября 2009 г. состоялся первый этап IV международной научной конференции из серии «Азербайджан–Венгрия: диалог культур» [10, с. 2]. Мероприятие состоялось по инициативе посольства Азербайджанской Республики в Венгрии, при поддержке Государственного комитета по работе с диаспорой, Института экономики НАНА и Института мировой экономики академии наук Венгрии, а также с участием азербайджано-венгерской межпарламентской группы дружбы. С 17 по 19 ноября 2009 г. в Будапеште состоялась вторая часть очередной серии международной научной конференции «Азербайджан–Венгрия: Диалог культур». Научный форум, организованный по инициативе посольства Азербайджанской Республики в Венгрии и при поддержке Государственного комитета по делам диаспоры состоялся в большом конференц-зале нашего посольства. Первая часть конференции, посвященная вопросам политики, экономики и права состоялась 3–4 ноября. Основными темами второй части конференции были вопросы лингвистики, литературы, истории, археологии и этнографии. В работе кон-

ференции приняли участие ученые из 10 стран мира. Открыл конференцию посол Азербайджана в Венгрии – Г. Гасанов. В своём вступительном обращении он информируя о серии предыдущих научных конференций «Азербайджан–Венгрия: диалог культур» проводимой по инициативе посольства отметил, что с каждым годом рост количества участников форума свидетельствует о росте интереса к Азербайджану в венгерском обществе. Посол, вручая памятные подарки двум венгерским ученым – Д. Хазаи и И. Вашарию, – отметил, что они удостоены этой награды за большой вклад в укрепление двусторонних отношений между Венгрией и Азербайджаном. Министром иностранных дел Венгрии П. Балажином было зачитано поздравительное письмо участникам конференции. В письме говорится: «С радостью могу отметить, что благодаря взаимным усилиям наши двусторонние отношения постепенно углубляются. Это проявляется не только на уровне политического диалога, но и в повышении интенсивности сотрудничества в таких сферах, как просвещение, наука, культура. Учитывая уникальные ценности азербайджанской культуры, в том числе его архитектуру, литературу, народную музыку, народные традиции и языковое наследие, перед нами открывается живописное зрелище, чем азербайджанский народ может по праву гордиться». В ходе второй части конференции в работе приняли участие известные ученые Азербайджана: Я. Махмудов, Н. Велиханлы, М. Рагимова, З. Гасанов, С. Ашуров, И. Бабаев, Х. Гасымов, С. Меджидов, И. Сафарова, А. Керимова, А. Алекперов

Таким образом, в течение исследуемого времени первый период отношений между Азербайджаном и Венгрией в гуманитарной сфере можно охарактеризовать как ознакомительный, а с 2006 г. отношения получили дальнейшее развитие в новом контексте.

ЛИТЕРАТУРА:

1. İmre Laslotski (Macaristanın Azərbaycan Respublikasındakı fövqəladə və səlahiyyətli səfiri). Macaristan Azərbaycanın müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə möhkəm və ardıcıl şəkildə dəstək verir [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://newtimes.az/az/diplomatik/4967/>.
2. Azərbaycan diasporu: Təmmətnli elektron materiallar məcmuəsi. – Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Kitabxanası, 2005. – 777 s.
3. “Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi”nin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 5 iyul 2002-ci il // Diasporla İş Üzrə Dövlət Komitəsi [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://files.preslib.az/site/diaspora/g16.pdf>.
4. Macarıstanda Azərbaycan diasporu // Olaylar. – 2013. – 26 noyabr.
5. Ömərov V. Azərbaycan-Macaristan mədəni integrasiyası: XX əsrin sonları və müstəqillik illərində // Səs. – 2013. – 27 sentyabr.
6. Macaristan qəzeti Gəncə ilə Vespren arasında qardaşlıq əlaqələrinin yaradılması planı haqqında yazı vermişdir [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azertag.az/xeber/macaristan_qazeti_ganca_ila-vesprem_arasinda_qardasliq_alaqalarinin_yaradilmasi_plani_haqqinda_yazi_vermisdir-396064.
7. Macaristan Respublikasının Prezidenti Pal Şmidtin şəərəfinə rəsmi ziyafət verilmişdir [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.president.az/articles/3533>.
8. Macarıstanda Nizami Gəncəvinin, Gəncədə işə macar şairi Şandor Endrodinin abidəsi ucaldılacaqdır [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azertag.az/xeber/macaristanda_nizami_gancavinin_gancada_isa_macar_sairi_sandor_endrodinin_abidasi_ucaldilacaqdır-422506.
9. “Azərbaycan-Macaristan: mədəniyyətlərin dialoqu” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://d-a-k.org/azrbaycan-macarstan-mdniyytlrin-dialoqu/>
10. Seyidov V. Budapeştdə “Azərbaycan-Macaristan: mədəniyyətlərin dialoqu” mövzusunda IV elmi konfrans başa çatmışdır // Azərbaycan. – 2009. – 22 noyabr.

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Варинський В.О.

Оптимальні сучасні форми взаємодії між державою та громадянським суспільством

Розглядаються сучасні форми взаємодії між державою та громадянським суспільством. Основна увага приділяється сучасним інформаційно-комунікаційним технологіям, насамперед е-консультаціям та е-уряду як формам суспільного контролю над владою й підвищення її ефективності. Аналізуються інституції громадянського суспільства, які є джерелом соціального капіталу й громадської активності та підвищують ефективність, оптимізують форми взаємодії з державою.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальний капітал, соціальна довіра, інформаційно-комунікативні технології, соціальна активність.

ее эффективности. Анализируются институты гражданского общества, которые являются источником социального капитала и общественной активности и повышают эффективность, оптимизируют формы взаимодействия с государством.

Ключевые слова: гражданское общество, социальный капитал, социальное доверие, информационно-коммуникативные технологии, социальная активность.

Modern forms of interaction between the state and civil society are considered. The main attention is paid to modern information and communication technologies, primarily e-consultations and e-government as forms of public control over power and increasing its effectiveness. Analyzed are the institutions of civil society, which are the source of social capital and public activity and increase efficiency, optimize the forms of interaction with the state.

Key words: civil society, social capital, social trust, information and communication technologies, social activity.

УДК 316.01:316.47

Варинський В.О.,
кандидат політичних наук,
викладач кафедри філософії
та соціально-економічних дисциплін
Одеського державного університету
внутрішніх справ

Рассматриваются современные формы взаимодействия между государством и гражданским обществом. Основное внимание уделяется современным информационно-коммуникационным технологиям, прежде всего е-консультациям и е-правительству как формам общественного контроля над властью и повышения

Потужним інструментом взаємодії між державою та громадянським суспільством за посередництвом сучасних інформаційно-комунікаційних технологій є е-консультації в численних формах: web-сторінка, на якій подаються вибрані запитання від громадян із відповідями за підписом осіб, уповноважених на прийняття рішень в організації; можливість коментувати розміщені on-line статті чи документи; on-line секція для запитань запрошеним особам; on-line конференції (1–3 тижні), що дає змогу віртуально зібрати учасників, віддалених фізично один від одного; використання on-line інструментів (списки розсилки е-поштою); чат, який завдяки розвиненому програмному забезпеченню дає змогу взаємодіяти в реальному часі, навіть якщо інтенсивність діалогу обмежена, цим завоюється досить велика аудиторія в специфічний час; on-line опитування та дослідження тощо.

Як один із шляхів активізації взаємин між особою та владою, їх зближення й формування довіри населення до влади можна розглядати модель державного управління е-уряд, яка заснована на використанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій із метою підвищення ефективності й прозорості влади, а також встановлення суспільного контролю над нею. Ця модель дає змогу не лише підвищувати ефективність урядів, а й демократизувати процедуру надання послуг громадянам. Е-уряд як єдина модернізована система спроможна

об'єднати всі державні органи, які надаватимуть послуги населенню (фізичним особам, компаніям, підприємцям) за допомогою Інтернету, електронних терміналів чи навіть мобільного телефону.

На нашу думку, реалізація технологій формування соціального капіталу передбачає регулярне інформування громадян про діяльність державних органів влади, адже довіра формується завдяки прозорості й відкритості, вільній циркуляції інформації. Сучасній владі важливо виходити з пріоритетів взаємодії з інститутами громадянського суспільства, уміти розуміти інтереси цих груп і своєчасно підтримувати їх цінні починання. Влада має бути зацікавлена в отриманні зворотної реакції на свої новації, оскільки вона дає змогу перевіряти життєздатність своїх рішень і корегувати їх на різних стадіях реалізації (залучити механізми е-демократії).

Одним із компонентів системи заходів формування соціального капіталу є підтримка громадсько-політичних рухів, які мають бути тим чинником, що допомагає державній владі визначити та вирішити актуальні проблеми, що в подальшому дасть змогу отримати підтримку суспільства. Готовність громадян до участі в громадських рухах свідчить про високий рівень соціального капіталу в суспільстві, і саме ця участь формує соціальний капітал, який у свою чергу є одним з основних складників високого рівня політичної участі населення [1].

Дієвим механізмом формування соціального капіталу, на наше переконання, є розвиток різноманітних форматів громадського мовлення (насамперед радіо та телебачення), яке висвітлює життя громади. Громадське мовлення фінансується за рахунок коштів громадськості, зібраних методом краудфандингу, який є ще одним способом громадської кооперації та, відповідно, нарощування потенціалу довіри, соціального капіталу.

Ефективними формами взаємодії представників публічної влади та громади є проведення регулярних консультацій влади з організаціями громадянського суспільства й мешканцями громади, спільна робота в колективних органах (радах, колегіях, комісіях, комітетах тощо), кампанії громадського лобювання та інформування громади про діяльність органів влади, проведення громадських слухань, ініціювання місцевих ініціатив представниками територіальної громади, моніторинг діяльності органів влади представниками інститутів громадянського суспільства, проведення громадської експертизи органів виконавчої влади та написання інформаційних запитів [2].

На нашу думку, саме соціальне партнерство є одним із механізмів формування соціальної довіри – механізмом соціальної взаємодії, ефективним інструментом узгодження інтересів як державних, так і громадських, некомерційних та комерційних соціальних структур; це той механізм демократії, який не пов'язаний із боротьбою за владу, спосіб конструктивної взаємодії для вирішення соціальних проблем, «вигідний» для кожного сектора окремо (державного, комерційного й некомерційного) та населення території, де воно реалізується, загалом.

Якщо виходити з тези, що соціальний капітал формується з приватного капіталу особи (індивідуального капіталу людини), то події 2013–2014 рр. в Україні істотно змінили багатьох. Зокрема, визріло усвідомлення потреби змін, проте власними зусиллями; гаслами висувається самоорганізація, розширення кола відповідальності кожного за звичні межі (до громади, держави). Укріплюється усвідомлення персональної відповідальності за власне життя, успіх, добробут; укорінюється потреба брати відповідальність за свою роботу та взяті зобов'язання, своїх близьких. Убивання вірусу байдужості всередині себе, активізація зв'язків між людьми – рішучий стрибок до якісно-кількісного зростання соціального капіталу. За екстраординарних обставин досягнута на сьогодні довіра громадян один до одного є кроком до згуртування, спільної справи, а отже, і соціального капіталу українців.

На нашу думку, саме довіра доповнена усвідомленою потребою активної позиції, оголошеним протестом бездіяльності, що єднає окремі індивідуальні капітали людей на рівні трудових колективів, громадських рухів, національних і державних співтовариств.

Класик проблематики соціального капіталу американський професор Дж. Коулмен звертав увагу на те, що соціальний капітал – це «потенціал взаємної довіри та взаємодопомоги, що формується в міжособистісних відносинах: зобов'язання й очікування, інформаційні канали та соціальні норми» [3, с. 124]. За такої активної взаємодії індивідуальний соціальний капітал людини стає цінністю для спільноти, отримує визнання й попит. А на відміну від капіталу фінансового, соціальний капітал із витрачанням тільки зростає, адже чим інтенсивніша практика кооперації та взаємопідтримки, тим міцніша й ефективніша мережа солідарності, більша маса взаємної довіри. Водночас накопичення соціального капіталу підсилює ефективність інших видів капіталу.

Держава може створювати умови для накопичення й розвитку соціального капіталу в суспільстві. Сферою, у якій цей політичний інститут має найбільш доступні важелі для накопичення соціального капіталу, є система освіти. Освітні інституції не просто створюють людський капітал у процесі формального навчання, а сприяють накопиченню соціального капіталу шляхом удосконалення соціальних правил і норм. Також держава побічно сприяє створенню соціального капіталу за допомогою надання необхідних соціальних та економічних свобод, зокрема охорони права власності, соціальної та національної безпеки тощо. Однак держава негативно впливає на накопичення соціального капіталу, якщо починає займатись діяльністю, яку краще передати приватному сектору або інститутам громадянського суспільства. Здатність до співробітництва заснована на традиціях та історичній практиці, і коли держава забирає на себе більшість функцій, люди стають залежні від неї та втрачають здатність до спонтанної взаємодії [4, с. 307].

Варто погодитись із думкою В. Єлагіна, що поза впливом держави існують принаймні два додаткові джерела накопичення соціального капіталу. Перше – релігія, хоча не всі форми релігії є позитивними з боку соціального капіталу (сектантство, релігійний фанатизм та екстремізм). Проте релігія історично є одним із найбільш важливих складників національної культури. Друге джерело соціального капіталу в країнах, що розвиваються, – глобалізація. Хоча вона частково ставить під загрозу давні традиції, проте водночас зумовлює нові образи, звичаї й набутий досвід, починаючи від організації економічної діяльності та закінчуючи діяльністю неурядових організацій [5].

Безсумнівно, найбільш дієвим інструментом формування соціального капіталу є громадські структури. Варто погодитись зі слухними міркуваннями Л. Четверікової, яка наголошує на тому, що асоціації незалежно від їх призначення й спрямованості відіграють надзвичайно важливу роль у

суспільному житті – виховують членів громадянського суспільства, відповідно, формують і саме громадянське суспільство. Через такі асоціації виникають почуття довіри між людьми, почуття безпеки: людина згодна прийти на допомогу, оскільки впевнена, що за потреби вона так само її отримає. Інституції громадянського суспільства репрезентують горизонтальну взаємодію, яка є джерелом соціального капіталу на противагу так званому негативному соціальному капіталу, що є результатом вертикальної взаємодії. Соціальний капітал характеризує ті особливості соціальної організації (довіру, норми й мережу громадської активності), які підвищують ефективність суспільства [6, с. 64].

Отже, під час накопичення та збільшення масштабів соціального капіталу формується й розвивається громадянське суспільство, зміцнюються партнерські відносини в системі «держава – організована громадськість». М. Бондаренко слушно зауважує, що громадські рухи дають змогу створювати соціальний капітал, який використовується для формування громадської свідомості, підтримки політичних інститутів і сприяння економічному розвитку країни [7]. Соціальність – одна з найважливіших характеристик сучасного етапу цивілізації, на якому роль громадянського суспільства стає рівнозначною ролі публічно-управлінських структур. Тільки там, де зачіпаються суспільні інтереси або колективні блага, дійсно необхідні дії організацій чи груп. Їхня суспільна значущість полягає насамперед у тому, що вони є інституційним середовищем, у якому індивіди можуть взаємодіяти без обмеження свободи вибору людини.

Громадяни, здобуваючи соціальний капітал за рахунок участі в організаціях громадянського суспільства, надалі можуть використовувати його для зміцнення демократичних принципів в управлінні державою. Соціальний капітал передбачає існування інститутів, відносин та норм, що визначають якість і кількість соціальних взаємодій у суспільстві та сприяють стійкому розвитку країни. Долаючи класові, гендерні, етнічні й релігійні бар'єри, соціальний капітал сприяє кооперації зусиль громадян задля досягнення певних політичних, економічних, соціальних і культурних інтересів. Дієздатність будь-якої громади залежить від її соціального капіталу. Соціальний капітал є багатогранним явищем, яке функціонує на рівні окремої особи, громади, держави. Припускаємо, що можна говорити навіть про загальнопланетарний рівень (глобальний соціальний капітал). Проте про який би рівень (навіть особистісний) соціального капіталу ми не вели мову, він є надбанням спільноти, колективним (корпоративним) досягненням, здобутим співпрацею, довірою, толерантністю тощо.

Передумовою для формування соціального капіталу є широкий доступ громадян до засобів зв'язку й масової інформації. Він дає змогу розши-

рити географію соціальних контактів і сприяє зміцненню національної єдності, створюючи в людей почуття причетності до актуальних для суспільства подій і проблем. Важлива властивість соціального капіталу – можливість отримання інформації, яка властива соціальним відносинам. Інформація має велике значення для дії.

Для оцінки якості певних механізмів формування соціального капіталу необхідний надійний інструментарій вимірювання соціального капіталу. Останнє ж є непростим завданням, адже мова йде про нематеріальні та не завжди доступні для спостереження характеристики. Як правило, найбільш використовуваними індикаторами соціального капіталу є рівень довіри (Р. Патнам), громадянська й політична активність (Дж. Конвей), соціальні норми, що вимірюються на індивідуальному рівні та усереднюються для отримання характеристик спільнот.

Соціальний капітал заміряти складно через неадекватність офіційної статистики з таких причин: 1) політичні партії, профспілки, громадські організації можуть свідомо завищувати показники членства; 2) зміни в законодавчому регулюванні можуть змінювати перелік організацій, реєстрація яких вимагається та облік членів яких ведеться; 3) офіційна статистика жодним чином не відрізняє членство *de jure* від членства *de facto*, а також не відрізняє активних членів від випадкових, тимчасових, які формально фігурують у списках членів організації; 4) профспілкам, церковним громадам, політичним партіям (тобто традиційним формам колективної соціальної дії) притаманні певний рівень формалізації, наявність бюрократичного апарату, ієрархічна структура, однак нові соціальні рухи (феміністичні, природоохоронців, рух антиглобалістів, сексуальних меншин тощо) є переважно неформальними мережами, а тому зовсім не обліковані офіційною статистикою. Отже, формальне членство в громадських організаціях не є адекватним індикатором групового соціального капіталу в українському суспільстві.

Проблема соціального капіталу як суспільної бази й основи легітимності влади багатоаспектна для перспективних досліджень у царині політичної науки. Потребує вивчення вплив соціального капіталу на політичну модернізацію України (зворотний зв'язок у системі «влада – суспільство», забезпечення групової та індивідуальної участі громадян у політичному житті тощо).

Відтак пошук потужних інструментів взаємодії між державою та громадянським суспільством, шляхів активізації взаємин між особою та владою, ефективних форм взаємодії представників публічної влади й громади є актуальною проблемою будь-якого сучасного суспільства, зокрема й українського, а тому заслуговує на всебічну наукову увагу з боку як дослідників-учених, так і практичних діячів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Савко Ю. Громадянське суспільство, соціальний капітал і політична участь / Ю. Савко // Вісник Львівського університету. Серія «Філософія науки». – 2002. – Вип. 4. – С. 151–158.
2. Результати загальноукраїнського експертного опитування «Соціальний капітал сьогодні: стан розвитку ОГС» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/expert_polls_report_social_capital_Sep-Oct2011.pdf.
3. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
4. Coleman J. Foundations of Social Theory / J. Coleman. – Cambridge : Harvard University Press, 1990. – 1014 p.
5. Єлагін В. Про сутність поняття «соціальний капітал» та його роль у процесі розбудови соціальної держави / В. Єлагін // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/1/05.pdf>.
6. Четверікова Л. Проблема інституалізації соціального капіталу як передумови розвитку громадянського суспільства в Україні / Л. Четверікова // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2012. – Вип. 24. – С. 62–66.
7. Бондаренко М. Соціальний капітал як основа розвитку громадянського суспільства / М. Бондаренко // Державне управління: теорія та практика. – 2011. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Bondarenko.pdf>.

Вовк С.О.

Громадянська війна як кризова модель розвитку політичного конфлікту

Уявлення про динамічний процес громадянської війни як проекції суспільно-політичного простору і соціального часу в статті представлені у вигляді кризової моделі розвитку політичного конфлікту. Ця модель дозволяє визначити можливий сценарій розгортання збройної боротьби між претендентами за владу.

Ключові слова: громадянська війна, модель конфлікту, кризова модель розвитку політичного конфлікту.

Представления о динамическом процессе гражданской войны как проекции общественно-политического пространства и социального времени в статье представлены в виде кризисной модели развития

политического конфликта. Данная модель позволяет определить возможный сценарий развития вооруженной борьбы между претендентами за власть.

Ключевые слова: гражданская война, модель конфликта, кризисная модель развития политического конфликта.

Idea of dynamic process of civil war as projections of social and political space and social time in article are presented in the form of crisis model of a political conflict development. This model allows to define the possible scenario of armed struggle expansion between applicants for the power.

Key words: civil war, conflict model, crisis model of a political conflict development.

УДК 355.426

Вовк С.О.,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політології та
правознавства
ДЗ «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»

Глобалізація політичних процесів і ускладнення політичної дійсності внаслідок створення людиною нових її форм призводить до необхідності спрощення і формалізації явищ і процесів оточуючого нас світу. Найчастіше кількість факторів, що стосуються досліджуваної проблеми, є досить великою, і з метою спрощення ситуації застосовується зменшення їхньої кількості, що є можливим завдяки використанню ідеалізованого образу ситуації – її моделі. Моделювання відіграє провідну роль у вивченні та аналізі політичних конфліктів.

Теорія конфлікту дозволяє визначити ретроспекцію підходів до побудови окремих моделей конфлікту як відображення цього соціального явища: структурно-функціоналістська модель (Т. Парсонс), статистична та динамічна моделі (К. Боулдінг), математичні моделі (Ф. Ланчестер, Л. Сааті Томас) тощо. Серед сучасних дослідників до проблеми моделювання конфлікту звертаються О. Овчиннікова, М. Прудський, М. Ляховець, О. Загребельний.

Дослідження громадянської війни як збройної боротьби за реалізацію політичного інтересу, за політичне панування владою між тієї чи іншої соціальної групи, класу, верстви населення як моделі розвитку політичного конфлікту необхідно для оцінки та прогнозування її перебігу та наслідків. Модель може використовуватися для створення формалізованого уявлення щодо громадянської війни як проекції суспільно-політичного простору і соціального часу, що відображає специфіку стратегії суб'єктів збройної боротьби за владу.

Спираючись на визначення моделі як «...певної уявної або матеріально реалізованої системи, яка, відтворюючи або відображаючи об'єкт дослідження, здатна замінювати його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт» [1, с. 19], модель конфлікту можна визначити як описану на якій-небудь формалізованій мові систему, яка відображає ті чи інші характеристики конфлікту і складена з метою його вивчення.

Розвиток конфлікту – це відображення конфліктної взаємодії суб'єктів, що характеризується різним ступенем прояву протиріч у меті, цінностях і методах. Тенденції розвитку відображаються в динаміці і еволюції конфлікту. Відповідно, модель розвитку конфлікту повинна відображати суттєві моменти процесу розвитку конфлікту від його виникнення і до його вирішення та особливості конфліктної взаємодії. Останнє являє собою «...основний зміст процесу конфлікту» [2, с. 138].

Оскільки громадянська війна є динамічним процесом, який проходить скрізь певні етапи під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів, то її динамічний зміст необхідно розглядати, враховуючи структурні відносини в певний момент часу, коли суб'єкти громадянської війни можуть знаходитися в активному, пасивному або нейтральному стані. Зауважимо, що до суб'єктів громадянської війни відносяться: держава; соціальний клас; національно-визвольні сили; національні неурядові організації, групи підтримки та тиску під керівництвом харизматичних суспільно-політичних діячів; тінюві та кримінальні елементи соціальної структури суспільства; збройні сили протидіючих сторін, збройні формування, нерегулярні загони повстанців та приватні воєнні / воєнізовані кампанії; окремі учасники збройного протистояння, політичні, державні та воєнні діячі; міжнародні організації та іноземні держави.

Розвиток громадянської війни відображає декілька стадій. На першій стадії на рівні суспільства простежуються основні ознаки напруги: в широких колах населення розповсюджуються незадоволеність станом справ у різних сферах діяльності й існуючим порядком; поступово втрачається довіра до влади, зникає почуття безпеки, розповсюджуються песимістичні оцінки майбутнього, масового психічного незадоволення, емоційного сплеску; спостерігається міграція в інші райони; відбуваються стихійні і організовані мітинги, демонстрації, страйки.

Майбутні супротивники, суб'єкти майбутнього збройного протистояння на цій стадії усвідомлюють, що задоволення його соціальних інтересів в умовах даного суспільства неможливо або знаходиться під загрозою. Як правило, на цій стадії внутрішнє життя суспільства відносно стабільне, але в суспільній думці з'являються ідеї «зміни суспільного ладу». Поступово збільшується глибина міжгрупових протиріч, що накопичилися до цього часу в суспільстві. Владні структури здійснюють дії, які викликають загальне невдоволення та загострюють соціальну напругу (наприклад, введення надзвичайного стану, неправомірне або надмірне використання силових методів та засобів).

Майбутні суб'єкти громадянської війни накопичують «критичну масу» конфліктогенів, які підтримують негативний емоційний фон. Більш того, на цій стадії зростає кількість радикально налаштованих представників тих чи інших політичних сил та соціальних груп. Зростає рівень використання пропаганди та дезінформації.

На цій стадії суспільство доходить до межі, за якою суспільна напруга стає своєрідною гримучою сумішшю, яка здатна вибухнути за наявності певних соціальних детонаторів. Спостерігається криза політичної системи, а саме відбувається «свідоме чи несвідоме порушення політичного порядку акторами політичної системи» [3, с. 188]. До кризових характеристик цього стану суспільства можна віднести руйнування існуючих структур, статусів, ролей та інститутів, швидкоплинні зміни, обмеження термінів для прийняття рішень та обмеження прогнозного потенціалу суб'єктів.

Зародження громадянської війни в Іспанії бере початок із перемоги на міських виборах у 1931 р. республіканської партії. Це стало поштовхом до зречення від престолу Альфонса XIII, який покинув Іспанію. Встановлення республіканського устрою починається з розгулу лівих сил (страйки, захоплення заводів, погроми храмів, убивства заможних і духовних осіб). Спроби навести порядок у державі ліва преса називає «вистрілами в народ». На виборах 1936 р. правоконсервативні сили хоча і отримали перемогу, але не змогли її утримати, оскільки ліві сили безпідставно оголосили недійсними результати по деяким областям.

Чиняться безчинства з боку лівих сил: спалюються храми, застосовується зброя щодо цивільного населення. За кілька місяців кількість жертв обчислюється тисячами. У відповідь патріотична налаштована молодь об'єднується в організації фашистського спрямування (наприклад, «Фаланга»), спостерігається активність карлістів в Каталонії, Країні Басків та Наварі. З огляду на загальну ситуацію в державі Ф. Франко пише листа до уряду, в якому описує загрозу. Відповіддю став адміністративний тиск і звинувачення в невдяч-

ності. Генерал зробив свої висновки, пов'язані з готовністю до боротьби з існуючим ладом.

Передконфліктна стадія громадянської війни в Лівані стала відображенням невдоволення мусульманського населення збільшенням привілеїв для християн-маронітів. Привілейований стан останніх забезпечувався так званою системою конфесіоналізму, яка передбачала обов'язкову участь релігійних общин у вирішенні не тільки релігійних питань, а й в управлінні державою, розподілі державних посад між окремими релігійними общинами.

Арабо-ізраїльський конфлікт призвів до формування на території Лівану баз палестинських бойовиків, які із часом фактично утворили «державу в державі». З огляду на цю ситуацію мусульманські сили вирішили скористатися великою кількістю палестинських бойовиків на території держави для перерозподілу впливу в державній системі на користь мусульманської общини. Додатковим фактором, що спонукав до дії мусульманські сили, стали слабкість ліванської армії та створення загонів самооборони (міліції) із сумнівним правовим статусом, які приймали активну участь у збройних протистояннях з палестинськими бойовиками і одночасно стояли на сторожі збереження конфесіональної системи.

Імпульсом, детонатором переходу до конфліктної стадії є безпосередньо привід. Останній може бути «будь-якою необдуманною або заздалегідь провокаційною заявою політиків, національних лідерів, представників церкви, подією, навіть плітками» [4, с. 26].

У громадянській війні в Іспанії імпульсом стала погроза смертю на адресу Х. Кальво-Сотело, лідера монархістів з боку Д. Ібаннурі, депутату від комуністів. Серед ночі люди в поліцейській формі розстріляли Х. Кальво-Сотело у власній квартирі. Іспанські військові перестали визнавати владу законною.

У Лівані імпульсом для переходу до конфліктної стадії стало, по-перше, закріплення за мароніською общиною найвищої посади в державі – президента республіки з досить широкими повноваженнями; по-друге, безпосереднім детонатором став напад 13 квітня 1975 р. у Бейруті загонів самооборони на автобус із палестинцями, з яких 26 осіб загинули.

Конфліктна стадія починається відкритим протистоянням із застосуванням зброї. Стадія частіше починається в той момент, коли діючі в суспільстві сили досягають такого стану, за якого реалізація інтересів однією з конфліктуючих сторін виключає можливість досягнення своїх цілей іншою стороною.

Під час конфліктної стадії психічно та емоційно неврівноважені, харизматичні, темпераментні лідери здатні до провокацій, загострення протиріч і розбіжностей, не здатні адекватно сприймати кри-

зову ситуацію і, відповідно, приймати оптимальні рішення, що призводить до ескалації.

Конфліктуючі сторони в громадянській війні сприймають одна одну як загрозу свого сценарію розвитку суспільств, інститутів, культури, цінностей і самосвідомості. Це почуття екзистенціальної загрози приводить до посилення агресії, створюючи порочне коло насилля. Насилля стає виразом політичного конфлікту, в який втягується все населення країни незалежно від соціальної, класової, етнічної, релігійної приналежності його представників.

Протиборчі сторони переходять до насильницьких засобів боротьби, починаючи, як правило, з поодиноких бойових зіткнень й доводячи масштаб бойових дій до меж території всієї країни. Взаємодія конфліктних сторін під час громадянської війни відбувається у вигляді збройної боротьби, яка становиться вирішальним засобом досягнення поставлених політичних цілей. Основними формами збройного насилля стають повстання, партизанських рух, фронтальні регулярні бойові дії.

Застосування насилля політичними супротивниками під час громадянської війни позначає порушення певного балансу сил, цілісності єдиного політико-правового простору. Неможливо визначити ініціатора цього початку, як і масштабів його застосування, надати вичерпної відповіді питання, чому діти однієї матері опиняються по різні сторони збройної боротьби. Соціальний психоз суспільства на ґрунті краху цілісного явлення про світ і першості фізіологічних потреб проявляється найбільше саме в громадянській війні.

Конфліктна стадія громадянської війни в Іспанії починається з повстання військових, яких підтримали карлісти, які мали підпільну армію підготовлених добровольців.

У Лівані після нападу на автобус у Бейруті починаються збройні зіткнення між формуваннями правохристиянських сил і загонами національно-патріотичних сил.

Протиборчі конфліктуючі сили на цій стадії громадянської війни прагнуть практично реалізувати свої інтереси, захопити або / та утримати владу. Починається процес втягування в збройне протистояння все більше суб'єктів громадянської війни, розростається коло безпосередніх учасників.

На цій стадії відбувається структурна деформація, зміна системних особливостей, зміна напрямку розвитку системи, який не відповідає початковому. Цей стан суспільства відповідає рівню нестабільності в катастрофічних умовах, оскільки йде процес руйнування колишніх форм суспільної організації.

Конфліктна стадія включає в себе фазу формування та розгортання конфлікту та фазу розвитку або ескалації. Під час фази формування та розгортання конфлікту громадяни країни все більше починають себе відчувати в полі політики, намага-

ються розібратися в позиціях протиборчих сторін. Члени суспільства відчувають загрозу своєму мирному існуванню, з'являються ідеї бути готовими до боротьби, навіть, підтримувати радикальні ідеї (спочатку приховано, а потім відкрито). Відбувається консолідація позицій сторін, поділ на «своїх» та «чужих», однак реальні сили супротивників ще до кінця невідомі.

Так, до однієї конфліктуючої сторони на початку військових дій на чолі з Ф. Франко приєднуються не тільки карлісти як традиційні монархісти, а й фашисти, до іншої сторони – анархісти, троцькісти, самостійники. Але остаточного оформлення складу супротивників ще не спостерігається.

До жовтня 1975 р. в Лівані збройні протистояння відбувалися в основному між загонами різних палестинських організацій і міліціями правоохоронних партій «Катаїб», Націонал-ліберальної партії, Орденом маронітських монахів тощо. У жовтні до загонів палестинців доєдналися військові формування мусульманських общин Лівану, Сірійської соціально-націоналістської партії, сунітської партії Мурабітун тощо. На боці кожної з протиборчих сторін приймали участь і добровольці, і найманці з різних країн світу.

На цій фазі відбуваються перші зіткнення між прихильниками та представниками протиборчих сторін, перші політичні вбивства та навіть перші справжні битви, в яких приймає участь сотні та тисячі бійців.

На фазі ескалації загострення суперечностей між протиборчими сторонами досягає максимуму і відбувається мобілізація всіх матеріальних, фінансових, інформаційних, фізичних та психологічних ресурсів. У суспільстві починають діяти такі соціально-психологічні закономірності, як: зменшення комунікації між протиборчими сторонами; збільшення дезінформації щодо стану та політичних позицій протиборчої сторони; закріплення образу ворога та його дегуманізація в очах громадськості; формування орієнтації у свідомості населення на перемогу за рахунок повного знищення протиборчої сторони; закріплення в масовій свідомості негативних стереотипів супротивника. У країні відбувається зміщення емоційного окрасу стану суспільства в бік темного спектру, негативних почуттів, перш за все таких як неприязнь та ненависть.

У цей період громадянської війни в країні збільшуються міграційні потоки. Можна виокремити декілька форм рухливості населення, спричинених внутрішньою війною. Так, однією з форм є евакуаційні переміщення непланового характеру, які викликані загрозою життю мирного населення в зонах бойових дій. Мова йдеться, перш за все, про біженців та переміщених осіб. Другою формою руху населення під час громадянської війни стає еміграція. Внутрішня війна становиться підставою виникнення політичних мотивів переселення

в потенційних мігрантів. Іспанію покинуло більше 600 тис. іспанців

На цій фазі відбуваються активні бойові дії на значній частині території країни. Збільшується ймовірність виникнення гіперінфляції, епідемій, голоду. У суспільстві зростає рівень жорстокості. Особливо остання знаходить свій прояв серед збройних формувань протиборчих сторін (так звана бойова жорстокість). Відносно цивільного населення застосовуються тактика політичного терору, практика націоналізації та / або конфіскації, експропріації власності. Відбувається обмеження свободи: жорстокий контроль за діями населення, введення воєнного (надзвичайного) стану, встановлення диктатури певної соціальної групи. Кожна сторона ставить за мету «перемогу за будь-яку ціну», тобто намагається повністю ліквідувати протиборчу сторону. Свідомо і у великих масштабах застосовується фізичне насилля, знищується жива сила супротивника, матеріальні та інші цінності протиборчої сторони.

Відлік збройного протистояння в Іспанії починається зі виступу в липні 1936 р. проти республіканського уряду військових в Іспанському Марокко і на Канарських островах, захоплення міста Бадахосу і підготовки наступу на Мадрид. Завдяки допомозі інтернаціональних бригад республіканському уряду вдалося зупинити наступ на Мадрид і відстояти столицю. У лютому 1937 р. франкісти займають Малагу і переносять свої зусилля на північні провінції. У березні 1938 р. війська Ф. Франко вступають до Каталонії, де остаточно встановлюють владу в січні 1939 р.

Перебіг цієї фази збройного протистояння в Лівані характеризується знищенням палестинських біженців та їхніх таборів та помстою з боку палестинських бойовиків. Так, за одного вбитого палестинця в Західному Бейруті було вбито 30 християн. Християни, у свою чергу, влаштували різню в Каратині. Таким чином, коло насилля набирає силу під час збройного протистояння: Еденська різня, напад на християнське місто Захле тощо. І вже в збройне протистояння втручаються сирійські сили.

Конфліктуючі сторони використовують як засіб боротьби репресії до своїх супротивників. За підрахунками, кожен п'ятий загіблий іспанець під час війни став жертвою репресій.

На цій фазі може відбуватися втручання іноземних держав у внутрішні справи країни або у вигляді поставок зброї обмеженими партіями, або активної воєнної, фінансової, гуманітарної допомоги одній із протиборчих сторін, або військової прихованої чи відкритої інтервенції, спрямованої проти територіальної цілісності або політичної незалежності країни, що переживає громадянську війну. Останнє виступає як поле зіткнення геополітичних інтересів.

Так, громадянська війна в Іспанії загніпотизувала увесь світ, у протиборчих сторонах різні кра-

їни вбачали саме своїх, тому допомога надходила звідусюди. СРСР допомагає одним, Італія, Німеччина – іншим. У ліванській громадянській війні намагалися реалізувати свої зовнішньополітичні інтереси в цьому регіоні Сирія, Ізраїль та США. Кульмінацією цього процесу стала ізраїльська агресія в Лівані в червні 1982 р.

Остання стадія громадянської війни – завершення. На цій стадії можна виокремити фазу послаблення протистояння між супротивниками та фазу підведення підсумків та оцінка результат. На першій фазі бойові дії відбуваються тільки на обмеженій території, відбувається зачистка території від сторони, що стає переможеною в громадянській війні. Соціально-економічний стан країни стабілізується, загроза вже не стоїть перед більшістю населення країни, але й не зникає зовсім.

Відбувається встановлення державних органів сторони «нової влади» або повернення державних органів «старої влади». Втручання іноземних держав у внутрішні справи держави стають мінімальними, інколи встановлюється позиція очікування, застосовуються здебільшого дипломатичні засоби.

Остання стадія громадянської війни пов'язана зі структуруванням або переструктуруванням політичної системи, перерозподілом владних повноважень, з конкретизуванням правових норм, зміною Конституції як основного закону держави. Відбувається формування нової політичної еліти країни з представників сторони, що перемогла. З боку влади оголошується амністія для представників переможеної сторони, одночасно збільшується міграційних потік із країни з політичних міркувань.

З боку іноземних держав чи міжнародних організацій відбувається згортання програм активної допомоги, починається вивід військ із території країни. Починається процес дипломатичного визнання встановленого режиму іншими країнами та міжнародними організаціями.

27 лютого 1939 р. режим Ф. Франко з тимчасовою столицею Бургосі офіційно визнає Франція і Англія. 1 квітня 1939 р. Ф. Франко оголошує про завершення війни. У той же день його визнають США. Самого Ф. Франко оголосили довічною головою держави. Останній пообіцяв, що після своєї смерті Іспанія знову стане монархією. Фундаментом політичної системи Іспанії стає особиста диктатура Ф. Франко, в руках якого була зосереджена вся повнота законодавчої, виконавчої та судової влади, на державні посади всіх призначав генерал особисто. Як і будь-яка диктатура, нова влада в Іспанії спирається на терор, масові репресії, насилля. Були ліквідовані елементарні демократичні права і свободи громадян, парламент формувалася на корпоративній основі.

Завершення громадянської війни в Лівані пов'язано з бомбардуванням сирійської авіації

в Баабді, вбивством лідера ліванських християн Д. Шамуна, ультиматумом Ж. Сааде атакувати мусульманські райони та підписанням Таїфської угоди.

Мусульмани добилися рівного з християнами представництва в парламенті, а права прем'єр-міністра (суніта) розширено за рахунок обмеження влади президента (мароніта). Тобто відбулася спроба подолати принцип конфесіоналізму. Загони міліції склали зброю і були перетворені на політичні організації. Але внутрішньополітична обстановка в Лівані залишилася ускладненою у зв'язку з відсутністю національного консенсусу й невіршенням проблеми палестинських біженців. Проблема ліванської кризи залишається частиною конфлікту на Близькому Сході.

Отже, громадянська війна виступає як кризова модель розвитку політичного конфлікту.

1. Громадянська війна має певну внутрішню логіку, стадії та фази визначаються не просто якимось проміжками часу, а зумовлені політичними інтересами учасників, інтенсивністю боротьби, рівнем збройного насилля, залученням третіх країн, міжнародними впливом.

2. Конфліктна взаємодія виступає як джерело виникнення «замкнутого кола» насилля в суспільстві. Тобто головним полем взаємодії є силове поле, яке відображає фізичне і психологічне протистояння між суб'єктами громадянської війни. Агресивні дії протиборчих сторін досягають самих глибинних основ суспільного устрою.

3. Вибір стратегії та реалізація тактики взаємодії суб'єктами базуються на антагоністичному протистоянні претендентів, які прагнуть до особистого володіння владою. Протиборчі сторони не зупиняються ні перед чим, використовуючи будь-які засоби для досягнення поставленої мети. Деструктивні та конструктивні зусилля протиборчих сторін

спрямовані на знищення супротивника, дезорганізацію його структур.

4. Основними напрямками розвитку конфлікту є поступове збільшення суб'єктів конфлікту та його посилення за рахунок накопичення досвіду боротьби; збільшення конфліктної активності учасників; непередбачувана зміна характеру дій конфліктних сторін; постійне зростання емоційної напруги серед учасників конфлікту.

5. Стан суспільства характеризується делегітимацією структур влади, високим рівнем соціального дискомфорту і зниженням ефективності соціально-політичного контролю.

6. Громадянська війна є фактором, що загрожує цілісності суспільства, конкретним соціальним групам та індивідам.

Окреслена модель дозволяє визначити можливий сценарій перебігу будь-якої громадянської війни, наслідки для держави та системи міжнародних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Штофф В.А. Моделирование и философия / В.А. Штофф. – Л. : Ленинградское отделение изд-ва «Наука», 1966. – 302 с.
2. Борисов О.С. Конфликтология. Конфликтное взаимодействие : учеб. пособие / О.С. Борисов. – СПб. : СПбГИКиТ, 2015. – 178 с.
3. Сулимин А.Н. Кризис политической системы: Системно-синергетический поход / А.Н. Сулимин. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2013. – № 8 (34), Ч. 1. – С. 187–189.
4. Золотарев О.В. Эволюция взглядов на источники вооруженных конфликтов и новые проблемы теории и практики / О.В. Золотарев. // Политические конфликты: от насилия к согласию. – М. : Институт социологии РАН, 1996. – С. 25–36.

Малишенко Л.О.,
Голка В.Є.

Краудсорсингові проекти в контексті публічного виміру політики

УДК 323.2: 061.2 : 336

Малишенко Л.О.,
кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри природно-
гуманітарних дисциплін
Одеського торговельно-економічного
інституту
Київського національного торговельно-
економічного університету
Голка В.Є.,
кандидат політичних наук,
завідувач відділення «Фінанси і кредит»
Одеського фінансово-економічного
коледжу
Київського національного торговельно-
економічного університету

Аналізуються технології громадсько-політичного краудсорсингу як сучасного підходу конструювання політичного діалогу та забезпечення прозорості влади. Аргументується виправданість їх застосування в громадсько-політичній сфері. Вивчаються причини, які актуалізують використання краудсорсингу в політиці, а також світовий та український досвід їх застосування. Визначаються чинники, від яких залежить успішність краудсорсингових проектів у політиці.

Ключові слова: громадсько-політичний краудсорсинг, краудсорсингові проекти, політика, громадськість, суспільство, публічність, інформаційно-комунікаційні технології.

Анализируются технологии общественно-политического краудсорсинга как современного подхода конструирования политического диалога и обеспечения прозрачности власти. Аргументируется оправданность их применения в общественно-политической сфере. Изучаются причины, которые актуализируют исполь-

зование краудсорсинга в политике, а также мировой и украинский опыт их применения. Определяются факторы, от которых зависит успешность краудсорсинговых проектов в политике.

Ключевые слова: общественно-политический краудсорсинг, краудсорсинговые проекты, политика, общественность, общество, публичность, информационно-коммуникационные технологии.

Technologies of political socio-political crowdsourcing is analysed as modern approach to make political dialogue and provide transparency of authorities. Justification for their use in socio-political sphere is being argued. Reasons that actualize the use of crowdsourcing in policy as well as global and Ukrainian experience of their application are studied. There are identified the factors that affect the success of crowdsourcing projects in policy.

Key words: socio-political crowdsourcing, crowdsourcing projects, politics, public, society, publicity, information and communication technologies.

Розглядаючи роль краудсорсингу в громадсько-політичному житті, перш за все варто зазначити, що останнім часом у США і країнах Європи укорінюється тенденція широкого використання цього феномену для організації діалогу та довготривалої взаємодії уряду з громадянами, а також залучення креативної частини населення до розв'язку завдань державного та місцевого рівня.

У зазначеному контексті вважаємо за доцільне навести найбільш відомі краудсорсинговими платформами, які реалізують проекти публічної політики у США в останнє десятиліття. Це, як відомо, американська платформа «Poroх» (<https://www.poroх.com/>). Вона використовується для онлайн-голосування, збору оцінок і думок людей щодо законопроектів, поданих на розгляд до Конгресу США [1]. Платформа є майданчиком для висловлювання, дискусії для зацікавленої громадськості, а натомість конгресмени отримують зручний інструмент для перегляду даних від користувачів щодо законопроекту, мають доступ до громадської думки. Цей ресурс допомагає налагодити спілкування між політиками та їхніми виборцями.

Наступна платформа – американський краудсорсинговий сервіс «Open Government Dialogue» (<http://opengov.ideascale.com/>). Він використовується на «порталах тридцяти трьох міністерств та департаментів США для забезпечення зворотного зв'язку і залучення конструктивних ідей громадян» [2, с. 382]. Завдяки йому уможливлене ініціювання певних нормативних актів, а також коментування законодавчих ініціатив, голосування за ідею потреби певного нормативного акту.

Широко відомий і краудсорсинговий проект Гарвардського університету «LexPop» (<http://lexpop.org/>), спрямований на ініціювання та розгортання суспільних дискусій щодо чинного законодавства, яке потребує внесення нормативних змін, а також обговорення нових законопроектів із подальшим конструюванням свого бачення тексту майбутнього законодавчого акту.

Заслугує науковій увазі і американський портал «We the People» (<http://www.civiced.org/programs/wtp/>), на якому користувачі можуть розміщувати свої звернення до президента і збирати голоси на їх підтримку. «Надати всім американцям змогу привертати увагу влади до їхніх проблем» – офіційний слоган portalу. Для реакції Білого дому на петицію необхідно зібрати 100 тис. голосів, протягом 30 днів [3].

Не менш дієві і британські проекти. Так, заслуговує всебічної уваги проект «Petitions» (<https://petition.parliament.uk/>), що діє з урядової ініціативи з 2008 року. Він уможливлює внесення громадянином пропозиції щодо роботи уряду та створення нових законопроектів. Мінімально необхідна кількість для розгляду петиції – 100 тис. підписів.

Наступний британський проект – «Comment on This» (<http://www.commentonthis.com/>) – діє з 2006 року для коментування мережевою спільнотою національних урядових актів.

Варто зазначити і фінську платформу «Open Ministry» (<http://www.openministry.org/>), яка з 2012 року організовує онлайн-голосування користувачів за запропоновані у форматі петицій законопроекти. Мінімально необхідна кількість для розгляду петиції парламентом – 50 тисяч підписів.

Відтак сучасні політики намагаються знайти нові способи взаємодії з потенційними виборцями та громадськістю в цілому. Основними напрямками, в яких застосування краудсорсингу виправдане для привернення уваги та просування політичних кампаній, можна визначити наступні.

Створення політичного профілю. Приклади: 1) колишній Президент США Б. Обама працював із Artworks при створенні краудсорсингових постерів, присвячених збільшенню робочих місць; постери трьох фіналістів конкурсу були підписані главою держави, оформлені для продажу для збору коштів на подальшого просування проекту; 2) кандидат у депутати австралійського парламенту 2013 року К. Радд працював із краудсорсинговою платформою DesignCrowd, щоб створити дизайн передвиборчого слогана та фірмової футболки; він відібрав переможця зі понад чотирьохсот варіантів і справді використав обрану ідею для своєї кампанії. І таких прикладів можна навести чимало.

Наступний напрям – надання влади народу. Приклади: 1) ще в «докраудсорсингову еру» перший австралійський прем'єр Е. Бартон у 1901 році ініціював міжнародний конкурс зі створення ескізу австралійського державного прапора; конкурс отримав понад 30 тисяч пропозицій; 2) у 2010 році уряд Індії за допомогою краудсорсингу створював дизайн нової індійської рупії. Було запропоновано понад 8 тисяч варіантів дизайну від учасників із усієї країни; проект привернув глобальну увагу, а рупія стала упізнаваним у світі символом.

Надзвичайно важливим напрямом є допомога населенню в регіонах кризи. Відомими прикладами цього напрямку можна навести такі: 1) у ПАР діяв краудсорсинговий сайт Agang South Africa, щоб допомогти відновити країну, яка отримала у 1994 році незалежність; мета – посилити вплив громадськості на результати виборів; 2) сьогодні низка проектів (наприклад, проекти організації Італійська коаліція за громадянські права та свободи (Cild) та Chicas Ponderosas) спрямовані на пошук шляхів допомоги біженцям. Цей вид краудсорсингу особливо актуальний у контексті міграційних програм сучасності.

Варто відокремити і такий напрям, як розробка законопроектів. Однією з найцікавіших громадсько-політичних краудсорсингових кампаній є конструювання Основного Закону Ісландії у 2012 році. Ця країна цікава для дослідження досвіду застосування краудсорсингу в політичній практиці щонайменше з двох причин: а) це єдина держава, в якій технологія краудсорсингу успішно застосована саме до розробки конституцій; б) краудсорсинг став одним із методів виходу з політичної кризи, що стала наслідком найтяжчого економічного спаду в країні у 2008 році [4, с. 80]. Реалізація цього громадсько-політичного краудсорсингового проекту проходила певні кроки: 1) Конституційний комітет

Ісландії оприлюднив об'ємний звіт (700 сторінок) про стан конституційного законодавства в країні та перспективи його вдосконалення; 2) загальних виборах були обрані 25 членів Конституційної асамблеї (безпартійних представників різних регіонів Ісландії) – спеціального органу, створеного для розробки та вдосконалення проекту нової конституції країни [5]; 3) щотижня члени Конституційної асамблеї розміщували на спеціальному Інтернет-порталі нові законодавчі пропозиції, які поступали від громадян, використовуючи Facebook, Twitter, YouTube та ін.; усі засідання асамблеї також трансливалися в Інтернеті і були відкриті для онлайн участі громадян [6, с. 80].

Ряд дослідників відокремлюють законотворчий громадсько-політичний краудсорсинг. Так, на думку А. Хомяк, «...розвиток інформаційно-комунікативних технологій в основі змінює процес законотворчості і виносить його на новий публічний рівень, який дозволяє залучати широкі маси до вирішення актуальних питань» [7, с. 383], тому цей вид краудсорсингу має право на існування, хоча і не є загальноносприйнятим у науковій фаховій літературі.

Варто звернути увагу на те, що законотворчий краудсорсинг втілюється не лише в позитивні, суспільно корисні результати. Так, негативний досвід використання краудсорсингу і в першу чергу вікі-технологій у суспільній законотворчій практиці відомий при спробі громадського доопрацювання новозеландського «Закону про поліцію» (Police Act). У березні 2006 року уряд Нової Зеландії ініціював процес прийняття нового акту, який повинен був прийти на зміну старому (1958 р.); прийняття акту було заплановане на 2008 рік (вступив у дію 01.10.2008 р.). Департамент поліції вирішив провести громадські консультації за допомогою сучасних інформаційних технологій, залучивши до «народного рецензування» максимально широкі верстви населення країни, в тому числі тих, хто традиційно не приймає активної участі в обговоренні законів (жителів віддалених районів, молодь, представників народу маорі, експатріантів та ін.) [8]. 14.09.2007 р. був запущений краудсорсинговий майданчик на базі програмної платформи MediaWiki (<http://wiki.policeact.govt.nz/>; нині сторінка закрита, діяла до 30.09.2007 р.), на якій відвідувачі могли створювати нові сторінки, робити редагування без персональної реєстрації. Дослідники, які вивчали новозеландський досвід законотворчого краудсорсингу, зауважують, що «така надмірна відкритість і фактична анонімність учасників призвела до того, що значна частина дій була актами вікі-вандалізму» [9, с. 15]. За два тижні кількість записів від користувачів досягла 30 тисяч, і через два тижні після запуску проекту його довелося закрити, оскільки члени проектної команди «New Zealand Police Act Review» не справлялися з модеруванням багаточисельних коментарів від

незареєстрованих користувачів і оформленням відповідно до правил документообігу всіх пропозицій. І хоч певні пропозиції, отримані в межах проекту, були оформлені та передані до юридичного відділу новозеландського уряду, експертна спільнота вважає такий досвід невдалим з огляду на недостатнє розуміння членами проектною команди принципів краудсорсингу і особливостей використання вікі-технологій.

Власне новозеландський досвід 2007 року був урахований у подальшій світовій практиці законотворчого краудсорсингу. Вже усталеним є термін «електронне нормотворення» або «е-нормотворення» (англ. *electronic rulemaking*). За допомогою цього механізму громадськість залучається до нормотворчості. Цим підвищується рівень відкритості, прозорості, легітимності й ефективності розробки юридичного акту, зменшується вартість його розробки, покращується якість, прозорість регуляторної політики держави.

На прикладі законотворчого краудсорсингу як виду громадсько-політичного в даному контексті були розкрити можливості громадськості в конструюванні нормативно-правової бази держави. Можна визначити ще й інші види краудсорсингу, а саме – електоральний, революційний (протестний), антикорупційний, військовий, міграційний, муніципальний, медіа-краудсорсинг.

Підкреслимо, що громадсько-політичний краудсорсинг активно застосовують у своїй практиці міжнародні організації. Зокрема, ООН ставить перед собою глобальні завдання, але для їх розв'язання потребує креативних рішень, ініційованих громадськістю всієї планети. Окремі структури ООН активно практикують краудсорсинг, наприклад:

- Дитячий фонд ООН (UNICEF) має спеціальну програму з інновацій (<http://www.unicefinnovationlabs.org/>), а також проводить краудсорсингові конкурси на визначення привабливих проектів на задані теми;

- ООН започаткувала краудсорсинговий діалог (<https://www.worldwewant2030.org/groups>) щодо перспектив розвитку планети у період до 2030 року. Була запущена краудсорсингова ініціатива, в межах якої користувачі голосують за важливість кожної глобальної проблеми, першочерговість розв'язку саме її;

- у 2015 році ООН реалізовувала проект «Beyond 2015» – глобальну ініціативу, покликану залучити молодь до вирішення соціальних проблем та інформувати світових політичних лідерів про те, що має стати їх пріоритетами. Краудсорсингова модель дозволила молоді з-понад 80 країн поділитися своїми ідеями, обговорити життєво важливі проблеми і можливі шляхи їх розв'язання. За три місяці краудсорсинговий проект зібрав понад тисячу унікальних ідей і отримав понад 27 тисяч відгуків і коментарів; Інтернет-спільнота,

яку охопив цей проект, налічує понад 16 млн. осіб із усього світу.

В останні роки громадсько-політичний краудсорсинг демонструє ефективність особливо в надзвичайних ситуаціях. Наприклад, японці створили краудсорсинговий ресурс для збору даних про радіаційних фон у різних регіонах країни; американці інтегрували соціальні мережі в процес попередження та ліквідації різних стихій і под.

Із краудсорсинговими проектами виступають структури різних рівнів – від глобальних до локальних. За допомогою краудсорсингу в багатьох містах світу реалізуються проекти під умовною назвою «розумне місто» (англ. *smart city*), а для обговорення результатів регулярно проводиться Генеральна Асамблея Всесвітньої організації електронних урядів міст і місцевої влади. Сьогодні мова вже йде не просто про розширення спектра електронних послуг, а про об'єднання їх у систему «розумного міста», яка організовує управління, завдячуючи ініціативам громадськості, генеруванні нею ідей, тобто краудсорсингу. Краудсорсинг дозволяє активно просувати політику відкритого муніципального управління через різноманітні портали, на яких акумулюються пропозиції громадськості. У «розумному місті» кожен зацікавлений житель стає не лише споживачем послуг, але й учасником прийняття рішень щодо покращення якості життя. Просто наявність сучасних електронних сервісів не забезпечує залучення громадськості до розв'язання проблем; натомість цілеспрямовані практики краудсорсингу спрямовані на колективне генерування ідей.

Погоджуємося з В. Пальчевською, яка вказує на можливості краудсорсингу для вирішення проблем локального рівня і підкреслює, що в Україні спостерігається тенденція до розвитку саме громадських ініціатив і платформ локального рівня, а не національних та державних, яких практично немає або ж їх популярність є незначною [10]. В Україні громадсько-політичний краудсорсинг лише починає укорінюватися. Є приклади цікавих проектів силами спільноти (наприклад, громадська акція з прибирання своїх міст, яка відбувається кожного року навесні «Зробимо Україну чистою»). Менше в українській практиці є проявів саме політичного краудсорсингу, але такий досвід стрімко набувається. Наприклад: «канцелярська сотня» як волонтерський проект, який виник під час подій на Майдані взимку 2014 року та відновлював документи, які намагався знищити повалений режим; згодом почали відновлюватися та оприлюднюватися документи олігархів-утікачів.

Аналіз зарубіжного досвіду засвідчи, що успішність реалізації краудсорсингових проектів у політиці залежить від низки чинників, зокрема:

- наскільки чітко визначена кінцева мета та спланований покроковий перебіг руху до неї. Кра-

удсорсинговий проект повинен чітко декларувати свою мету, спосіб її досягнення і роль учасників проекту. Необхідна чітка орієнтація на громадян як основних учасників проекту. На старті реалізації проекту важливо розуміти, що буде результатом: ідеї, знання або досвід;

– якість комунікації після запуску проекту. Адже краудсорсинг не відбувається автоматично, як тільки запущений у Мережу, а інформацію про громадсько-політичний проект необхідно поширювати усеможливими каналами. Такий вид краудсорсингу не завжди привертає увагу, потрібна терплячість та наполегливість у зацікавленні та залученні учасників;

– простота технологічного рішення краудсорсингового проекту, що зробить його доступним для пересічних користувачів (нескладний інтерфейс);

– подальше постійне управління проектом: модерування дискусій, відповіді на запитання тощо. А окрім цього, і специфічні додаткові завдання, як-от: видалення образливих коментарів, «відбивання» тролінг-атак; це все є невід’ємними характеристиками Інтернет-спілкування на політичні теми;

– правильне визначення тривалості проекту, адже краудсорсинг – не перманентний проект з просування певного громадсько-політичного питання. Якщо про проект відомо, що долучитися до нього можна лише в окреслений час (наприклад, кілька тижнів), то це стимулює людей долучатися. Утім, можуть бути й триваліші проекти – наприклад, кількомісячний збір підписів під петицією. Якщо проект тривалий у часі, необхідне періодичне оприлюднення проміжних результатів проекту;

– регулярне проведення для підтримки проекту офлайн-заходів. Саме такий формат спілкування допомагає розповсюдити інформацію про проект, є нагодою для учасників зустрітися з організаторами;

– постійний аналіз і моніторинг проекту упродовж його реалізації, а також аналіз результатів після завершення. Результати аналізу, які засвідчать результативність краудсорсингової кампанії, неодмінно потрібно опублікувати онлайн для ознайомлення всіма учасниками та зацікавленою громадськістю.

Безумовно, на шляху до усталеності практик громадсько-політичного краудсорсингу є низка перешкод:

– цифрова ізоляваність доволі значної кількості дорослого населення як політичних акторів. Хоч кількість тих, хто інтегрується в Мережу, постійно зростає. Тому в організації краудсорсингових проектів доцільно додавати такі можливості участі в проекті, які не вимагають обов’язкового користування Інтернетом, тобто офлайн-заходи;

– краудсорсинг не є еквівалентом демократії, думка учасників якогось політичного краудсорсингового проекту не є, як правило, думкою більшості. Але краудсорсинг можна сприймати як частину демократії, наприклад використовуючи метод опитування. Важливість краудсорсингу для громадян полягає в тому, що він стає новим інструментом громадсько-політичного активізму та лобіювання громадсько-політичних інтересів суспільства;

– краудсорсинг не замінює думки експертів. Утім, залежно від теми думка громадськості може як бути прирівняна до експертного висновку, так і бути другорядною;

– громадсько-політичний краудсорсинг потребує технічних і людських ресурсів. Проте не для всіх краудсорсингових проектів завше необхідні нові технічні рішення, позаяк є багато програмного забезпечення і безоплатних інструментів на взірець Twitter чи Facebook;

– проблема залучення учасників. Зазвичай громадяни дізнаються про краудсорсинг і долучаються до нього не несподівано. Оскільки політичний краудсорсинг є новим і незнайомим для більшості процесом, то потрібно особливу увагу приділяти роботі зі спільнотою та популяризації можливостей краудсорсингу;

– громадсько-політичний краудсорсинг стоїть перед складним завданням: як інтегрувати думки людей у фінальне рішення – чи то пропозиція законопроекту, чи то стратегія розвитку країни (регіону, міста). Є небезпека, що краудсорсинг стане лише інструментом політиків для привернення до себе уваги. Тобто краудсорсинг може перестати відповідати своєму значенню, а мотивація людей долучатися до таких проектів у майбутньому знизиться.

На нашу думку, практики громадсько-політичного краудсорсингу (особливо таких його видів, як законотворчий, муніципальний та ін.) є проявами так званої відкритої політики як діяльності, «яка характеризується системною взаємодією держави, інститутів громадянського суспільства, різноманітних соціальних, професійних груп і верств, громадських об’єднань щодо реалізації приватних і суспільних інтересів, розподілу та використання ресурсів із урахуванням волевиявлення народу» [11, с. 44]. Такі сучасні практики, як краудсорсинг, характерні для публічного виміру політики з притаманними йому соціальним партнерством і політичним консенсусом.

Зарубіжний досвід демонструє, що основними напрямками застосування краудсорсингу в громадсько-політичному житті є: створення політичного профілю політика, його кампанії; участь громадськості у створенні дизайну державної символіки, грошової одиниці, емблеми знакової події; організація допомоги населенню в регіонах кризи; законопроектна робота; реалізація проектів «розумного міста» тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шаро А. Краудсорсинговая платформа для оценки и влияния на законотворческую деятельность ROPVOX / А. Шаро [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://crowdsourcing.ru/sites/268>. – Назва з екрана. – Дата доступу: 06.04.2016.
2. Хомяк А.Ю. Краудсорсинг як практична форма публічної політики / А.Ю. Хомяк, О.М. Чальцева // Гілея. – 2014. – Вип. 83. – С. 381–383.
3. Хомяк А. Як працює електронна демократія (аналітика) / А. Хомяк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://grushevskogo5.com/sobitiya/yak-pratsyu-elektronna-demokrat-ya-anal-tika/>. – Назва з екрана. – Дата доступу: 06.04.2016.
4. Курочкин А.В. Краудсорсинг как новый метод политического управления в условиях сетевого общества / А.В. Курочкин // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2013. – № 9(35): в 2-х ч. – Ч. 1. – С. 78–81.
5. Gylfason T. Constitutions: Financial Crisis Can Lead to Change / T. Gylfason // Challenge. – 2012. – № 55(5). – P. 106–122.
6. Курочкин А.В. Краудсорсинг как новый метод политического управления в условиях сетевого общества / А.В. Курочкин // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2013. – № 9(35): в 2-х ч. – Ч. 1. – С. 78–81.
7. Хомяк А. Як працює електронна демократія (аналітика) / А. Хомяк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://grushevskogo5.com/sobitiya/yak-pratsyu-elektronna-demokrat-ya-anal-tika/>. – Назва з екрана. – Дата доступу: 06.04.2016.
8. Lips M., Rapson A. Exploring Public Recordkeeping Behaviors in Wiki-Supported Public Consultation Activities in New Zealand Public Sector. Proceedings of the 43rd Hawaii International Conference on System Sciences, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.computer.org/csdl/proceedings/hicss/2010/3869/00/04-05-05.pdf>. – Назва з екрана. – Дата доступу: 15.04.2016.
9. Буров В.В. Использование технологий краудсорсинга в законотворческой деятельности / В.В. Буров, Е.Д. Патаракин, Б.Б. Ярмахов // Бизнес-информатика. – 2011. – № 2(16). – С. 12–19.
10. Пальчевська В. Реалізація краудсорсингу в українському суспільно-політичному діалозі / В. Пальчевська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://naub.ua.edu.ua/2015/>. – Назва з екрана. – Дата доступу: 18.06.2015.
11. Щедрова Г. Відкрита політика / Г. Щедрова // Новітня політична лексика (неологізми, okazіonalіzmi та інші новотвори); за заг. ред. Н.М. Хоми ; [І.Я. Вдовичин, Л.Я. Угрин, Г.В. Шипунов та ін.]. – Л. : Новий світ–2000, 2015. – 492 с. – С. 44.

Іщейкін К.Є.

Передумови та досвід впровадження бюджету участі в Німеччині

Розглянуто основні чинники, що сприяли популяризації ідей бюджету участі в Німеччині; проаналізовано історію його практичної реалізації в різних землях; визначено особливості німецького підходу та перспективи вдосконалення практики учасницької демократії.

Ключові слова: бюджет участі, учасницька демократія, державне управління, громадянське суспільство, місцеве самоврядування.

Рассмотрены основные факторы, способствовавшие популяризации идей бюджета участия в Германии; проанализирована история его практической реализации в различных землях; определены особенности немецкого подхода и перспективы

усовершенствования практики демократии участия.

Ключевые слова: бюджет участия, демократия участия, государственное управление, гражданское общество, местное самоуправление.

The main factors contributing to the popularity of the ideas of participatory budgeting in Germany are considered; the history of its practical implementation in different lands is analyzed; the specific of the German approach and the prospects of improving the practice of participatory democracy are determined.

Key words: participatory budgeting, participatory democracy, public administration, civil society, local government.

УДК 328.187

Іщейкін К.Є.,
доктор медичних наук, професор,
народний депутат України

Ідея залучення максимальної кількості громадян до політики і процесу прийняття рішень набуває дедалі більшої популярності в багатьох країнах світу. Останнім часом вона набуває форми бюджету участі – практики залучення мешканців до обговорення розподілу коштів місцевого бюджету, яка вперше була реалізована в бразильському місті Порту-Алегрі у 1989 році. В Європі протягом 2005–2012 років кількість експериментів із впровадженням бюджету участі (БУ) зросла з 55 до більш як 1300, в яких беруть участь понад 8 млн. громадян ЄС. У даній статті буде проаналізовано умови, що сприяли зародженню інтересу до такого інструменту участі громадян та розглянуто досвід його використання.

У Німеччині ідея залучення громадян до підготовки місцевих бюджетів розглядалася тривалий час. Певна участь громадян у цій сфері законодавчо передбачена. Так, мешканці або платники податків (зокрема, власники землі, виробники) можуть висловлювати заперечення проти проекту бюджету протягом семи днів або шести тижнів залежно від статуту конкретної територіальної громади. Місцева рада повинна розглянути всі ці пропозиції до остаточного прийняття бюджетного плану на громадських слуханнях, за результатами яких новий бюджетний план повинен бути представлений на загальний огляд через сім днів. Однак на практиці скористатися цими механізмами, виписаними у законодавстві, досить складно. Насамперед з огляду на складність самих бюджетних документів. Крім того, місцева рада не зобов'язана враховувати пропозиції щодо бюджету, що зводить можливості впливу громадян на бюджетні питання майже до нуля [1].

Втілення на практиці бюджету участі в Німеччині стало можливим у результаті впливу кількох чинників. По-перше, ідея впровадження бюджету участі є складовою частиною тенденції до посилення партисипативної демократії на місцевому рівні.

Вона передбачає надання громадянам більше можливостей у вирішенні місцевих проблем на власний розсуд. З 1990-х років у країні були запроваджені такі процедури, як місцевий референдум, прямі вибори мера, звітування перед громадянами тощо [2]. Коли стало очевидним, що обмеження на участь в обговоренні бюджетних питань стають дедалі більшою перепорою на шляху цих нових процедур, то з'явилася вимога про зняття табу із цих проблем [3].

По-друге, впровадження бюджету участі стало можливим завдяки модернізації місцевого самоврядування, що відбувалася в 1990-х роках під впливом концепції Нового державного управління, орієнтованої на підвищення ефективності діяльності органів публічної влади. Новий підхід включав перехід до нової системи звітності та нове бюджетування для покращення управлінської якості в органах місцевого самоврядування [4].

Бюджет участі також є складовою частиною концепції створення муніципалітету громадян (Bürgerkommunen), що є дуже популярною в Німеччині [5]. Для подолання кризи місцевої автономії слід переглянути відносини в класичному владному трикутнику: між громадянами та їх організаціями, місцевими політиками й місцевою адміністрацією. У результаті громадяни повинні отримати більше можливостей для безпосередньої участі у вирішенні місцевих проблем для досягнення таких цілей, як: краще сприйняття (задоволення громадян послугами, що надаються органами місцевого самоврядування); більше демократії (активніша участь громадян у прийнятті рішень); посилення солідарності та ідентичності (взаємодопомоги між громадянами та їх зв'язку з муніципалітетом); вища ефективність (економія місцевих бюджетів); більша результативність (покращення якості надання місцевих послуг).

У ході адміністративної модернізації деякі муніципалітети на півдні Німеччини першими вико-

ристали окремі інструменти БУ. Перший експеримент із бюджетом участі в Німеччині мав місце в 1998 році в Менхвайлері (земля Баден-Вюртемберг), в якому проживає понад 3 тис. мешканців. Його ініціатори прагнули до розширення процедур участі громадян в обговоренні бюджетного плану на 1999 рік до прийняття остаточного рішення радою. Пропозиції, що подавалися громадянами, документувалися, обговорювалися в раді і частково приймалися.

Ідея БУ набула популярності, коли нею зацікавилися недержавні організації, такі як впливове об'єднання органів місцевої влади Kommunale Gemeinschaftsstelle, фонди Бертельсманна, Ганса Беклера та Конфедерація профспілок Німеччини. У 1998 вони році створили мережу «Муніципалітети майбутнього» для підтримки територіальних громад, які прагнули реформ для обміну ідеями, обміну досвідом і для взаємного навчання [6]. В її рамках до 2002 року понад 120 муніципалітетів працювали над 15 напрямками адміністративної реформи, в тому числі й щодо впровадження БУ.

Завдяки співробітництву з фондом Бертельсманна міністром внутрішніх справ федеральної землі Північний Рейн-Вестфалія в 2000–2004 роках був реалізований наймасштабніший проект БУ, в якому взяли участь шість муніципалітетів [7]. Ці муніципалітети за роки проведення експерименту отримали хороший досвід та впровадили низку нововведень. Однак його результати були досить скромними: після його закінчення та припинення надання зовнішньої фінансової підтримки чотири муніципалітети відмовилися від участі в експерименті. Однак решта два продовжують застосовувати цей механізм і донині, а Кельн вирішив запозичити цей досвід.

Під впливом ідей учасницької демократії з 2000 року в столиці країни – Берліні – та його районах почалися дискусії щодо впровадження БУ. У 2002 році була створена робоча група «Бюджет участі Берліну», до складу якої увійшли урбаністи, громадські активісти та науковці для розробки концепції публічного бюджетування для столиці та її районів [8]. У свою чергу, деякі фонди політичних партій та федеральні фонди з політичної освіти надали зовнішню підтримку. Зазначимо, що цей експеримент впроваджувався в досить сприятливих умовах, оскільки вже з 1994 року в столиці використовувалися нові методи бюджетного обліку як основний елемент адміністративної реформи [9]. З 2004 року уряд Берліну розробив додатковий орієнтований на результати та продукти бюджет. Після низки невдалих пілотних проектів у 2006 році в столичних районах Ліхтенберзі та Марцан-Хеллерсдорфі були запущені БУ, які на сьогодні є найкращими прикладами для наслідування у сфері БУ.

Відзначимо, що приклади реалізації БУ можна знайти по всій Німеччині. Вони реалізуються різ-

ними акторами: багато з них ініціюються зверху мерами, місцевими політиками чи чиновниками з адміністрації, а інші є результатом організації самих громадян. Так, у Пфорцхаймі громадяни сформували свій список безпартійних кандидатів «Громадський бюджет участі» для участі в місцевих виборах 2004 року і пройшли до ради, отримавши 4,3% голосів.

Найбільш успішним є поєднання цих двох підходів, як це сталося в Грос-Умштадті та берлінському районі Марцан-Хеллерсдорфі. Кількість муніципалітетів, в яких обговорюється можливість впровадження БУ або ж він реалізований на практиці, протягом останніх років зростає. Так, у березні 2010 року понад 140 німецьких муніципалітетів, тобто близько 1%, приєдналися до цієї ініціативи [10]. Найактивніше це відбувається в Північній Рейн-Вестфалії (понад 30 проектів) та Берліні/Бранденбурзі (близько 20 проектів).

На сьогодні лише дві з шести європейських моделей БУ, виділених І. Сінтомером, реалізовані в Німеччині:

1) консультації з публічних фінансів. Процедура цієї моделі стандартизована: інформація, консультація та підзвітність. Зазвичай він відкритий для всіх громадян та мешканців. Він спрямований чи на оцінку публічних послуг та інститутів, чи на збалансування бюджету. Місцева \ муніципальна адміністрація визначає порядок денний та методологію. Процедурна автономія громадянського суспільства в цій процедурі є відносно слабкою. Ця модель є досить поширена в Німеччині (Гульдєні, Рейнштеттені, Емсдеттені);

2) наближення участі. Ця модель частково схожа на чисте консультування з публічних фінансів. Вона включає більші частини місцевого бюджету як інвестиції на рівні районів та стратегічне планування на рівні міста. Райони інтегровані в процес обговорення. Усі ці рівні формальної інтеграції громадянського суспільства та деліберативну якість у цій моделі є вища, ніж у консультативній. Ця модель реалізована в берлінських районах у Ліхтенберзі та Марцан-Хеллерсдорфі.

Законодавством Німеччини передбачено чотири основні шляхи участі громадян у ході прийняття рішень про місцевий бюджет через: отримання кращої інформації про бюджет, підвищення прозорості бюджетних процедур, посилення підзвітності депутатів та чиновників із питань бюджету та вдосконалення процедури прийняття бюджетних рішень [11].

1. Краще та своєчасне інформування громадян про фінансову ситуацію органу місцевого самоврядування є безперечно однією з передумов впровадження бюджету участі. Цей процес може покращити розуміння громадянами своїх потреб у рамках бюджетної політики муніципалітету, а у фінансово складні часи навіть переконати їх

у необхідності скорочення бюджетних видатків. Чиновники та члени місцевої ради значною мірою відповідальні за якість і доступність бюджетної інформації, так само як і ЗМІ. Зі свого боку громадяни та їх організації можуть більш наполегливо домагатися своєчасного інформування про фінансові справи муніципалітету.

2. Більша прозорість бюджету передбачає насамперед його зрозумілість для широкого загалу, оскільки в специфічних термінах фінансових документів здатні розібратися лише чиновники та депутати. Тобто краще інформування громадян про бюджетні справи до певної міри сприяє підвищенню прозорості у сфері місцевих фінансів. «Читабельність» бюджету робить його легким для розуміння громадянами, які самостійно можуть оцінити результативність використання місцевих фінансів. Більша прозорість бюджету може також змінити поведінку членів ради: оскільки бюджетні питання стають більш публічними і нададуть їм змогу швидше реагувати на потреби виборців. Тому перехід до більш прозорого бюджету є одним з найперших завдань для місцевих чиновників, що вимагає ресурсів та використання нових методів роботи з фінансовими ресурсами.

3. Посилення підзвітності депутатів та чиновників із бюджетних питань. Тут громадяни виступають як консультанти під час розгляду бюджету, що не дає їм жодного права на прийняття якогось остаточного рішення. Водночас члени ради мають пояснити свої рішення громадянам, що приносить більшу підзвітність у бюджетний процес. Таким чином, бюджет участі містить елементи кооперативної місцевої демократії.

4. Удосконалення процедури прийняття бюджетних рішень повинно відбуватися в напрямі збільшення ролі громадян під час розподілу бюджетних надходжень. Законодавчі передумови для такої радикальної зміни в Німеччині все ще відсутні. Один із варіантів полягає в тому, щоб виносити пропозиції, отримані в рамках бюджету участі, на місцевий референдум, рішення якого будуть обов'язковими для членів місцевої ради. Іншими словами БУ стане одним з елементів прямої місцевої демократії.

Отже, перші обговорення можливості впровадження бюджету участі в Німеччині розпочалися в 1990-х роках у зв'язку з популяризацією ідей демократії участі, реформуванням місцевого самоврядування і формуванням концепції муні-

ципалітету громадян. З-поміж шести моделей БУ, поширених на Європейському континенті, для Німеччини найбільш характерними є консультації з публічних фінансів та наближення участі. Перспективи подальшого поширення такого досвіду в країні пов'язані з отриманням громадянами якіснішої інформації про бюджет, підвищенням прозорості бюджетних процедур, посиленням підзвітності депутатів та чиновників із питань бюджету, вдосконаленням процедури прийняття бюджетних рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Banner G. Kommunale Verwaltungsmodernisierung zwischen Bürgerschaft, Markt und Staat / G. Banner // Landeszentrale für politische Bildung, Der Bürger im Staat. – 1998. – Vol. 4. – S. 179–198.
2. Wollmann H. Local Government Modernization in Germany: Between incrementalism and reform waves / H. Wollmann // Public Administration. – 2000. – Vol. 78. – № 4. – P. 915–936.
3. Brangsch P. Weshalb? Wieso? Warum? Argumente für den Bürgerhaushalt / P. Brangsch, L. Brangsch / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kommunalpolitik-berlin.de/pdf/IH_kpf_Buergerh.pdf.
4. Reichard Ch. From public management to public governance. A changing perspective in the German public sector / Ch. Reichard / Franzke J. Making civil societies work. Potsdam: Universitätsverlag (Potsdamer Textbücher), 2006. – S. 170–181.
5. Das Reformmodell Bürgerkommune: Leistungen – Grenzen – Perspektiven (Modernisierung des öffentlichen Sektors, Vol. 22) / Bogumil J., Holtkamp L., Schwarz G. – Berlin: Edition Sigma, 2003. – 99 s.
6. Der Bürgerhaushalt – Ein Handbuch für die Praxis. – Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, 2002. – 120 s.
7. Kommunalen Bürgerhaushalt. Ein Leitfaden für die Praxis [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.buergerhaushalt.org/wp-content/uploads/2007/08/bhh_leitfaden.pdf.
8. Herzberg C. Berliner Bürgerinnen und Bürger beraten über den Haushalt – Berlin-Mitte als Modell? / C. Herzberg. – Bericht für die Bundeszentrale für politische Bildung, 2004.
9. Fock A. Die Berliner Verwaltungsorganisationsreform / A. Fock. – Berlin : Berliner Wissenschafts-Verlag, 2004. – 274 s.
10. Rieck S. Bürgerhaushalte in Deutschland ein Überblick. Zweiter Statusbericht [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.buergerhaushalt.org/wp-content/uploads/2009/07/2statusbericht-buergerhaushalte-in-deutschland-1juli-2009.pdf>.
11. Ebandon C. Searching for a role for citizens in the budget process / C. Ebandon, A. Franklin // Public Budgeting & Finance. – 2004. – Vol. 24. – №1. – P. 32–49.

Кабиш О.О.

Формування та трансформація силових структур незалежної України

У статті розглядаються суспільно-політичні особливості формування й трансформації силових структур у державотворчому процесі незалежної України, їх функціональне навантаження та види участі в механізмі політичної влади. Осмислюється проблема місця силових структур у системі політичної влади. Охарактеризовано основні етапи трансформації силових структур з урахуванням політичного режиму, уявлень про безпеку та інтересів провідних політичних сил.

Ключові слова: силові структури, збройні сили, спеціальні формування, національна поліція, міліція, служба безпеки.

В статье рассматриваются общественно-политические особенности формирования и трансформации силовых структур Украины в процессе государственного строительства, их функциональное назначение и виды участия в механизме реализации политической власти. Осмысливается проблема места силовых структур в системе политиче-

ской власти. Охарактеризованы основные этапы трансформации силовых структур с учетом политического режима, представлений о безопасности и интересах политических сил, находящихся у власти.

Ключевые слова: силовые структуры, вооруженные силы, специальные формирования, национальная полиция, милиция, служба безопасности.

The article deals with socio-political characteristics of the formation and transformation of force structures in state-building process in the independent Ukraine, their functional load and types of participation in the mechanism of political power. Also the problem of the place of force structures in the system of political power is conceptualized. The main stages of the transformation of the security forces, taking into account the political regime, perceptions of security and interests of the pro-government political forces, are described.

Key words: force structures, army, special formations, national security, national police, police, security.

УДК 355.3(477)«1991/2017»

Кабиш О.О.,
аспірант
ДЗ «Луганський національний
університет імені Тараса Шевченка»

Силові структури (до яких належать, передусім, армія, структури МВС та Служби безпеки) є невід'ємним атрибутом політичної влади і гарантом національного суверенітету. Вони завжди відіграють головну роль у політиці, а особливо в умовах нестабільності, оскільки в руках «силовиків» знаходиться потужна фізична сила (зброя), за допомогою якої можна змусити до покори все суспільство. Тому розуміння особливостей становлення та трансформації окремих силових структур України набуває неабиякої актуальності.

На сьогодні можна вказати на низку публікацій, які демонструють спрощені погляди щодо основних видів участі силових структур у механізмі політичної влади (Серебренников В. [19]), типів взаємозв'язку армії і політичної влади (Золоторарьов А. [12]), місця силових структур у системі національної безпеки України (Ситник Г. [20], Пулим О. [18]) та організаційно-правового забезпечення Збройних Сил України як елементу воєнної організації держави (Єрмоленко А. [3]), діяльності міліції (поліції), спеціальних її підрозділів, в тому числі й податкової міліції (Шатрафа С. [26] та ін.)

Метою статті є висвітлення соціально-політичних особливостей формування та трансформації силових структур держави в державотворчому процесі незалежної України та їх функціонального навантаження та підпорядкування.

Виклад основного матеріалу. Серед політичних інститутів, які регулюють здійснення влади і доступ до неї суб'єктів політичного життя, армія, правоохоронні органи і деякі інші спеціальні підрозділи формуються на інтересах суспільства та

з метою нейтралізації суперечностей на загальнонаціональному та міжнародному рівнях.

Досліджуючи правову природу окремо взятих державних органів і структур, вітчизняна дослідниця О. Соколенко важливе місце відводить спеціальним збройним формуванням держави – силовим структурам. Силові структури – це спеціальні органи, основним завданням яких є ведення боротьби зі злочинністю, протидія тероризму, захист і рятування населення в разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру. Силові структури зобов'язані вчиняти дії щодо запобігання та усунення впливу загроз і дестабілізуючих чинників на національні інтереси [21].

Як будь-який політичний інститут, що народжується завдяки інтересу політичної сили, яка має мотив надати йому відповідні функції, силові структури держави «фомується, еволюціонують та трансформуються в залежності від типу владного режиму, який надбудовується над суспільством, та уявлень про безпеку, які формуються в рамках такого режиму», як зауважують О. Шевченко та Ю. Свідлов [23, с. 179–243].

Вийшовши зі складу СРСР в 1991 році, Україна здобула незалежність та фактично взяла курс на розбудову національної держави. На порядок денний постало питання захисту суверенітету, територіальної недоторканності та внутрішнього громадського порядку молодій Українській державі.

В Українській РСР як однієї зі складових частин Радянського Союзу не існувало власних силових структур. Військові формування, які функціонували на території України, були невід'ємною частиною загальнодержавних воєнних організацій і діяли на

підставі законів СРСР. А відтак і силові структури України за своєю суттю, тобто за формою, змістом, функціями залишалися частково радянськими.

Силові структури колишнього СРСР виконували репресивну функцію та повністю підпорядковувалися цивільній партійній номенклатурі, організованій у цілісний бюрократичний партійно-державний апарат. Вони були не лише важливою опорою влади, гарантом встановленого порядку, але й інструментом забезпечення всеохоплюючого контролю влади над усіма сферами суспільного життя. Для тотального контролю держави над суспільством й особою і були необхідні силові структури, не обмежені в застосуванні політичного, економічного та ідеологічного насилля, в тому числі і у втручанні в життя громадян.

У керівництва нової держави не було впевненості в готовності військових та спеціальних формувань Збройних сил колишнього СРСР, які залишилися на території України, до виконання завдань оборони молодій державі. З метою упорядкування процесу розбудови державного інституту, покликано убезпечити суспільство і державу від наявних та майбутніх зовнішніх та внутрішніх загроз, постає гостра потреба в започаткуванні процесу формування власних силових структур – спеціальних підрозділів національного характеру, які б виступали основою належного і безпечного розвитку держави, гарантією стабільності правової, політичної, економічної та інших систем, непорушності прав громадян та їх об'єднань.

Соціальне призначення, мета діяльності державних силових структур, їх місце в державному механізмі визначено в Конституції України. Основним інструментом забезпечення принципу суверенітету, державної безпеки і захисту державного кордону України, гарантом територіальної цілісності і недоторканності визначаються Збройні Сили України, відповідні військові формування, правоохоронні органи та спеціальні силові структури держави [15].

Першим «державним озброєним органом, створеним на базі внутрішніх військ, покликаним захищати суверенітет України, її територіальну цілісність, а також життя та особисту гідність громадян, їх конституційні права і свободи від злочинних посягань та інших антигромадських дій», який було створено в незалежній Україні, у відповідності до закону України від 4 листопада 1991 року стала Національна гвардія України. Відповідно до Закону України «Про Національну гвардію України» основними завданнями Національної гвардії були: захист конституційного ладу України, цілісність її території від спроб змінити їх насильницьким шляхом; участь у підтриманні режиму надзвичайного стану в порядку, передбаченому законодавством України; участь у ліквідації наслідків аварій, катастроф та стихійного лиха; формування в особовий

період частин для охорони і оборони найбільш важливих державних об'єктів; надання допомоги прикордонним військам у затриманні порушників державного кордону України силами частин, дислокованих у прикордонних районах; участь у бойових діях із відбиття нападу ззовні та захисту безпеки України; охорона посольств України в іноземних державах; участь у церемоніях, зустрічах та проходах офіційних представників іноземних держав, державних святах і торжествах [5].

До складу новоствореної Національної гвардії увійшли військові частини спеціального призначення, які дислокувалися на території України на момент проголошення незалежності. Аргументуючи необхідність створення Національної гвардії, посадовці вказували на її функції, які не притаманні Збройним Силам України, а саме підтримання державних і дипломатичних представництв і установ, боротьба з тероризмом, захист національних інтересів тощо [4; 8]. Але на практичному рівні функції Національної гвардії перепліталися з функціями міліції та Збройних сил. Так, підрозділи Національної гвардії були задіяні в прикритті державного кордону з Молдовою в районі Придністров'я, в ліквідації стихійних лих у Закарпатті та на Волині, виступили стабілізуючим фактором утвердження державності в Криму, в забезпеченні громадського порядку під час шахтарських заворушень на Донбасі і т.д.

Вирішення питання забезпечення внутрішньої державної безпеки в час розбудови незалежної України відбувалося шляхом ліквідації радянської системи органів безпеки і його органу Комітету державної безпеки (КДБ) УРСР та, відповідно, створення нових силових органів та відомств, на які законодавством покладені функції забезпечення державної безпеки. Так, 20 вересня 1991 р. Парламент ухвалив постанову «Про створення Служби національної безпеки України» [11]. У грудні 1991 р. розпочалося формування системи органів та підрозділів військової контррозвідки Служби Національної Безпеки України, чим розв'язувалася проблема забезпечення державної безпеки в Збройних Силах, Національній гвардії, Прикордонних військах та інших військових формуваннях України.

Формування правових основ функціонування системи забезпечення державної безпеки України були закріплені Законом України «Про Службу безпеки України» [10] від 25 березня 1992 р., який визначив її статус даного державного правоохоронного органу спеціального призначення.

До складу Міністерства внутрішніх справ (МВС) України входить ряд спеціальних підрозділів із різними завданнями та призначенням. У межах МВС та Служби безпеки України (СБУ) розпочинається процес творення спеціальних підрозділів із боротьби з організованою злочинністю та корупцією:

– Управління з боротьби з організованою злочинністю (УБОЗ), головною метою діяльності якого є встановлення контролю над організованою злочинністю, її локалізація, нейтралізація та ліквідація; усунення причин і умов існування організованої злочинності;

– спеціальний підрозділ «Сокіл», на яке покладється завдання силового забезпечення оперативно-розшукових заходів, що проводяться співробітниками УБОЗ. «Сокіл» залучається до проведення спеціальних заходів ліквідації бандформувань, організованих злочинних угруповань і їх лідерів, затримання членів озброєних злочинних груп, звільнення заручників, участі в антитерористичних операціях і для фізичного захисту джерел оперативної інформації. Зараз бійці спецпідрозділу «Сокіл» несуть службу на передових позиціях у зоні АТО. Як зазначає заступник глави МВС Олексій Руденко, «спецпідрозділ «Сокіл» – найбільш боєздатний та професійно загатований підрозділ у міліції, який може виконати найскладніші завдання, тож він зможе з гідністю виконувати задачі, які будуть стояти перед працівниками новоствореного спецпідрозділу для оперативного реагування «Корд», за аналогією з американським спецпідрозділом SWAT»;

– підрозділ спеціального призначення внутрішніх військ МВС України «Барс» – для виконання спецзаходів із боротьби з тероризмом в умовах крайнього ускладнення обстановки [22].

Підрозділи спеціального призначення створюються в пенітенціарній системі, в Прикордонній службі України, у військовій службі правопорядку Збройних Сил України, у Військово-морському флоті України, в Міністерстві Оборони України. Дані спецпідрозділи формуються та трансформуються у відповідності до владних потреб та суспільних вимог.

На даному етапі державотворчого процесу комуністична еліта ще мала великий вплив у суспільстві, не було сильних політичних партій, орієнтованих на політичну модернізацію країни, економічні еліти не були національними і зацікавленими у створенні ефективної демократичної правової держави. Їм була вигідна слабка держава, яка не контролює шляхи збагачення, розкрадання підприємств.

У 1994 році економічні господарі молодій держави до влади приводять Л. Кучму, який, на їх замовлення, починає будувати корупційно-олігархічну державу з елементами клановості. Головною ознакою «кучмізму» стає концентрація влади в руках єдиного клану, показна демократія, непідконтрольні суспільству всі гілки влади і тотальна корумпованість. Зазначимо, що такий тип державного устрою виступає однією з основних загроз національній безпеці країни, оскільки очільники таких режимів приділяють більше уваги форму-

ванню загонів внутрішніх військ (які захищають їх від населення та акцій протесту), ніж турботі про Збройні сили, основна функція яких – виконання завдань оборони від зовнішнього агресора.

Першою спробою реформування силових структур стає Концепція розвитку системи МВС, що була затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 456 від 24 квітня 1996 року (про напрями цієї реформи написано в статті О. Мартиненка [14]). Однак Концепція реалізована не була, а навпаки, всупереч їй, за особистою вказівкою Л. Кучми була сформована податкова міліція як фіскальна служба, наділена яскраво вираженими каральними функціями, дійсним завданням якої стало не адміністрування податків й наповнення бюджету, а «віджимати» бізнес на користь «своїх».

Однак Національна гвардія, як основний захисник суверенітету та гарант національної безпеки, на цей час стає високоефективним збройним формуванням України, здатним виконувати актуальні завдання у сфері національної безпеки та правопорядку; поступається місцем силовим структурам та спецслужбам, які виступають своєрідним технічним інструментом реалізації влади.

Так, 11 січня 2000 р. Верховна Рада України за поданням Кабінету Міністрів України ухвалила рішення про розформування Національної гвардії як військового формування, яке, на їх думку, виконало поставлені завдання. Відповідний закон «Про розформування Національної гвардії України» 27 січня 2000 р. підписав Президент України Л. Кучма [9]. Більшість особового складу Національної гвардії переходить у підпорядкування Міністерству внутрішніх справ України, підрозділи з важким озброєнням передано до Міністерства оборони України.

Основною опорою влади стають силові структури, основне завдання яких полягає в здійсненні каральних функцій. Це, передусім, міліція основною функцією якої є «забезпечення порядку», але в тій парадигмі, в якій цей «порядок» вбачила влада та підрозділи спеціального призначення. Створений на початку 90-х рр. для боротьби з організованою злочинністю, від якої потерпало тодішнє українське суспільство, підрозділ спеціального призначення «Беркут» (як і його радянський попередник ОМОН) залучається до розгону протестних акцій на кшталт мітингу шахтарів у 1998 р. в Краснодарі Луганської області, які вимагали виплати заборгованості з заробітної плати. Основною функцією підрозділу, що числився як особистий резерв міністра внутрішніх справ та підпорядковується главі держави, є розгін акцій протесту із застосуванням брутальних насильницьких методів, метою яких була, передусім, функція залякування.

Отже, в умовах авторитарного режиму Л. Кучми силові структури активно залучаються у сферу

політики, діють як знаряддя та інструмент насильства в руках певних політичних сил та угруповань та повністю підпорядковані авторитарній владі.

Реформи в галузі силових структур (збройних сил, міліції, поліції), що анонсувалися владою, призводять до збільшення бюрократичних структур та відомств та під впливом авторитарних тенденцій, призвели до деструктивних процесів та деградації української армії та силових структур підпорядкованих МВС України.

Як зазначають вітчизні науковці О. Шевченко та Ю. Свідлов, «зазначена деградація була спричинена більш глибокими процесами в пострадянській країні. Спочатку ці процеси мали вигляд консервації, а потім і активної реставрації радянських адміністративних моделей керування країною. Пізніше ці моделі змінилися на більш жорсткі моделі авторитаризму з тяжінням до потенційної диктатури. На відміну від повноцінної та класичної «національної держави», країни автаркістського типу занепокоєні не стільки захистом державного суверенітету, скільки збереженням свого власного суверенітету або владного режиму («території влади») [23].

Фіксує зв'язок між появою «каральних загонів» зазначеного виду та авторитарним устроєм держави, можна сміливо стверджувати: їх поява означає те, що влада взяла курс на формування авторитарного режиму.

Несталість, неукоріненість новостворюваних напівдемократичних політичних інститутів, слабкий та бюрократичний кадровий склад влади та тотальна корупція призводять до подій 2003–2004 року, так званої «Помаранчової революції». У ході її до влади приходять патріотично налаштований, але зі слабкою політичною вмотивованістю В. Ющенко, який став іграшкою найближчого оточення.

При цьому слід вказати на спробу демократичної трансформації системи органів Міністерства внутрішніх справ, проект якої було затверджено Указом Президента України, № 245/2008 «Про міри реформування системи органів Міністерства внутрішніх справ України» від 20 березня 2008 р. Даний проект, на думку експертів, був одним із найбільш демократичним для того часу, оскільки основні пропозиції щодо трансформації ґрунтувалися на аналізі західної поліції.

Політичні інтриги у владі між владою і опозицією, неузгодженість політичних інститутів, слабкість політичного лідера в поєднанні із соціально-політичною та економічною нестабільністю призвели до поразки так званих «помаранчевих» і забезпечили перемогу раніше переможеним «регіоналам».

Коли до влади прийшов В. Янукович, кількість масових акцій протесту з відверто політичними вимогами почала збільшуватися в рази. Наприклад,

так званий «Мовний Майдан» (липень 2012 року) – низка акцій, які пройшли в багатьох містах України з приводу прийняття «мовного» Закону Ківалова-Колесніченка, Акція «Вставай, Україно!», яка була започаткована всередині травня 2013 року опозиційними політичними партіями. Такі факти лише фіксували реальну репресивну природу дій влади проти населення та тенденцію до формування відвертої диктатури.

Так, у жовтні 2013 року був виданий наказ, який остаточно «легалізував» стан підрозділу спеціального призначення «Беркут». Тоді як поліфункціональні завдання міліції були зорієнтовані на «забезпечення порядку в дещо нейтральному сенсі слова, основним призначенням підрозділу «Беркут» стає саме рогін масових акцій протесту, специфіка яких полягала в застосуванні граничного насильства, яке невід'ємне від каральних функцій (Виконуючи накази тодішнього керівництва МВС і, зокрема, Віктора Януковича, спецпідрозділ «Беркут» бере участь у побитті протестувальників під час розгону Майдану 30 листопада 2013 року, у вбивстві перших протестувальників у січні 2014 року, що спровокувало перехід політичного конфлікту в силовий та подальшу ескалацію політичного насильства).

На пік так званої «беркутизації» припадає і необхідність реальної трансформації силового відомства. Запит на реформування системи Міністерства внутрішніх справ йшов від суспільства.

Відомі резонансі події за участі працівників міліції (вбивство студента Індило (травень 2010 року), масові протести у Врадіївці (коли розгнівані мешканці ледве не рознесли дільницю, вимагаючи арешту міліціонера-насильника Дрижака) як надкорумпованої структури спричинили вкрай негативне ставлення населення до цієї структури та дуже низький рівень довіри до неї, про що свідчать соціологічні дослідження того часу [1]. Враховуючи суспільну занепокоєність безкарністю дій співробітників органів МВС того часу, депутати намагалися запропонувати законодавче забезпечення реформ у цій інституції.

Так, Законом України «Про Національну гвардію України» від 13 березня 2014 року відновлено Національну гвардію як військове формування з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України та виконує певні завдання під час ускладнення оперативної обстановки: захист та охорона життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних та інших протиправних посягань, охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами – із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань

(груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій.

Національній гвардії підпорядковуються структурні підрозділи силових структур, зокрема: військові частини і підрозділи з охорони важливих державних об'єктів та спеціальних вантажів, які створюються для виконання завдань з охорони та оборони ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання державної власності, важливих державних об'єктів, спеціальних вантажів; військові частини і підрозділи з охорони громадського порядку, які призначені для забезпечення захисту та охорони життя, здоров'я, прав, свобод і законних інтересів громадян від злочинних та інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки; підрозділи (загони) спеціального призначення, що забезпечують захист та охорону життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від злочинних посягань, охорону громадського порядку та громадської безпеки, оперативне реагування на дії незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій, припинення терористичної діяльності, що пов'язані з підвищенням ризиком для життя та здоров'я військовослужбовців та вимагають від особового складу високого рівня професійної підготовки; військові частини оперативного призначення, які призначені для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки [6].

Проте Збройні Сили України з 2012 року «перебувають поза рамками системи оборонного планування», або в «режимі ручного управління», як зазначається у висновку авторів доповіді «Проблеми і напрями розвитку Збройних Сил України в сучасних умовах» [17]. Досліджуючи проблему трансформації інститутів національної безпеки, науковці вказують, що «сутність ідеологічної та стратегічної націленості у воєнній політиці полягала в тому, що розроблений раніше Стратегічний оборонний бюлетень (який планувався бути втіленим у життя до 2025 року) орієнтувався на потенційне приєднання України до блоку НАТО, в той час як за часів президентства Януковича офіційний курс держави радикально змінився в бік позаблоковості (як відомо, закон про позаблоковий статус України був прийнятий 2 липня 2010 року, тобто практично зразу ж після обрання В. Януковича на посаду Президента України) [23].

До політичних причин провального стану та негативної динаміки процесів у Збройних силах В. Горовенко та В. Тютюнник додають організаційно-технічні: 1) обмежене фінансове забезпечення (близько 75% від передбаченої суми);

2) низьку якість оборонного планування і волюнтаризм керівництва МО, які виявилися в непогодженості поставлених цілей і необхідних на те заходів з економічними можливостями держави, сумнівному оперативно-стратегічному обґрунтуванні заходів тощо; 3) дефіцит уваги з боку керівництва держави; 4) безвідповідальність на всіх рівнях: від прийняття рішень до їх виконання і контролю [2, с. 8].

Наслідками такого стану в ЗСУ стали людські та територіальні втрати України в збройному конфлікті наприкінці 2014 – початку 2015 рр.

Так, в умовах суспільно-політичної нестабільності, загострення суперечностей у суспільстві, виникнення конфліктів силові структури здатні набувати не лише активність, а й політичну самостійність, створюючи загрозу національним інтересам суспільства, суверенітету і цілісності держави. «Втрата владними структурами контролю над політичними процесами веде до зростання ймовірності безпосереднього втручання армії чи інших силових структур у політичну ситуацію. Можливе використання потенціалу збройних сил чи силових структур окремими політичними силами для тиску на уряд; або як механізму захисту нелегітимної влади; як інструменту придушення масових заворушень» [16, с. 108].

Політичні події 2013–2014 років (Європейський Майдан або «Революція гідності») стали платформою для нових політичних сил, лідерів та демократичних змін. 25 травня 2014 року в Україні відбулися президентські вибори, на яких переміг П. Порошенко – бізнесмен-мільярдер. Вибори до парламенту 26 жовтня 2014 року започаткували радикальне оновлення покоління політиків. На зміну депутатам Верховної Ради України вперше за часів незалежності України прийшли представники молодого покоління, частина з яких ніколи не була в депутатському корпусі. Вперше в історії незалежної України Комуністична партія не потрапила до парламенту; «Партія регіонів» втратила гегемонію, яка належала їй з 2006 року; Україна здобула шанс вийти з-під впливу Росії та обрати Європу з європейським рівнем життя та розвитку.

Політолог В. Кедик зазначає, що «Революція Гідності» стала точкою біфуркації для України. Обурення корумпованим режимом В. Януковича українці готові створювати нові, чесні інститути, будувати нову, демократичну державу, що пов'язується з ідеалом європейських цінностей [27].

У демократичному політичному просторі силові структури покликані відповідати інтересам суспільства, функціонують у його інтересах і призначені для збройного захисту суверенітету держави, її незалежності, територіальної цілісності, неподільності та громадського порядку. В умовах демократії мінімізується можливість втручання силовиків у політичне життя і, особливо, в про-

цес боротьби за політичну владу. Збройні сили та інші силові формування повинні функціонувати в інтересах суспільства, виступати гарантом безпеки, запобігати виникненню внутрішніх збройних конфліктів тощо. Політичними принципами функціонування силових структур у демократичному суспільстві є: побудова збройних сил на рівні оборонної достатності та заборони використання структури для виконання завдань, не пов'язаних з обороною держави; реалізація механізмів цивільного контролю; департизація та заборона діяльності будь-яких політичних партій і рухів у збройних силах; демократизація збройних сил; забезпечення політичної лояльності до нинішнього конституційного ладу при комплектуванні збройних сил особовим складом [24, с. 72].

Становлення та розвиток сучасної правоохоронної системи України зумовили проведення цілісного комплексу заходів, спрямованих на побудову дієвого механізму захисту прав, свобод та законних інтересів громадян.

На виконання однієї з вимог Євромайдану було ліквідовано підрозділ спеціального МВС призначення «Беркут», яке дискредитувало себе [15].

Один з основних напрямків реформування системи силових структур в Україні – створення Національної поліції «як центрального органу виконавчої влади в системі МВС, що реалізує політику у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку» [7].

Відповідно до Закону України «Про національну поліцію», який був ухвалений 2 липня 2015 року, підписаний Президентом України 6 серпня 2015 року, Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку. Національна поліція реалізує політику у сфері протидії злочинності та забезпечення громадського порядку з такою структурою: поліція громадської безпеки (єдина патрульна служба та служба дільничних інспекторів), кримінальна поліція (оперативно-слідчі органи) та підрозділи поліції спеціального призначення (уніфіковані підрозділи швидкого реагування), вичерпний перелік функцій яких установлено законом [7].

Негативним наслідком «Революції гідності» є те, що Україна опинилася в стані «гібридної» форми ведення воєнних дій війни з Росією. Протистояння в центрі держави та регіонах, анексія Криму, діяльність диверсійних груп та радикально налаштованих сепаратистів на сході країни показали, що спецпідрозділи Служби безпеки, МВС, Нацгвардії та Держприкордонслужби неспроможні, з різних причин, протидіяти незаконним формуванням озброєних терористів та сепаратистів без відповідної допомоги підрозділів Збройних Сил України. Вказані події змусили визначити нові пріо-

ритети військового будівництва, розширення переліку функцій та завдань Збройних Сил України.

На сьогодні можна відмітити ряд заходів із відновлення та нарощування боєздатності у військових частинах Збройних Сил України. Проводиться вдосконалення законодавства України щодо функціонування Збройних Сил, їх комплектування та забезпечення. Для більшої ефективності виконання завдань у визначених районах військовослужбовці Збройних Сил України підтримують тісний зв'язок з органами СБУ, Державної прикордонної служби, Національною гвардією та МВС.

За ініціативою регіональних органів виконавчої влади, громадських організацій, політичних партій чи їх окремих лідерів були створені воєнізовані формування різні за оперативною спеціалізацією. Батальйони територіальної оборони України («Айдар», «Донбас», «Рух опору», «Київська Русь» тощо), спеціальні підрозділи охорони громадського порядку в Україні («Азов», «Дніпро-1», «Січеслав» та ін.). Слід зазначити, що батальйони територіальної оборони хоча і являють собою силові структури, що мають певну правоохоронну компетенцію, однак вони не можуть бути віднесені до правоохоронних органів. Вказані силові формування на сьогодні мають напівлегальний статус та в будь-якому випадку підлягають обов'язковій державній реєстрації. Як правило, такі силові формування у своїй діяльності мають підпорядковуватися Збройним Силам Міністерства оборони України.

Сучасна практика функціонування держави як політичного інституту доводить, що Збройні Сили залишаються необхідним і обов'язковим атрибутом будь-якої держави та важливим засобом захисту її національних інтересів.

Розбудова ефективного інституту, який захищає державу від зовнішніх і внутрішніх загроз воєнного характеру, має відбуватися з урахуванням економічних, політичних, національних (та навіть регіональних) чинників, моральних та військових традицій, а також із дотриманням міжнародно-правових вимог.

Враховуючи проведене дослідження, можна дійти висновку, що під силовими структурами слід розуміти державні органи, головним завданням яких є забезпечення зовнішньої і внутрішньої безпеки держави; які володіють зброєю, спеціальними засобами забезпечення ведення бою та наділені низкою повноважень на застосування сили (легального примусу), в тому числі під час участі у бойових діях, володіють спеціальними знаннями, навичками та вміннями з питань ведення протистояння, а також відвернення збройної агресії.

Підбиваючи підсумки еволюції та трансформації силових структур в Україні за період від початку Незалежності до сьогодні, приходиться констатувати, що досвід будівництва силових структур в Україні проходить дуже складно через вплив

багатьох чинників. По-перше, процес формування, розвитку та трансформації силових структур прямо залежить від типу владного режиму, форми правління, від уявлень про безпеку та в інтересах політичної сили, яка надає йому відповідні функції. Українське суспільство більш як чверть століття виступало як різновид авторитаризму (від конкурентного до криміналізованого), що виступає однією з основних загроз національній безпеці країни. Очільники країни приділяють увагу формуванню спеціальних загонів внутрішніх військ (які захищали б їх від населення та акцій протесту). Це призвело до того, що Збройні Сили України, основна функція яких – виконання завдань оборони від зовнішнього агресора та збереження громадського порядку, поступилися місцем силовим структурам та спецслужбам, які стали своєрідним технічним інструментом реалізації влади.

Дискусійний характер сучасних трансформаційних процесів у системі силових вказує на необхідність подальшого вивчення силових структур як мілітарного утворення, що залишається невід'ємним атрибутом політичної влади.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Береза А. Интервью экс-спикера МВД В. Полищука, 03.06.2013 [Електронний ресурс] / А. Береза. – Режим доступу: <http://www.unian.net/society>.
2. Горовенко В. Військова реформа в Україні. Плануючи майбутнє, варто дивитися в минуле / В. Горовенко, В. Тютюнник // Defense express. – 2012. – С. 6–13.
3. Єрмоленко А.Б. Системні недоліки розвитку Збройних Сил України на сучасному етапі / А.Б. Єрмоленко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2. – С. 54–66.
4. Закон України «Про Збройні Сили України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1934-12>.
5. Закон України «Про Національну гвардію України» від 04.11.1991 № 1774-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1774-12>.
6. Закон України «Про Національну гвардію України» 13.03.2014 № 876-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/876-18>.
7. Закон України «Про Національну поліцію» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
8. Закон України «Про оборону України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-12>.
9. Закон України «Про розформування Національної гвардії України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1363-14>.
10. Закон України Про Службу безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>.
11. Закон України Про створення Служби національної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1581-12>.
12. Золотарев А.В. Элемент демократии [Текст] / А.В. Золотарев // Независимое военное обозрение. – 2004. – № 36. – С. 4–8.
13. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – Київ, 1997. – 64 с.
14. Мартыненко О. Критический анализ тенденций в реформировании органов внутренних дел Украины [Електронний ресурс] / О. Мартыненко. – Режим доступу: <http://www.PGpg.Org/news>.
15. Наказ МВС України Про ліквідацію спеціальних підрозділів міліції громадської безпеки «Беркут» № 144 від 25.02.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MVS478.html.
16. Політологія: Підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних сил України // За заг. ред. В.Ф. Смолянюка. – 1-ше вид., – Вінниця: Нова книга, 2002. – 446 с.
17. Проблеми в напрямі розвитку Збройних Сил України в сучасних умовах. Аналітична доповідь. – К.: НІСД, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>.
18. Пулим О.В. Збройні Сили України як фактор створення та забезпечення існування системи колективної безпеки: дис.. канд. іст. наук: 20.02.22 / О.В. Пулим; Національний ун-т «Львівська політехніка», Інститут гуманітарної освіти. – Л., 2001. – 205 с.
19. Серебрянников В.В. Общественное мнение о военных делах государства / В.В. Серебрянников // Власть. – 2004. – № 1. – С. 23–30.
20. Ситник Г.П. Державне управління у сфері забезпечення національної безпеки України: теорія і практика: дис.. д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01 / Г.П. Ситник; Національна академія держ. управління при Президенті України. – К., 2004. – 429 с.
21. Соколенко О.Л. Види правоохоронних органів України / О.Л. Соколенко // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 699–705.
22. Спеціальні підрозділи МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eastuamiblogs.livejournal.com/12236.html>.
23. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії практики / Авт. колектив: М.І. Михальченко (керівник) та ін. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. – 440 с. – С. 179–243.
24. Требін М.П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: Монографія / М.П. Требін. – Харків: Видавничий Дім «Інжек», 2004. – 404 с.
25. Тробюк В.І., Ткаченко М.Д. Роль силових структур у системі політичної влади / В.І. Тробюк // Честь і закон – № 2(49). – 2014. – С. 5–9.
26. Штрафа С.О. Адміністративно-правові засади діяльності спеціальних підрозділів міліції: дис.. канд. юр. наук: 12.00.07 / С.О. Штрафа. – Харків, 2007. – 205 с.
27. Якою була б Україна, якби не революція гідності? (Оновлюється) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://firtka.if.ua/?action=show&id=69920>.

Колюх В.В.

Судова реформа як складова частина сучасного політичного процесу в Україні

Схвалений Верховною Радою України 2 червня 2016 року Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та Закон України «Про судоустрій і статус суддів», уже із врахуванням конституційних змін, аналізуються під кутом зору деполітизації судової влади, що розглядається як унеможливлення впливу політичних партій та державних органів, які сформовані та діють за їх безпосередньої участі, на формування та функціонування органів судової влади.

Ключові слова: судова влада, правосуддя, судоустрій, деполітизація, парламент, президент.

власти, рассматриваемой как исключение влияния политических партий и государственных органов, которые сформированы и действуют при их непосредственном участии, на формирование и функционирование органов судебной власти.

Ключевые слова: судебная власть, правосудие, судоустройство, деполитизация, парламент, президент.

Approved by Verkhovna Rada of Ukraine on June 2nd, 2016, Law of Ukraine «Regarding implementation of changes into Constitution of Ukraine (regarding justice)» and Law of Ukraine «Regarding Judicial System and Judges» – already with constitutional changes considered, are being analyzed under judicial authority's depoliticization point of view, aimed at preventing the influence of political parties and state bodies, which are formed and operate with their direct participation, on formation and functioning of judicial power.

Key words: judicial power, justice, judicial system, depoliticization, parliament, president.

УДК 323.2 (477) : 347.9 (477)

Колюх В.В.,
доктор політичних наук, доцент
кафедри політичних наук
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Принятый Верховной Радой Украины 2 июня 2016 года Закон Украины «О внесении изменений в Конституцию Украины (относительно правосудия)» и Закон Украины «О судостроительстве и статусе судей», уже с учтенными конституционными изменениями, анализируется с точки зрения деполитизации судебной

Старт нинішньої судової реформи в Україні (внесення змін до Конституції України щодо правосуддя) покладено Указом Президента України Петра Порошенка «Конституційну Комісію» від 3 березня 2015 року № 119/2015 [1].

Своє бачення конституційної реформи Президент України П. Порошенко виклав у виступі на першому засіданні Конституційної Комісії 6 квітня 2015 року [2]. Він виокремив три пріоритети конституційних змін: децентралізацію; вдосконалення конституційних засад правосуддя; вдосконалення конституційного регулювання прав, свобод і обов'язків людини та громадянина.

Підготовлений Конституційною Комісією законопроект «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» Президент України П. Порошенко подав на розгляд до Верховної Ради України 25 листопада 2015 року (доопрацьований – 26 січня 2016 року) [3]. Верховна Рада України після одержання висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 Конституції України попередньо схвалила його 2 лютого 2016 року, а в один день, 2 червня 2016 року, прийняла Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII [4], а потім – Закон України «Про судоустрій і статус суддів» № 1402-VIII [5] – уже із врахуванням конституційних змін.

Передувало цьому процесу прийняття Верховною Радою України 12 лютого 2015 року Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» № 192-VIII [6]. Цей закон було прийнято вже після масових акцій протесту взимку 2013–2014 років («Революції гідності»), і основний наголос у ньому зроблено на підвищення вимог

щодо суддів та посилення їх відповідальності за ухвалені судові рішення.

Аналіз останніх досліджень. Судову реформу в Україні досліджують багато українських правознавців та політологів, зокрема С. Ківалов, С. Короєд, І. Кресіна, С. Прилуцький, Д. Притика, Л. Скомороха, Ю. Шемшученко та інші. Дана стаття відрізняється від уже наявних наукових праць на цю тему тим, що судова реформа аналізується з точки зору деполітизації судової влади, внесеними 2016 року змінами до Конституції України щодо правосуддя та прийнятим на їх основі Закону України «Про судоустрій і статус суддів», що є основною метою статті.

Щодо закону «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», то в пояснювальній записці до законопроекту було визначено мету судової реформи та засоби досягнення цієї мети. Так, у Пояснювальній записці до проекту Закону України, зокрема, зазначалось:

«Метою запропонованих змін є удосконалення конституційних основ правосуддя для практичної реалізації принципу верховенства права і забезпечення кожному права на справедливий судовий розгляд справи незалежним і безстороннім судом.

Засобами досягнення цієї мети є утвердження незалежності судової влади, зокрема, шляхом її деполітизації, посилення відповідальності судової влади перед суспільством, а також запровадження незалежних конституційних засад кадрового оновлення суддівського корпусу» [3].

Деполітизація судової влади, отже, є одним із найважливіших шляхів утвердження її незалежності. У зв'язку із цим постає потреба в з'ясуванні того, в чому полягає деполітизація судової влади і

як вона здійснюватиметься згідно із законом «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)».

За своєю сутністю судова влада є сукупністю повноважень зі здійснення правосуддя. Правосуддя – це форма державної діяльності, яка полягає в розгляді і вирішенні судами на основі права віднесених до їх компетенції справ. Коли йдеться про правосуддя, то мається на увазі, що розгляд і вирішення судових справ здійснюється не просто на основі законів, а на основі права як синоніму справедливості, законів, що відповідають високим вимогам права. Однопорядковим із поняттями «судова влада» і «правосуддя» є поняття «судоустрій», яке позначає встановлену законодавством організацію судової влади держави. Судоустрій «охоплює систему судових органів, порядок здійснення правосуддя, формування суддівського корпусу, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування» [6, с. 510].

Порівняно з двома іншими гілками державної влади – законодавчою і виконавчою – судова влада відрізняється низкою особливостей. Найважливішими із них є її децентралізований і неполітичний характер.

Органом законодавчої влади держави є її парламент, який у більшості держав світу є єдиним органом законодавчої влади. Конституція України, наприклад, встановлює, що «єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України» (ст. 75) [7].

Вищим колегіальним органом виконавчої влади в більшості країн світу є уряд. У президентських республіках, де главою виконавчої влади є президент (це головна ознака президентської форми республіканського правління), він одночасно є і главою уряду – як адміністрації президента (класична президентська республіка) або як окремого колегіального органу (сучасні різновиди президентської республіки). Уряду підпорядковуються центральні (міністерства, державні служби, державні комітети тощо) і місцеві (місцеві державні адміністрації) органи виконавчої влади. Система виконавчої влади є централізованою, органи виконавчої влади нижчого рівня жорстко підпорядковуються органам виконавчої влади вищого рівня: від місцевих державних адміністрацій і до уряду і глави держави (у разі, якщо згідно з конституцією він цю владу очолює). Без централізації виконавча влада просто не зможе функціонувати, здійснювати державне управління, яке є її головною функцією.

Судова влада, навпаки, не зможе функціонувати як незалежна в разі її централізації. Вона є децентралізованою, покладається на всю сукупність судових органів від найнижчих до верховних за відсутності відносин підпорядкування між ними. Кожний судовий орган, а не лише верховний суд, є носієм судової влади і вирішує конкретні справи

повністю самостійно, незалежно від будь-яких інших органів судової, загалом державної, влади, керуючись винятково законом і правосвідомістю.

Децентралізація судової влади передбачає її деполітизацію як унеможливлення впливу політичного чинника на її формування та функціонування. У сучасному суспільстві таким чинником є діяльність політичних партій, за безпосередньої участі яких формуються і діють органи законодавчої і виконавчої влади. Так, політичні партії є головними суб'єктами виборчого процесу на парламентських виборах. У разі отримання за результатами виборів представництва в парламенті вони формують у ньому депутатські фракції і групи, які справляють визначальний вплив на діяльність парламенту, тією чи тією мірою – залежно від того, входять вони до правлячої парламентської більшості чи перебувають щодо неї в опозиції – беруть участь у формуванні уряду, спрямовують та контролюють його діяльність. Лідери представлених у парламенті політичних партій, що входять до правлячої більшості, очолюють уряд, обіймають міністерські пости та інші керівні посади в системі виконавчої влади.

Відповідно, деполітизація судової влади полягає в унеможливленні впливу політичних партій та сформованих за їх безпосередньої участі органів державної влади (парламенту, уряду) на формування та функціонування судової влади (призначення суддів, формування органів управління в системі судової влади, розгляд і вирішення судами справ тощо). Інакше судова влада втрачатиме самостійність, зазнаватиме впливу політичних партій, парламенту, уряду, суди перетворюватимуться на простий додаток до інших гілок влади і під час розгляду та вирішення справ керуватимуться не правом, як це має бути в здійсненні правосуддя, а політичною доцільністю, як це відбувається за авторитарних і тоталітарних політичних режимів.

На відміну від органів законодавчої і виконавчої влади, склад яких формується за результатами чергових або позачергових парламентських чи президентських виборів, суддівський корпус у демократичних державах формується, як правило, шляхом призначення. При цьому судді призначаються на посаду безстроково і перебувають на ній, як правило, до досягнення певного віку, після чого йдуть у відставку.

Конституція України в редакції 1996 року встановила такий порядок призначення суддів: «Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Усі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом» (ч. 1 ст. 128) [7].

Встановлений Конституцією України порядок обрання суддів Верховною Радою України себе не

виправдав. Розгляд кандидатур на призначення на посаду судді безстроково спочатку в Комітеті Верховної Ради України з питань правосуддя, а потім на пленарному засіданні Верховної Ради був заполітизованим. Представники різних політичних сил намагалися обрати лояльних саме щодо них осіб, суддів, які вже працювали на посаді судді п'ять років, нерідко звинувачували в упередженому розгляді судових справ, прийнятті неправосудних рішень, зводили з ними особисті рахунки, обстоювали стосовно суддів інтереси третіх осіб тощо. Іноді парламент не підтримував голосуванням суддю, якого рекомендував Комітет із питань правосуддя. Через необрання чи затримки з обранням суддів у багатьох судах не вистачало суддів.

Судова реформа мала змінити порядок призначення суддів. Тому законом «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» передбачено інший порядок призначення суддів – без участі Верховної Ради України: «Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя в порядку, встановленому законом» (ч. 1 ст. 128) [4].

При цьому змінюються не тільки назва цього органу – з «Вища рада юстиції» на «Вища рада правосуддя», а й порядок його формування, зі зниженням ролі Верховної Ради України в цьому процесі.

Обмеженням участі Верховної Ради України у функціонуванні судової влади, що має на меті деполітизацію останньої, є також позбавлення Верховної Ради повноваження на надання згоди на затримання чи арешт судді – таке повноваження переходить до Вищої ради правосуддя. Якщо за Конституцією в редакції 1996 року «суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом» (ч. 3 ст. 126) [7], то згідно з новим законом «без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину» (ч. 3 ст. 126) [4].

Ще одним засобом деполітизації судової влади є конституційна заборона членства суддів у політичних партіях, профспілках, їх участі в будь-якій політичній діяльності. Попередня конституційна норма передбачала, що «професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої» (ч. 2 ст. 127) [7]. Згідно із законом цю норму було збережено: «Суддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані

посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої» (ч. 2 ст. 127) [4].

Конституційною новелою в цьому відношенні є аналогічні заборони щодо членства у Вищій раді правосуддя: «Член Вищої ради правосуддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади (крім посади Голови Верховного Суду), виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої» (ч. 6 ст. 131) [4].

Новацією в системі судоустрою України, яка викликає найбільше запитань, є запровадження законом про судоустрій двох нових вищих спеціалізованих судів:

«1. У системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої інстанції з розгляду окремих категорій справ.

2. Вищими спеціалізованими судами є:

1) Вищий суд з питань інтелектуальної власності;

2) Вищий антикорупційний суд.

3. Вищі спеціалізовані суди розглядають справи, які віднесені до їх юрисдикцій процесуальним законом.

4. У складі вищого спеціалізованого суду можуть утворюватися судові палати» (ст. 31); «1. Вищий спеціалізований суд: 1) здійснює правосуддя як суд першої інстанції в справах, визначених процесуальним законом...» (ч. 1 ст. 32) [5].

Такі спеціалізовані суди не характерні для європейських держав, їх запровадження в Україні є чи не винятковим для Європи явищем. Українські правознавці неоднозначно сприймають запровадження цих судів, деякі з них вважають їх непотрібними і запровадженими не без впливу зарубіжних держав та міжнародних правових і фінансових інституцій, для яких Україна – тотально корумпована держава та ще й така, що всупереч міжнародному праву «запозичує» зарубіжне програмно-інформаційне забезпечення, кінофільми та інші види інтелектуальної власності.

Досить категорично в цьому відношенні висловився, наприклад, колишній заступник Генерального прокурора України Олексій Баганець: «У жодній країні немає такого поняття, як «антикорупційний суд». Наші зарубіжні друзі настільки нас не поважають і не довіряють нам, вважають нас хабарниками, що готові придумати для нас ще й окремий суд». На його думку, такі суди порушують права людини: «Ніхто ще вину людини не довів, її лише підозрюють, а справу вже передають до антикорупційного суду. Як таке може бути? Причому підозрюваний не зможе оскаржити рішення цього суду в апеляційній чи касаційній інстанції, а тільки у Верховному Суді. Це – серйозне порушення прав» [8].

Сумніви щодо створення окремого Вищого антикорупційного суду України з'явилися і в наших західних партнерів. Так, Президент Єврокомісії Жан-Клод Юнкер під час спільної пресконференції 13 липня 2017 року з Президентом України Петром Порошенком та Президентом Європейської Ради Дональдом Туском наголосив, що питання боротьби з корупцією залишається надзвичайно важливим. При цьому Президент Європейської Комісії звернувся до Парламенту України та Президента України з такими словами: «Ми погодилися на створення Спеціальної Антикорупційної Палати (Верховного Суду – В.К.), присвяченої боротьбі з корупцією, та не наполягаємо на створенні окремого Антикорупційного Суду» [9].

Таким чином, Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» як основним засобом деполітизації судової влади передбачено позбавлення Верховної Ради України повноваження щодо обрання суддів і залишення повноваження щодо призначення суддів за Президентом України. Як зазначалось у Пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», «призначення на посаду судді здійснюватиметься Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя, що забезпечить виключно церемоніальну роль Глави держави у цьому процесі» [3]. Проте це не зовсім так, оскільки в умовах України за такого порядку призначення посадових осіб визначальну роль відіграє не той орган, який пропонує, а той, який призначає. Про це наочно свідчить практика призначення голів місцевих державних адміністрацій. Хоча Конституція України передбачає, що «Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України» (ч. 4 ст. 118) [7], реально вирішальну роль у таких призначеннях відіграє Президент України, а не Кабінет Міністрів України.

Саме по собі виведення судової влади з-під політичного впливу Верховної Ради України і залишення повноваження щодо призначення суддів тільки за Президентом України може не стати гарантією деполітизованості судової влади

через політизованість президентства в Україні, яка особливо наочно проявилась у часи президентства В. Ющенка і В. Януковича. У демократичних державах президент як глава держави, виразник загальнонаціональних інтересів, повинен бути політично нейтральною постаттю, стояти поза політичною боротьбою. Навіть у разі належності до якоїсь політичної партії він не повинен обстоювати лише її позиції, виявляти прихильність до тих чи тих політичних сил, а покликаний бути посередником між ними, забезпечувати збалансоване функціонування вищих органів державної влади за різного партійно-політичного складу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Указ Президента України «Про Конституційну Комісію» від 3 березня 2015 року № 119/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/19212.html>.
2. Виступ Президента України на першому засіданні Конституційної Комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/32618.html>.
3. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3524&ski=9.
4. Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII // Голос України. – 2016. – 29 червня.
5. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII // Голос України. – 2016. – 16 липня.
6. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів / П.П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.
7. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Із змінами, внесеними Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р. – К. : Парламентське видавництво, 2006. – 160 с.
8. Вести. Всеукраїнський выпуск. – 2017. – 18 января.
9. Україна може створити Спеціальну Антикорупційну Палату для боротьби з корупцією – Президент Єврокомісії Жан-Клод Юнкер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/ukrayina-mozhe-stvoriti-specialnu-antikorupcijnu-palatu-dlya-42386>.

Копусь О.А.

Мовно-культурна ідентичність як умова досягнення політичної взаємодії в суспільстві

Розглядаються питання досягнення консенсусу в суспільстві через комунікативну взаємодію та мовно-культурну ідентичність. Основна увага приділяється поняттям «політична мова» та «політична взаємодія». Обґрунтовується, що одним із головних шляхів виходу із суспільної кризи є ефективне поєднання і взаємовідношення мови і політики, при всій складності теоретичних рефлексій із цього приводу.

Ключові слова: мовно-культурна ідентичність, політична взаємодія, консенсус, русифікація, суспільство, консолідація.

зиса является эффективное сочетание и взаимоотношения языка и политики, при всей сложности теоретических рефлексий по этому поводу.

Ключевые слова: языково-культурная идентичность, политическое взаимодействие, консенсус, русификация, общество, консолидация.

The issues of reaching consensus in the society through communicative interaction and cultural and linguistic identity are considered. The main attention is paid to the concepts of «political language» and «political interaction». It is substantiated that one of the main ways out of the social crisis is the effective combination and mutual relations of language and politics, despite the complexity of the theoretical reflection on this matter.

Key words: linguistic and cultural identity, political interaction, consensus, Russification, society, consolidation.

УДК : 303.6+327.5

Копусь О.А.,
доктор педагогічних наук, професор,
перший проректор з навчальної
та науково-педагогічної роботи
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Рассматриваются вопросы достижения консенсуса в обществе посредством коммуникативного взаимодействия и культурно-языковой идентичности. Основное внимание уделяется понятиям «политическая речь» и «политическое взаимодействие». Обосновывается, что одним из главных путей выхода из социального кри-

Сьогодні є очевидним, що український шлях до демократії виявився нелінійним і набагато більш складним, ніж це уявлялося на початку суспільних реформ. Він супроводжується глибоким системним зламом суспільства і кризою політичної ідентичності українських громадян. Це виключає однозначність і спрощеність наукових оцінок консолідації українського суспільства, ускладнює завдання розробки проектів і моделей його об'єднання. Проте завданням наукових досліджень у багатьох напрямках, на відміну від ситуативних, амбітних практичних дій, не підтверджених науковими розробками і обґрунтованими прогнозами, є пошук шляхів виходу із суспільної кризи. Одним із головних шляхів такого пошуку є ефективне поєднання і взаємовідношення мови і політики, при всій складності теоретичних рефлексій із цього приводу.

Але проблема ширше, вона полягає, використовуючи мову герменевтики, в «розірваності комунікативної ситуації».

Тема стає актуальнішою, якщо додати топологічне визначення: «українська» мова і «українська» політика в контексті подальших демократичних перетворень та змагань збереження соборності українського суспільства.

Метою статті є обґрунтування мовно-культурної ідентичності як умови досягнення політичної взаємодії в суспільстві.

Цієї проблематиці присвячені дослідження як відомих зарубіжних, так і вітчизняних авторів, які зосередили увагу на ключових питаннях комунікативного процесу (Л. Вітгенштайн, Г.-Г. Гадамер, Дж. Пітерс, П. Рікер; Р. Карагіоз, Л. Угрин, Д. Яковлев та ін.).

Однак багато питань у цьому аспекті ще є недостатньо вивчені і вимагають подальших розробок. Тому обрана для наукового аналізу тема статті є актуальною і своєчасною.

Незважаючи на понад чверть століття незалежного розвитку української держави, наслідки політики русифікації колишнього СРСР ще достатньо значні. Тобто цілеспрямований рух державної політики спочатку Російської імперії, а потім СРСР щодо асиміляції та зросійщення народів, які перебували у сфері їх впливу, руйнування мовно-культурного простору цих народів, має глибокі негативні наслідки, зокрема для нашої держави. Формування «нової» ідентичності – «радянський народ» – було штучним явищем, метою якого було знищення мовно-культурного і ментального суверенітету народів.

Процес русифікації здійснювався через освіту, релігію, зменшення обсягу книгодрукування на мові тої чи іншої нації, ЗМІ тощо.

Важливим інструментом цього процесу стала імперська ідеологія, яка формувала дискурс та світогляд меншовартості неросійських народів, ставила під сумнів їхню ідентичність, фальсифікувала історію і одночасно нав'язувала зверхність російської мови та культури [1].

Політика русифікації проводилася в Польщі, Фінляндії, Білорусі, але найбільш послідовно і найбільш тяжкими руйнівними наслідками це проходило в Україні. Саме тут і частково в Білорусі зазначений політичний курс був довготривалим і послідовним. І незважаючи на провал політики русифікації, розпочатої декретом Ради Народних Комісарів УРСР від 27 липня 1923 року, де-факто вона проводилася протягом всього часу, аж до здо-

буття незалежності в 1991 році. Тобто на практиці це проводилося за допомогою численного державного і партійного апарату й багаточисельного населення росіян в Україні, за допомогою російської православної церкви тощо.

Значної фальсифікації набула історія України, окремі її періоди, перекручувалося та викривлялося багато її значних подій.

Для посилення зазначеного процесу активно використовуються марксистсько-ленінські ідеології про пролетарський інтернаціоналізм, міф про «братські народи» (його «вірність» українці особливо почули з 2014 року, коли була проведена анексія Криму і почалися бойові дії на Сході України).

На превеликий жаль, і в теперішній час на сучасному етапі незалежності України продовжує діяти, за висловом, І. Дзюби, «потужний і добре налагоджений механізм русифікації».

По сей час деякі проросійські налаштовані регіональні еліти та окремі представники політичних парій продовжують маніпулювати мовними проблемами з метою отримання електоральних переваг.

Останнім часом Українська держава реалізувала ряд важливих шляхів в інформаційному просторі, в першу чергу – Інтернет-просторі з метою перекриття каналів російської пропаганди серед українських користувачів соціальних мереж.

Цілком зрозуміло, що «мовна позиція» є підґрунтям взаємодії для політиків, експертів, медіа, науковців, просто пересічних громадян. У той же час «об'єднання», а краще сказати – вплив політичної мови на політичну взаємодію містить протиріччя, які «увійшли до репертуару» певних політичних сил і громадської думки, що сприяло донедавна електоральному рейтингу, але ускладнювало комунікацію.

Дослідження політичної мови та політичної комунікації мають величезну історію, за однією з версій – від Платона до Габермаса [2, с. 20], за складністю вони не поступаються феноменам політичної інтеракції.

Можливість порозуміння, в тому числі, і особливо, у світі політичного, ускладнюється в перехідних суспільствах, де трансформації утворюють розриви та протиріччя, економічні, мовні, культурні, соціальні та політичні. Засоби комунікації можуть ускладнювати порозуміння, але їх функція схожа із завданням герменевтики, яке, на думку Г. Г. Гадамера, «полягає в прокладанні мостів крізь суспільний чи історичний простір, який ізолює один дух від іншого» [3, с. 7].

На думку Д.В. Яковлева, невід'ємною частиною сучасного мовно-інформаційного і політичного простору, комунікативної взаємодії виступає політичний діалог, в якому використовуються різні типи повідомлень. Зокрема, можна говорити про інфор-

маційний тип, яким визначається описовим розвитком теми та браком конфронтаційних елементів, аргументативно-аналітичний тип (переконання за допомогою логічного-понятійного апарату) та імперативний тип (емоційно-експресивний тиск, категоричність суджень, гіперболізація, некоректна метафоричність тощо) [4, с. 55]. Усе це має місце і грає дуже важливу роль у знаходженні порозуміння у сучасному суспільстві, в визначенні понять «злагода», «консенсус» тощо та їх ефективне втілення в суспільну практику.

Поль Рікер характеризувати політику «з погляду вживання нею мови», пов'язуючи вирішення цієї проблеми з місцем, яке «займає політика в житті людини й особливо стосовно людської дії...» [5, с. 170]. У цьому контексті політична мова, за П. Рікером, перебуває в просторі між «строгим доказом» і «оманливою маніпуляцією». На думку вченого, в сучасних західних демократіях «політична мова функціонує саме як мова, що бере участь у політичних зіткненнях і сприяє виробленню спільного рішення.. Це означає її надзвичайну вразливість». П. Рікер стверджує, що велика «кількість праць із політичної науки в точному й вузькому розумінні слова.. торкається таких форм обговорення, як процедура торгів або вибори. Саме якістю, складністю й точністю цих процедур, а також деонтологією, що регулює їх перебіг, визначається політична зрілість демократій» [6, с. 176].

Цитований дослідник, аналізуючи політичну мову, торкається проблеми адекватності використання певних політичних понять, зокрема, а в цілому – легітимності суспільних відносин у контексті амбівалентності цінностей.

Як відомо, П. Рікер використовує термін «хиткість» для позначення стану політичної мови, оскільки політична мова «назавжди відокремлена від несуперечливого знання». За П. Рікером, «все, що може бути сказане стосовно хиткості політичної мови, впливає з огляду слабких місць мови на всіх рівнях її політичного вжитку» [7, с. 179].

Анологічної позиції дотримується і Г.-Г. Гадамер. На його думку, передумовою будь-якого розуміння виступає ідентифікація, в тому числі політична, пов'язуючи мову з батьківщиною. Так, наприклад, дослідник зазначає, що Батьківщина – це «не просто місце тимчасового перебування, яке обирають і можуть міняти. ... Вона, ... щось споконвічне.. Коли ми говоримо про споконвічність батьківщини, ми зараховуємо сюди передусім мову.. в рідній мові струменить уся близькість до свого, у ній – звичаї, традиції й знайомий світ.. у реальному вимірі батьківщина – це передусім мовна батьківщина» [8, с. 188].

Викликає особливий науковий інтерес і повну погодженість обґрунтування мови як процесу. «Мова – це не те, що ми маємо у вигляді слів і використовуємо на власний розсуд. Мова – це процес,

коли один дає, а другий бере, і саме в такому процесі вона вибудовується. Мовлення отримує свій сенс саме в такій реалізації і може відбутися лише тоді, коли один співрозмовник контактує з другим, щоб упевнитись у спільності досвіду» [9, с. 190]. Цілком аналогічну позицію відстоює і Л. Вітгенштайн, вважаючи, що «одноосібної мови бути не може. Мова – це діалог. Слово, яке не доходить до іншого, мертво» [10, с. 192].

Г.-Г. Гадамер, аналізуючи політичну взаємодію як умову існування сучасного суспільства, безпосередньо пов'язує це з мовою. Варто не погодитися з його яскравим висловом, що «життя – це заглиблення в мову», відповідно, «будь-який виклад смислового матеріалу, який допомагає іншим зрозуміти цей матеріал, має неодмінно мовний характер» [11, с. 10; 189].

Звертаючись до подій в нашій країні, варто погодитися з думкою Д.В. Яковлева, що українські політики ведуть діалог, в якому самі підтримують дві сторони, політичний діалог, здається, формується за принципом «звертання має містити у собі відповідь чи її передбачати», та нагадує ситуацію, описану Д. Пітерсом, як предмет герменевтичних студій: «У діалозі з померлими, немовлятами, домашніми тваринами чи кимось, хто знаходиться на далекій відстані, мовець мусить підтримувати обидві сторони розмови» [12, с. 72].

Варто зазначити, що особлива роль при цьому належить вербальній культурі в політичному житті – дискусіям, дебатам, діалогам, які повинні оптимально поєднувати раціональні аргументи, відвертість і закритість одночасно, моральні дію і особисту привабливість, вміння говорити і переконувати, що в сукупності можна вважати політичною взаємодією, в основі якої знаходиться відповідна політична мова на професійному рівні.

Відтак історична обумовленість зв'язку мовно-культурної ідентичності із соціально-політичними подіями перенесла мовну проблему в політичну площину, і це реальність усіх сучасних суспільств. Політична взаємодія в будь-якому суспільстві неможлива без політичної мови як умови забезпечення порозуміння та досягнення певного консенсусу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Угрин Л. Русифікація / Л. Угрин // Навчальний енциклопедичний словник-довідник з політології для студентів ВНЗ I–IV рівнів акредитації / За наук. ред. Н. М. Хоми. – Львів : «Новий Світ – 2000», 2014. – С. 585–587.
2. Пітерс Джон Дарем Слова на вітрі: історія ідей комунікації / Пер. з. англ. А. Іщенка. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 302 с.
3. Гадамер Г.Г. Герменевтика і поетика // Вибрані твори / Пер. з нім. – К. : «Юніверс», 2001. – 288 с.
4. Яковлев Д.В. Політичні дебати як засіб раціоналізації політичної взаємодії / Д.В. Яковлев // Актуальні проблеми політики. Зб. наук. праць. Вип. 40. – Одеса, 2011. – С. 50–57.
5. Рікер П. Навколо політики / П. Рікер. – К. : «Д.Л.», 1995. – 334 с.
6. Рікер П. Навколо політики / П. Рікер. – К. : «Д.Л.», 1995. – 334 с.
7. Рікер П. Навколо політики / П. Рікер. – К. : «Д.Л.», 1995. – 334 с.
8. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика // Вибрані твори / Пер. з нім. – К. : «Юніверс», 2001. – 288 с.
9. Гадамер Г.-Г. Вказ. праця.
10. Гадамер Г.-Г. Вказ. праця.
11. Гадамер Г.-Г. Вказ. праця.
12. Яковлев Д.В. Феномен «політичної мови»: інтерпретації П. Рікера і Г.-Г. Гадамера / Д.В. Яковлев // Актуальні проблеми політики. Зб. наук. праць. Вип. 41. – Одеса, 2012. – С. 69–75.

Король С.М.

Особливості децентралізації політичної влади в Україні

Досліджено особливості реалізації реформи місцевого самоврядування в Україні, передусім об'єднання (укрупнення) територіальних громад та забезпечення їх спроможності самостійно, за рахунок власних ресурсів, вирішувати питання місцевого значення. Проаналізовано переваги та недоліки децентралізації державної влади та зазначено заходи, які мають пом'якшити вплив на політичний процес негативних явищ, супутніх процесові децентралізації.

Ключові слова: децентралізація, місцеве самоврядування, адміністративно-територіальний устрій, громада, область, повіт, центральні та місцеві органи влади.

ны меры, которые должны смягчить влияние на политический процесс негативных явлений, сопутствующих процессу децентрализации.

Ключевые слова: децентрализация, местное самоуправление, административно-территориальное устройство, община, область, уезд, центральные и местные органы власти.

The author investigates the peculiarities of realization of the reform of local self-government in Ukraine, first of all, the unification (consolidation) of territorial communities and ensuring their ability independently, at the expense of their own resources, to solve local issues. The advantages and disadvantages of decentralization of state power are analyzed, and measures are planned that should mitigate the influence on the political process of negative phenomena associated with the decentralization process.

Key words: decentralization, local self-government, administrative-territorial structure, community, oblast, district, central and local authorities.

УДК 342.25(477)

Король С.М.,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри психології,
політології та соціокультурних
технологій
Сумського державного університету

Исследованы особенности реализации реформы местного самоуправления в Украине, прежде всего объединение (укрупнение) территориальных общин и обеспечение их способности самостоятельно, за счет собственных ресурсов, решать вопросы местного значения. Проанализированы преимущества и недостатки децентрализации государственной власти, и указа-

Централізація і децентралізація у сфері державного управління – не просто сума двох складових, в яких збільшення однієї тягне за собою зменшення іншої. У цих відносинах має бути певний оптимум, який повинен забезпечити розвиток ефективного самоврядування зокрема та демократичних інститутів у цілому.

Вирішити проблему оптимального і раціонального поєднання централізації і децентралізації покликана адміністративна реформа в Україні.

Децентралізація підкреслює передачу значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування, але не означає послаблення центральної влади в таких питаннях, як оборона, зовнішня політика, національна безпека, верховенство права, дотримання громадянських свобод. Багато локальних рішень можуть прийматись на середніх і нижчих рівнях організаційної ієрархії без шкоди для інтересів системи, яка функціонує як єдине ціле.

Питанням децентралізації політичної влади в Україні займаються такі вчені, як: О. Бориславська, Г. Макаров, С. Стеценко, Г. Левченко, А. Мельник, О. Оболенський, А. Васіна, Т. Станкус, В. Матвєєва, Ю. Крот, С. Замазій, Л. Федченко, Я. Брусенцова.

Мета даної статті полягає в дослідженні реформи адміністративно-територіального устрою України та перерозподілу повноважень між центральними та місцевими органами державної влади, що проводиться з 2015 року. Для вирішення поставленої мети ставимо такі завдання: дослідити повноваження, що надаються органам місцевого самоврядування та зміни адміністративно-

територіального поділу; проаналізувати переваги та недоліки реформи децентралізації влади.

Виконання стратегічних завдань, які випливають з «європейського вибору» України, формування демократичної моделі управління і становлення громадянського суспільства можливі лише за умови оптимального поєднання централізації та децентралізації. Тому механізм взаємодії виступає відповідною передумовою ефективності і конструктивності на всіх рівнях управління – глобальному, макроекономічному, регіональному [1, с. 142].

Проблематика децентралізації як одного із засобів підвищення ефективності функціонування публічної влади вже впродовж тривалого часу перебуває в полі зору вітчизняних науковців та експертів. Це питання зумовлено, зокрема, успішною реалізацією у практиці більшості держав Європейського Союзу [2]. Кожна держава-учасниця ЄС розробила і реалізує власну концепцію децентралізації влади [3, с. 3]. Тому для України, в якій ще не завершено процес реформування державних інститутів, надзвичайно важливим є ознайомлення з кращими прикладами впровадження децентралізації в зарубіжних державах [2].

Так, наприклад, французький спеціаліст із проблем організації управлінської діяльності Б. Гурне вказує, що здійснення основних управлінських функцій, які раніше входили виключно до монополії держави, сьогодні «доручено спільнотам, що проживають на відповідних територіях, органи яких обираються населенням. Ці спільноти одночасно наділені правами, які дозволяють їм братися за реалізацію таких функцій, наприклад, правом зби-

рати податки і відповідною владою в умовах її здійснення в рамках діючого законодавства» [4].

Стаття 140 змін до Конституції передбачає: «Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування шляхом самостійного регулювання суспільних справ місцевого значення та управління ними в межах Конституції і законів України» [5].

У квітні 2014 року Кабінетом Міністрів України була затверджена концепція реформування місцевого самоврядування, яка складається з трьох напрямків: перший – базовий: формування об'єднаних громад базового рівня адміністративно-територіального устрою України; другий – створення нових районів, які вирішуватимуть лише те, що відноситься до компетенції району: комунальна власність, вторинна медицина, школи-інтернати і т.д. Решта повноважень районів перейде до компетенції об'єднаних громад. Третій напрямок – заключний, це області. По суті, межі областей мінятися не будуть. Області перейменують в регіони. Тобто кількість обласних центрів така ж і залишиться. Змін зазнає лише форма управління [2, с. 2].

Однак отримання повноважень та ресурсів для якнайкращої їх реалізації неможливе без взяття на себе відповідальності. У свою чергу, цей процес вимагає зміцнення влади на місцях шляхом об'єднання невеликих громад у потужнішу громаду на основі географічних, історичних та економічних критеріїв [6, с. 5].

Так, головною метою реформи є об'єднання (укрупнення) територіальних громад та скасування районного поділу України, замість кількох десятків районів в області мають бути створені 4-6 повітів, які будуть сформовані за критерієм кількості населення і компактності, тобто в кожному повіті може бути від 150 до 400 тисяч. Загалом вся Україна поділятиметься на 120-130 повітів. Нижче повіту буде адміністративна одиниця – громада – об'єднання низки сіл, селищ або міст. Концепція полягає в об'єднанні сіл в крупні громади, щоб передати таким утворенням широку фінансову та управлінську автономію. У кожному селі громади з населенням понад 50 людей обиратимуть старостів – представників влади у селі. Таким чином, мова йде про наділення територіальних громад більшими ресурсами та про мобілізацію їхніх внутрішніх резервів, що забезпечить територіальній громаді ефективно вирішувати питання місцевого значення.

Стосовно майбутньої структури виконавчих органів територіальних громад пропонується умовний мінімальний склад їх виконавчих органів: Голова територіальної громади; 2-3 заступники голови територіальної громади; секретар ради територіальної громади; фінансове управління; відділ комунальної власності та земельних відно-

син; сектор з юридичних питань; відділ житлово-комунального господарства, благоустрою, охорони навколишнього природного середовища та інфраструктури; відділ економічного розвитку, торгівлі та інвестицій; відділ містобудування, архітектури та капітального будівництва; служба містобудівного кадастру; загальний відділ; сектор організаційно-кадрової роботи; відділ ведення Державного реєстру виборців; центр надання адміністративних послуг; дозвільний центр; сектор із питань надзвичайних ситуацій та цивільного захисту населення і територій; архівний відділ; відділ освіти, молоді та спорту; відділ культури, туризму та з питань діяльності засобів масової інформації; Управління соціального захисту населення та праці; служба в справах дітей, центр сім'ї та молоді, центр обліку бездомних осіб; відділ охорони здоров'я; старости територіальної громади в складі виконавчого комітету. Крім того, планується, що органи місцевого самоврядування матимуть можливість створювати власні правоохоронні органи (муніципальна варта)» [2, с. 12].

Стосовно питання визначення меж нових, об'єднаних громад вирішуватиметься органами влади обласного рівня з урахуванням як об'єктивних критеріїв, так і думки громадян. Після консолідації громад села, які не матимуть власних сільрад, будуть представлені в місцевій раді своїми депутатами, а у виконкомі – сільськими старостами. Старости та депутати здійснюватимуть зв'язок між односельцями і владою громади та вирішуватимуть різні проблеми його жителів у раді та виконкомі. Повноваження старости будуть визначені додатково в спеціальному законі.

До центрів спроможних громад (тобто ближче до громадян, що живуть поза райцентрами) будуть перенесені з районних центрів місця надання низки важливих послуг – адміністративні, соціальної допомоги через територіальні центри, пожежні, правоохоронні, санітарно-епідеміологічної служби тощо. У разі нестачі приміщень, інших елементів інфраструктури для надання всіх необхідних послуг громадам надаватиметься допомога з державного бюджету на їх придбання чи побудову.

Крім того, створюються виконавчі органи районних і обласних рад. Зараз вони відсутні зовсім. Їм буде належати реальна влада в регіонах. Це посилює місцеве самоврядування, робить систему влади в регіонах справді демократичною – управляти регіонами будуть суб'єкти, обрані в ході місцевих виборів.

Місцеві держадміністрації будуть ліквідовані, на їх місці постануть префекти. Виписані для них повноваження передбачають, передусім, контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування з огляду на дотримання Конституції і законів.

Префект має право зупинити дію рішення обласної або районної ради, якщо воно протирі-

чить Конституції або законодавству, і звертається до суду.

Президент також може тимчасово зупинити повноваження органу місцевого самоврядування, а після визнання акту цього органу неконституційним – достроково припинити його повноваження. Така модель влади в регіонах набуде завершеності не раніше, ніж через два роки [2, с. 1].

На сьогодні об'єднані територіальні громади – в авангарді змін. Першопрохідці, які вже об'єдналися, встигли відчувати нові умови існування та перші наслідки реформи. Їм доводиться працювати вперше в новому адміністративному та фінансовому контексті. Потрібно налагоджувати управління громадами, оптимізувати надання послуг, передачу ресурсів, проводити просвітницьку роботу з населенням. Громади, які першими об'єдналися, мають показати приклад іншим громадам і спонукати їх до об'єднання [7, с. 4].

Також необхідно звернути увагу на переваги та недоліки децентралізації державної влади. Перевагами та позитивними наслідками реформи є:

- час і місце прийняття рішення відповідають очікуванням із боку громадськості (особи, колективу, громади тощо);
- реалізація рішення відбувається за участі суб'єкта прийняття рішення або під його відповідальність. Відтак час і місце прийняття рішення є адекватними часу і місцю його реалізації;
- завдяки оптимальній структурі управління спрощується система і процедура прийняття рішення;
- прозорість і відкритість процедур прийняття рішення та процесу його реалізації, що призводить до підвищення ефективності адміністративної діяльності, виявлення помилок, джерел їх походження тощо;
- період часу для надходження інформації з рівня виконавця на рівень прийняття рішення і навпаки – значно коротший;
- підвищення свідомості та загострення почуття відповідальності за здійснені заходи і прийняті рішення. Посадова особа в децентралізованій системі перестає бути безособовим елементом у незрозумілому їй апараті;
- зміцнення інноваційного потенціалу при прийнятті владних рішень;
- мінімізація бюрократизму. Зручність та відчуття безпеки і комфорту для фізичних і юридичних осіб. Взаємовідносини між особою та адміністрацією набувають ознак партнерства і породжують відчуття «спільної справи» в обох сторін;
- звільнення керівництва від поточних справ, що посилює можливість зосередження керівної ланки на справах стратегічного значення, тощо;
- гнучкість процесу виконання відповідних функцій, що дозволяє швидше пристосовуватися до зовнішніх чи внутрішніх змін;

– підвищення ініціативності працівників нижчого рівня, більш повне та ефективне використання людського потенціалу, підвищення мотивації праці;

– об'єктивна оцінка результатів прийнятих і реалізованих рішень. Потенційна гнучкість щодо їх покращання, вдосконалення, виправлення помилок тощо.

За певних обставин децентралізація може мати ризики і небезпеки. Європейська наука оптимізації публічної адміністрації в загальних рисах сформулювала такі недоліки децентралізації управління: автономізація цілей; ризик виокремлення часткових цілей, що не покривають загальних цілей адміністрації та навіть можуть їм суперечити; ризик реалізації одиничних амбіцій; загроза монолітності політики держави у відповідних сферах; дезінтеграція діяльності публічної адміністрації щодо надання публічних послуг та прийняття управлінських рішень; ускладнення координації, труднощі узгодження цілей.

У будь-якому разі децентралізація влади на користь органів місцевого самоврядування й інших уповноважених суб'єктів не може мати абсолютний характер. Так, за місцевими державними адміністраціями, що входять до централізованої системи органів виконавчої влади, повинно бути збережено повноваження щодо контролю за законністю актів місцевого самоврядування та щодо координації діяльності територіальних органів виконавчої влади, що не входять до складу місцевих держадміністрацій. Окремі такі органи (наприклад, територіальні підрозділи центральних органів виконавчої влади) збережуть власні повноваження з огляду на те, що їх функції недоцільно передавати місцевому самоврядуванню з міркувань ефективності реалізації. У будь-якому разі все залежить від державного устрою, державної політики, а також визначених критеріїв ефективності діяльності публічної адміністрації [8, с. 12].

Національним інститутом стратегічних досліджень надано рекомендації щодо заходів, які мають пом'якшити вплив на політичний процес негативних явищ, супутніх процесові децентралізації, а саме необхідно звернути увагу:

1. У галузі реформування адміністративно-територіального поділу: завершення всіх заходів, що включають у себе скорочення закладів із надання освітніх та медичних послуг; недопущення укрупнення адміністративних областей за винятком тих випадків, коли населення певних областей становить менше ніж 1,2 млн. мешканців; примусове об'єднання територіальних громад у процесі адміністративно-територіальної реформи.

2. У галузі державного контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування – закріплення за місцевими державними адміністраціями таких функцій: здійснення контролю над рішеннями місцевих рад у галузі землеустрою та землевід-

ведення за системою опіки; надання місцевим державним адміністраціям права вето стосовно рішень, ухвалених місцевими радами в межах делегованих повноважень, при можливості подолання цих рішень кваліфікованою більшістю голів депутатів відповідної ради; унормування процедурних моментів призначення посадових осіб, які мають заміщувати виконання обов'язків органів місцевого самоврядування, повноваження яких були припинені через здійснені порушення законодавства.

3. Реформа виборчої системи місцевих рад та сільських, селищних, міських голів: забезпечення права самовисування кандидатів у депутати міських, районних та обласних рад в одномандатних виборчих округах, а також на посади міських голів; упровадження мажоритарної системи абсолютної більшості на виборах сільських, селищних, міських голів та депутатів місцевих рад від одномандатних виборчих округів.

4. У галузі вдосконалення правового регулювання політичної участі громадян: встановлення предмету, процедур ініціювання та порядку імплементації рішень місцевих референдумів, особливо – референдуму з питань припинення повноважень виборних посадових осіб та органів місцевого самоврядування на відповідній території; недопущення включення до предмету народної референдарної ініціативи на місцевому рівні питання про зміну статусу адміністративно-територіальної одиниці.

5. У галузі вдосконалення системи міжбюджетних трансфертів: встановлення чітких щорічних параметрів витрат місцевих бюджетів та створення механізму перевірки місцевими державними адміністраціями дотримання місцевими бюджетами даних вимог; визначення чітких принципів надання місцевим бюджетам субвенцій та інших цільових виплат [9].

Таким чином, відповідно до концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні для того, аби втілити в життя реформи, потрібна політична воля для ухвалення чималої кількості законопроектів та воля представників місцевих громад до об'єднання. Варто пам'ятати, що процес децен-

тралізації та реформування адміністративно-територіального устрою в багатьох країнах Європи тривав понад 5 років, тож не можна очікувати миттєвих результатів завдяки ухваленню потрібних законів. У 2017 році продовжується процес реформування, і є сподівання на значні успіхи.

Перспективою подальших досліджень вбачаємо проаналізувати співробітництво територіальних громад та основні напрямки проектної роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Левченко Г.І. Діалектика централізації та децентралізації в управлінні економікою / Г.І. Левченко: «Соціально-економічні трансформації в епоху глобалізації»: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Полтава, 2005.
2. Суть реформи органів місцевого самоврядування (децентралізації) // Міжнародний центр перспективних досліджень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/verstka_decentralizaciya.pdf.
3. Линьов К.О. Централізація, децентралізація та нелінійність у державному управлінні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата наук з держ. упр. : 25.00.02 / К.О. Линьов. – К., 2004. – 18 с.
4. Стеценко С.Г. Адміністративне право України / С.Г. Стеценко Адміністративне право України. – К. : Атіка, 2007. – 624 с.
5. Положення Конституції України. Закон прийнятий на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/page3>.
6. Порядок інвентаризації та передачі майна: підказки для ОМС ОТГ / Ю. Крот, С. Замазій, Л. Федченко, Я. Брусенцова. – Х. : Фактор, 2017. – 96 с.
7. Станкус Т. Бюджетний процес та закупівлі в органах місцевого самоврядування (оновлене видання) / Т. Станкус, В. Матвєєва. – Х. : Фактор, 2016. – 120 с.
8. Бориславська О. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / О. Бориславська, І. Заверуха, Е. Захарченко, О. Курінний, А. Школик, Н. Топпервін // Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». – К. : ТОВ «Софія», 2012. – 128 с.
9. Макаров Г.В. Очікувані ризики у процесі децентралізації влади в Україні. Аналітична записка / Г.В. Макаров // Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1021/>.

Кушнарьов І.В.

Інструменти боротьби з політичною корупцією в країнах Центральної та Східної Європи: оцінка ефективності на прикладі Румунії та Болгарії

У статті вивчається політична корупція в регіоні Центральної та Східної Європи на прикладі Румунії та Болгарії. Акцентовано на основних причинах, які породжують політичну корупцію в названих державах, а також є перепонами для викорінення цього явища з політичного процесу. Звернено увагу на основні відмінності процесу боротьби з політичною корупцією в Румунії та Болгарії.
Ключові слова: корупція, політична корупція, країни Центральної та Східної Європи, Болгарія, Румунія.

этого явления из политического процесса. Обращено внимание на основные отличия процесса борьбы с политической коррупцией в Румынии и Болгарии.

Ключевые слова: коррупция, политическая коррупция, страны Центральной и Восточной Европы, Болгария, Румыния.

The article examines political corruption in the region of Central and Eastern Europe on the example of Romania and Bulgaria. It focuses on the main causes of political corruption in the countries of the region, as well as obstacles to eradicating this phenomenon from the political process. The attention was paid to the main differences in the process of combating political corruption in Romania and Bulgaria.

Key words: corruption, political corruption, countries of Central and Eastern Europe, Bulgaria, Romania.

УДК 323.21

Кушнарьов І.В.,
кандидат юридичних наук,
докторант відділу
правових проблем політології
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

В статье изучается политическая коррупция в регионе Центральной и Восточной Европы на примере Румынии и Болгарии. Акцентировано внимание на основных причинах, порождающих политическую коррупцию в названных государствах, а также препятствиях для искоренения

Група держав, об'єднана узагальнюючою назвою «країни Центральної та Східної Європи», охоплює посткомуністичні держави. Попри схожість розвитку у другій половині ХХ століття, сьогодні ці держави демонструють дещо відмінні темпи розвитку. Більшість із них є членами ЄС та НАТО (чи лише НАТО), стрімко демократизуються. Одним із векторів їх демократизації є ефективна протидія усім формам корупції, у т. ч. й політичній.

Оскільки група країн Центральної та Східної Європи є доволі об'ємним об'єктом вивчення, то ми зупинимось на проблемі політичної корупції та способах її розв'язання на прикладі двох держав – Румунії та Болгарії. Різні аспекти політики Болгарії (В. Бурдяк, М. Мілова, М. Лахижа, Л. Прокіпець та ін.) і Румунії (С. Василенко, М. Терещук та ін.) досліджувалися в Україні, але вивчення проблематики політичної корупції в цих країнах українськими дослідниками-політологами не проводилося. Нашим дослідницьким завданням є простежити особливості проявів політичної корупції та механізмів її мінімізації в Румунії та Болгарії (особливо в контексті їх десятилітнього членства в ЄС), а також виявити відмінності в антикорупційних стратегіях цих двох, на перший погляд схожих у новітньому еволюційному розвитку, державах.

Як зауважує О. Губрієнко з посиланням на міжнародних експертів, не дивлячись на позитивні зміни у Румунії та Болгарії після вступу до ЄС, політичний розвиток «ускладнюється реліктами комуністичних режимів, невисоким рівнем правової культури населення, високою корупцією, повільним проведенням реформ» [4]. Мабуть, це є причиною доволі посередніх позицій Румунії та Болгарії в рейтингу держав за індексом сприйняття

корупції, який визначає місце держав за шкалою від 100 (відсутня корупція) до 0 (сильна корупція) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Індекс сприйняття корупції

Держава	2016	2015	2014	2013	2012
Румунія	48	46	43	43	44
Болгарія	41	41	43	41	41

Найперше у своєму аналізі хочемо звернутися до досвіду Румунії, позаяк цю країну часто ставлять у приклад Україні (особливо в контексті подій початку 2017 року, на яких ми зупинимось нижче). У 1990-х роках корупція в Румунії була тотальною, а на момент вступу до ЄС у 2007 році цю державу називали однією з найкорумпованіших в Європі. Перед прийняттям до ЄС «стан корупції в Румунії викликав занепокоєння в інституціях ЄС [...], проблема недостатньої протидії цьому явищу була головною претензією ЄС» [15, с. 366]. Але сьогодні можна констатувати, що завдяки наявній політичній волі та ініціативному громадянському суспільству Румунією досягнуто значного поступу в мінімізації корупційних практик.

У рейтингу держав за індексом сприйняття корупції за 2016 рік Румунія займає доволі непогане серед держав регіону 59-е місце і з року в рік покращує свої позиції. Якщо опиратися на результати останнього року вивчення, то ці показники кращі за рейтинги: а) в межах ЄС: Італії (61-е місце), Греції (69-е), Болгарії (75-е); б) в межах країн Центральної та Східної Європи: Чорногорії (64-е), Сербії (73-е), Албанії (83-е), Боснії та Герцоговини (84-е), України (135-е місце).

За період 2012–2016 років (як видно з даних у табл. 1) бачимо позитивну антикорупційну динаміку Румунії, проте вагомим результатом досягнути не вдається. За найменшого ослаблення контролю громадськості політична корупція намагається знову стати визначальною моделлю поведінки політичних акторів. Доказом цього й стала хвиля антикорупційних виступів на початку 2017 року.

Зауважимо, що ситуація з політичною корупцією в Румунії, попри протести-2017, усе ж дуже істотно відрізняється від України, адже реальна антикорупційна боротьба уже велася румунами багато років: тільки у 2014–2016 роках близько двох тисяч осіб були засуджені за зловживання владою, у т. ч. экс-прем'єр А. Нестасе, міністри, депутати, сенатори та ін.; ефективно діє створений у 2002 році за італійською моделлю Національний антикорупційний директорат Румунії (Direcția Națională Anticorupție, DNA). DNA має дуже високий рівень підтримки серед румун – 60%. Для порівняння: підтримка парламенту – 21 %. Результат DNA є «не лише рекордним для державних органів за останні два десятиріччя, але й є першим прецедентом за цей період, коли державна служба випередила за рівнем довіри церкву» [6]. Українська дослідниця Н. Ахтирська вважає, що «Румунія характеризується найагресивнішою антикорупційною політикою в Європейському Союзі» [1, с. 3].

Протести-2017 були зумовлені тим, що уряд Румунії прийняв (у наслідок вимог демонстрантів – відмінив) постанову, яка мала пом'якшити антикорупційне законодавство. Цей документ найперше допоміг би уникнути відповідальності за корупційні дії голові правлячої Соціал-демократичної партії Румунії Л. Драгні. Цей політик має судимість (умовне засудження у 2016 році) за підтасування голосів на референдумі-2012 щодо імпичменту президенту Т. Бесеску. Це не дозволяло Л. Драгні претендувати на державні посади. Фактично прийняття такої постанови уможливило повернення до влади кількох десятків представників партії, які перебували під слідством за зловживання владою. Соціал-демократи, перемігши на виборах у грудні 2016 року й були ініціаторами зміни антикорупційного законодавства, лобіюючи інтереси своїх однопартійців.

Після перших днів антикорупційних протестів у Румунії (розпочалися 18.01.2017 р.) Президент Румунії К. Йоханніс висловив (24.01.2017 р.), а парламент підтримав (13.02.2017 р.) ідею проведення консультативного загальнонаціонального плебісциту щодо внесення змін у кримінальний кодекс у частині корупційних злочинів. Точних формулювань питань референдуму немає і дата його теж ще не визначена (станом на кінець липня 2017 р.).

Політологи, аналізуючи події 2017 року, констатують: «Те, що відбувалося в Румунії, – це чудовий урок того, як має діяти громадянське суспільство,

коли політики намагаються використати владу як джерело одержання вигоди. Зрештою, корупція в будь-якому її прояві – це не тільки економічні втрати для суспільства, це й удар по особистій свободі чесних громадян. І вже можна констатувати: румуни з честю відповіли на цей удар» [13].

Зауважимо: за увесь посттоталітарний період у Румунії практично не було виборчих кампаній, під час яких не фіксувалися підкупи виборців та інші форми політичної корупції. Поширеною формою останньої було використання коштів донорів, які опісля висували вимоги лобювання їх інтересів. Саме це зумовило прийняття у 2015 році закону про фінансування політичних партій і виборчих кампаній, в який постійно вносяться зміни [16]. За ним виборчі кампанії фінансуються за рахунок коштів державного бюджету (субсидування), з можливістю грошових позик партіями від фізичних і юридичних осіб, але тільки через завірені нотаріусом документи. «Договір повинен передбачати порядок і термін погашення запозичених сум, а термін не може бути більше, ніж 3 роки» [12]. Водночас позика і повернення грошей можуть бути зроблені тільки через банківський переказ. Також названим актом забороняється поширення товарів із виборчою символікою. Грошові пожертви понад 10 мінімальних зарплат можна зробити тільки через банківські рахунки [2]. Максимальні розміри усіх пожертв чітко законодавчо унормовані, що має сприяти прозорості виборчої кампанії.

Проаналізуємо ситуацію з політичною корупцією у Болгарії. Болгарські експерти вже давно визнали, що корупція стала складовою частиною державного механізму. Ще в 1997 році Академія наук Болгарії провела загальнонаціональне опитування, в ході якого 41% респондентів відзначили корумпованість державної влади як надважку проблему, яка постала до вирішення [14, с. 29–30]. Корупція настільки глибоко «в'їлась» у систему функціонування держави, що болгари кажуть, що в країні немає мафії, тому що болгарська держава сама по собі – це мафія. Часті корупційні скандали, які відбувалися тут ще з 1990-х і не припинялись в 2000-х роках, зумовили хронічну недовіру до владних інституцій болгар [7], рівень довіри до місцевих еліт є дуже низьким. Утім, зауважимо: зараз загалом у світі поширене невдоволення публічною владою; в якій частині світу в межах опитувань не з'ясовували б чи є їхні політики корумпованими, відповідь буде – «так». На цю тенденцію вказує, зокрема, й болгарський політолог Д. Смілов, аналізуючи проблеми довіри болгар владі [11].

Болгарія за останніми обрахунками 2016 року індексу сприйняття корупції займає посереднє 75-е місце. Причому, як свідчать дані Transparency International (див. табл. 1), за останні 5 років позитивної антикорупційної динаміки не спостерігається. Болгарію називають «найгіршим виконав-

цем вимог ЄС». Водночас Президент Болгарії Р. Радєв стверджує: «Так, у Болгарії є корупція, але я не назвав би Болгарію найбільш корумпованою країною в ЄС» [8]. Натомість за даними звіту Центру дослідження демократії (у рамках Ініціативи з розвитку та цілісності в Південно-Східній Європі, 2014 рік) серед десяти країн регіону за рівнем корупції Болгарія досягла найвищого рівня за останні п'ятнадцять років [7]. Лише одна держава на південному сході Європи виявилася корумпованішою за Болгарію – Албанія.

Парадоксально те, що Р. Радєв, з одного боку, ніби не вважає Болгарію найкорумпованішою в ЄС, а з іншого – заявляє про те, що не бачить «політичної волі для боротьби з корупцією у вищих ешалолах влади» [9]. Водночас, вважаємо, ця політична воля мають найперше демонструвати саме очільники держави (Р. Радєв), оскільки свого часу це робили лідери інших держав, як до прикладу, прем'єр-міністр Сінгапуру Лі Куан Ю.

Політична корупція в Болгарії вражає своїми розмірами. Прикладом може слугувати ситуація 2014 року з одним із найбільших банків країни – Корпоративним торговим банком, доведеним до банкрутства. Його ключовий власник і керівник Ц. Васильєв був настільки впливовим, що його називали «ляльководом» болгарської політики, неформальним учасником прийняття ключових урядових рішень; він фінансував певних політиків [5]. Діяльність банку була кваліфікована як створення фінансової піраміди, а Ц. Васильєва було звинувачено у значних розкраданнях. Натомість банкір доводить, що банкрутство банку та його переслідування влада Болгарії здійснює за політичними мотивами.

Серед причин «живучості» та недосяжності для закону політичної корупції в Болгарії є тотальне кумівство. Кожна новообрана влада призначає «своїх людей» на ключові посади в управлінні держави. Тому будь-яке судове переслідування вищих і вже колишніх чиновників кваліфікується як «політичне переслідування» і ніколи не закінчується доведенням вини та покаранням. Гучні судові процеси тягнуться роками; тих, кого ще нещодавно гучно арештовували та звинувачували, болгарські судді повністю виправдовують, їхні справи «заморожують» або взагалі закривають, а фігуранти таких справ знову висувуються на виборні посади. Прикладом може слугувати Б. Борисов, який уже втретє обраний прем'єром як лідер правоцентристської партії «Громадяни за європейський розвиток Болгарії», яка перемогла на позачергових парламентських виборах-2017.

Видається, що нинішня політична ситуація в Болгарії зумовлена небажанням політичних еліт послідовно боротися із монополістами та наскрізь корумпованою системою державного управління. Корупція суттєво знижує ефект від фінан-

сової допомоги ЄС. Залишаються невирішеними питання реформування судово-правоохоронних органів. Через ці та інші причини Болгарія (як і Румунія) досі не є в Шенгенській зоні ЄС.

Болгарська дослідниця П. Колева вказує на низку характерних соціо-політичних тенденцій, через які добре пояснюються причини збереження корупційних практик у болгарській політиці та незначний поступ у їх викоріненні: «[...] країна потрапила у звичну посткомуністичну пастку: ми опинились у сірій зоні між соціалізмом і капіталізмом. Старі правила не діють, а нові – досі нечіткі», «кілька родин формують усю болгарську політику: вирішують, кого висувати на вибори й яким буде процес голосування», «наші медіа є залежними. Офіційно вони вільні, але якщо проаналізувати зміст, можна зрозуміти, що інформація подається в інтересах певної політичної сили. Якісні журналістські розслідування тут побачиш рідко. Якщо ви, наприклад, зробите глибокий матеріал про поточні болгарські проблеми – навряд чи зможете опублікувати його на якомусь великому майданчику. Його власник зазвичай тісно пов'язаний із політичною елітою, тому зацікавлений у лояльності» [11]. На думку дослідниці, «держава – корумпована. І якщо уряд не хоче перестати бути корумпованим, він таким і залишиться» [11].

У моніторинговому звіті Єврокомісії, оприлюдненому на початку 2017 року, висловлена позиція, що Румунія та Болгарія за 10 років членства в ЄС так і не виконали основні рекомендації щодо реформи юстиції та боротьби з корупцією, незважаючи на певний прогрес у цих сферах [17]. Обсяг цього прогресу щодо двох держав теж оцінено по-різному: «значний прогрес» щодо Румунії та «не такий швидкий, як очікувалося» щодо Болгарії. Основні проблеми Румунії визначені так: незважаючи на наявність обвинувальних вироків щодо високопосадовців, у зниженні загального рівня корупції прогрес незначний; необхідний кодекс поведінки для парламентаріїв; правила зняття недоторканності з депутатів мають стати прозоріші, аби не уможливлювалося уникнення правосуддя. Щодо Болгарії, то ситуацію оцінено як значно гіршу: країна повинна завершити реалізацію національної стратегії протидії корупції, створити орган з протидії корупції, зміцнити незалежність судової влади.

Проаналізувавши дві держави зі спільним тоталітарним минулим і синхронним вступом до ЄС, можемо констатувати відмінності в їх позиції щодо політичної корупції та її викорінення. Румуни, на відміну від болгар, демонструють чітку протидію громадянського суспільства корупційним практикам у політиці. У Болгарії потужних антикорупційних виступів не відбувалося, громадськість демонструє свою позицію на рівні «диванного активізму», а зацікавлені політичні

актори користуються з такої інертності. Ми промоніторили новини за останні роки в пошуку інформації про антикорупційні протести болгар – останні виступи зафіксовані у березні 2013 року, і їх характеризують як «мляві» (кілька десятків учасників) [3]; про такі акції протесту пишуть, що на них «поліції більше, ніж протестувальників». Це різко відрізняє Болгарію від Румунії. Стан громадянського суспільства в Болгарії болгарські дослідники (наприклад, Е. Руменова-Стойчовска [10]) оцінюють як «слабкий», або й узагалі озвучується питання: «Чи є в Болгарії громадянське суспільство?».

Вищезазначене дозволяє констатувати: ефективність антикорупційних стратегій напряму корелюється з рівнем розвитку громадянського суспільства, активна участь якого уможливорює мінімізацію намагань політичних акторів розробити правила гри «під себе». Саме ініціативне громадянське суспільство формує атмосферу нетерпимості до політичної корупції, здійснює перманентний моніторинг діяльності органів влади, забезпечує інформаційну відкритість у суспільстві щодо стану корупції та результативності антикорупційних заходів. У Румунії, порівняно з Болгарією, значно вищим є рівень громадського осуду корупціонерів, а рівень терпимості населення до корупційних дій у політиці нижчий. Протести-2017 продемонстрували вже сформоване в румунів стійке усвідомлення суспільством довгострокових загроз від корупційних діянь і небезпеки подальшого толерування корупційних практик. Щодо болгар такого констатувати достатньо підстав не має, як і відсутні прогресивні антикорупційні тенденції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахтирська Н. Міжнародний досвід боротьби з корупцією як вектор формування національної антикорупційної політики: огляд законодавства Румунії / Н. Ахтирська // Віче. – 2015. – № 18. – С. 2–5.
2. Васіле Р., Онужик М. Новий закон про фінансування політичних партій / Р. Васіле [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rri.ro/uk_uk (19.03.2015).
3. Вялые акции протеста в Болгарии продолжаются и в это воскресенье [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.novinite.ru/articles/2078/> (31.03.2013).
4. Губрієнко О. Особливості політико-правових змін у країнах Центрально-східної Європи (на прикладі Болгарії та Румунії) / О. Губрієнко // Вісн. Запоріж. нац. ун-ту. – Сер. «Філологія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.staitionline.org.ua/filologiya/79/13419-osoblivosti-politiko-pravovix-zmin-u-kra%D1%97nax-centralno-sxidno%D1%97-yevropi-na-prikلامي-bolgari%D1%97-ta-rumuni%D1%97.html>.
5. Катанска Ц. Повдигнаха 146 обвинення на Цветан Василев / Ц. Катанска [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : <http://news.bnt.bg/bg/a/povdignakha-146-obvineniya-na-tsvetan-vasilev> (20.07.2017).

6. Костриба О. Посадити всіх. Як румунське НАБУ стало популярним у найкорумпованішій країні ЄС / О. Костриба [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://espresso.tv/article/2016/07/15/rumunski_transformaciyi_pryklad_roboty_antykorupciynogo_organu (15.07.2016).
7. Коцева О. Корупція в європейській Болгарії / О. Коцева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.radiosvoboda.org/a/26930457.html> (01.04.2015).
8. Кумар І. Інтерв'ю з Президентом Болгарії Р. Радевим / І. Кумар [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.euronews.com/2017/02/16/sanctions-hurt-russia-and-the-eu-says-bulgaria-president-rumen-radev> (16.02.2017).
9. Посадити всіх. Як румунське НАБУ стало популярним у найкорумпованішій країні ЄС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://espresso.tv/article/2016/07/15/rumunski_transformaciyi_pryklad_roboty_antykorupciynogo_organu (15.07.2016).
10. Президент Болгарии не видит достаточной политической воли для борьбы с коррупцией в высших эшелонах власти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.novinite.ru/articles/26262/> (26.06.2016).
11. Руменова-Стойчовска Е. На какво се дължи слабостта на гражданското общество в България / Е. Руменова-Стойчовска [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.omda.bg/public/studentski_forum/grajd_obshtestvo.htm.
12. Семиженко А. Болгарія: голоси. Політолог / А. Семиженко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dalibude.com.ua/daniel-smilov/> (09.11.2016).
13. Стойка Ш., Онужик М. Фінансування політичних партій / Ш. Стойка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rri.ro/uk_uk (18.05.2015).
14. Федоренко С. Румунія: народ проти корупції / С. Федоренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dt.ua/international/rumuniya-narod-proti-korupciyi-.html> (10.02.2017).
15. Чавдарова Т. Коррупция в посткоммунистической Болгарии / Т. Чавдарова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.indepsocres.spb.ru/library/chavdarova.doc>.
16. Шимон І.П. Протидія політичній корупції в Румунії: можливий досвід для України / І.П. Шимон, В.В. Лемак // Часопис Київського університету права. – 2015. – № 3. – С. 366–370.
17. Legea nr. 334/2006 privind finanțarea activității partidelor politice și a campaniilor electorale, republicată, cu modificările și completările ulterioare. Text în vigoare începând cu data de 20 ianuarie 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.roaep.ro/legislatie/wp-content/uploads/2016/05/Legea-nr.-334-2006-actualizata1.pdf> (20.01.2017).
18. Zalan E. Ten years on, Romania and Bulgaria still dogged by corruption [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://euobserver.com/justice/136673> (25.01.2017).

Макаренко Л.П.

Громадська думка як засіб впливу на державу

Незважаючи на давній і стійкий інтерес науковців до різноманітних аспектів формування і функціонування громадської думки, як форма комунікації та засіб впливу на державу вона ще недостатньо досліджена. Тому метою статті є вивчення особливостей громадської думки саме як важеля впливу на державу, індикатора демократичності політичної системи. Відомо, що чим більше влада взаємодіє з громадськістю, тим вона демократичніша. Невикористання владою громадської думки в процесі ухвалення рішень може призвести до послаблення довіри, відчуження народу від державних справ. Це, у свою чергу, веде до соціальної напруги, політичних конфліктів. Якою мірою в українській політиці враховується громадська думка? Чи унормовані в законодавстві форми взаємодії держави і громадської думки? На ці питання намаємося знайти відповіді в даній статті.

Ключові слова: громадська думка, комунікація, взаємодія, процес ухвалення рішень, неврахування громадської думки, дослідження громадської думки.

Несмотря на давний и устойчивый интерес ученых к различным аспектам формирования и функционирования общественного мнения, как форма коммуникации и средство воздействия на государство она еще недостаточно исследована. Поэтому целью статьи является изучение особенностей общественного мнения именно как рычага воздействия на государство, индикатора демократичности политической системы. Известно, что чем больше власть взаимодействует с общественностью, тем она более демократична. Неиспользование властью общественного мнения в процессе принятия решений

может привести к ослаблению доверия, отчуждению народа от государственных дел. Это, в свою очередь, ведет к социальной напряженности и политическим конфликтам. Насколько в украинской политике учитывается общественное мнение? Как урегулированы в законодательстве формы взаимодействия государства и общественного мнения? На эти вопросы постараемся найти ответы в данной статье.

Ключевые слова: общественное мнение, коммуникация, взаимодействие, процесс принятия решений, игнорирование общественного мнения, исследования общественного мнения.

Despite the long-standing and steady interest of scholars in various aspects of the formation and functioning of the public opinion as a form of communication, as the instrument of the influence on the state, as an indicator of the democratic political processes, it has not been sufficiently investigated yet. Therefore, the purpose of the article is to study the peculiarities of public opinion as a way of influence on the state. It is known that the more authorities interact with the public, the more democratic it is. Instead, the non-use of public opinion in the decision-making process can lead to a weakening of trust, alienation of the people from state affairs. This, in turn, leads to the social tensions, political conflicts. To what extent the public opinion is taken into account in the Ukrainian politics? Are the forms of interaction between the state and public opinion regulated in the legislation? This article is devoted to the search for answers on these questions.

Key words: public opinion, communication, interaction, decision-making process, ignoring public opinion, researching public opinion.

УДК 321

Макаренко Л.П.,
кандидат політичних наук, доцент,
докторант кафедри політичних наук
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Громадська думка – явище доволі складне. Це пояснює велику кількість її визначень і трактувань. Наведемо лише декілька з них, що зустрічаються в більшості підручників і довідкових видань:

Громадська думка – це історично обумовлений і змінний стан громадянської свідомості великих груп людей.

Громадська думка – сукупна, надособистісна позиція, точка зору певної структурно означеної спільноти людей на конкретні події, проблеми, рішення державних, політичних, суспільних інституцій.

У вітчизняній науковій літературі проблема місця і ролі громадської думки в демократичних процесах ще недостатньо досліджена. Тому метою статті є вивчення особливостей громадської думки саме як важеля комунікативного впливу на державу та індикатора демократичності політичної системи. Серед українських дослідників, чий праці присвячені цій проблемі, можна виокремити В.Л. Осовського, А.А. Ручку та ін. Серед російських та зарубіжних – Б.А. Грушина, О.І. Іванова, Р.А. Сафарова та ін.

У структурі громадської думки вчені найчастіше виокремлюють три елементи: суб'єкт, об'єкт, зміст.

Об'єктом громадської думки є конкретні явища, проблеми, теми, щодо яких може бути висловлена думка громадськості. Громадська думка досить вибіркова у своєму ставленні до навколишнього світу. Вона встановлює свої зв'язки з дійсністю методом відбору, використовуючи для цього досить жорсткі критерії. Головним критерієм виступають суспільні інтереси людей. Чим більше життєво важливих інтересів більшості людей торкається об'єкт громадської думки, тим нагальніше необхідність їх задоволення, тим сильніше проявляється процес утворення громадської думки, тим активніше ця думка заявляє про себе.

Другим фільтром є дискусійність, неоднозначність трактування певного проблемного питання. Предметом громадської думки стає тільки те, що передбачає розбіжність в оцінках, судженнях, характеристиках і т. ін., тобто містить у собі більший чи менший елемент дискусійності.

Третім критерієм потрапляння у фокус громадської думки можна визначити певний ступінь поінформованості людей. З приводу компетентності чи некомпетентності громадської думки достатньо часто виникає полеміка як серед науковців, так і серед тих, хто має її враховувати, ухвалюючи владні рішення. А саме щодо її здатності раціонально оцінювати ті або інші явища суспільно-політичного життя. У цих обговореннях нерідко висловлюється сумнів стосовно спроможності рядових членів суспільства розбиратися в складних питаннях державного управління [3, с. 25].

Таким чином, одна з найгостріших проблем демократії полягає в суперечності між потребою враховувати думку громадськості, приймати рішення більшістю і компетентністю. Чим складніше питання, тим менша кількість людей здатна компетентно в ньому розібратися, в той час як демократія передбачає широке залучення громадськості до державного управління і прийняття важливих рішень.

Як правило, зрілість та дієвість громадської думки багато в чому залежить від політичної культури громадян, від їхнього уміння орієнтуватися в політичних подіях. Відтак «великої ваги набуває проведення через засоби масової інформації суспільних дискусій, диспутів для з'ясування різних точок зору, позицій із певного питання. Виступи представників влади, опозиції, науковців виробляють зрештою набір альтернатив, які потім використовує громадськість для вироблення своєї думки. Важливим моментом є також і те, що інформація досягає своєї мети тоді, коли суспільство має достатній рівень політичної грамотності, політичної культури. Коли ж громадяни не мають достатніх знань і не можуть використати одержану інформацію для вироблення власної точки зору, а потім висловити її, то інформація стає мертвим капіталом. Тому важливо, щоб влада створювала всі можливі умови для підвищення освітнього рівня своїх громадян» [2, с. 103].

Тісно пов'язана з об'єктом категорія «суб'єкт громадської думки». Хто в сучасному суспільстві «має право» називатися громадськістю і говорити від її імені, тобто бути носієм, суб'єктом громадської думки? Суб'єктом громадської думки іноді називають народ чи його більшість або ж суспільство в цілому, великі соціальні групи, класи. При з'ясуванні суб'єкта громадської думки необхідно розрізняти поняття «суб'єкт» і «виразник» громадської думки. Виразниками громадської думки можуть бути як окремі індивіди (політичні діячі, журналісти, письменники), так і групи людей. Суб'єктом громадської думки може бути органічно цілісна група людей, що дає змогу розглядати досліджуване як цілісне, відносно самостійне утворення.

Ще одним складовим елементом громадської думки є її зміст. На думку В. Осовського, зміст

громадської думки можна розглядати як соціальне ставлення, виражене у формі оціночного судження між соціальними суб'єктами і суб'єктом влади стосовно змісту й способу розв'язання певної проблеми [12, с. 38].

Особливості взаємодії громадської думки з органами влади, соціальними інституціями, політичними структурами залежать від каналів її висловлювання, які поділяють на опосередковані, прямі та спеціалізовані.

Специфіка опосередкованих каналів висловлювання громадської думки полягає в тому, що громадська думка висловлюється не прямо, а після певної «обробки» з використанням проміжної ланки, якою найчастіше є засоби масової комунікації. Їм властиве навмисне чи ненавмисне втручання в зміст громадської думки, певне її коригування.

Прямі канали висловлювання громадської думки забезпечують можливість висловлювання громадської думки прямо, безпосередньо, без проміжних ланок. Ідеться про висловлювання її за допомогою контактів населення з управлінськими структурами.

Спеціалізовані канали висловлювання громадської думки – це дослідження громадської думки із застосуванням соціологічних методів. За правильного методичного та організаційного їх забезпечення вони є надійними джерелами громадської думки, оскільки забезпечують об'єктивність, репрезентативність отриманої інформації. «Застосування їх дає змогу дослідити громадську думку в динаміці завдяки повторним опитуванням населення з тих самих проблем; зробити порівняльний аналіз громадської думки різних прошарків населення; виявити певні тенденції її функціонування з певних проблем. Тому опитування громадської думки широко використовують у політичній сфері, соціальному управлінні, екологічних, маркетингових дослідженнях тощо» [3, с. 27].

Система відносин владних структур, органів державного управління і громадської думки є одним із найважливіших показників суспільного розвитку і демократії. Відомо, що чим активніше і повніше влада дозволяє масам брати участь у суспільно-політичних процесах, тим вона демократичніша та ефективніша. Для того, щоб оцінити реальну практику взаємодії громадської думки та різних видів влади, варто уявити крайні, або протилежні, типи такої взаємодії. Російський вчений О. Іванов виокремлює два типи таких відносин: патерналістський і заснований на принципах соціального партнерства [7].

Інший російський вчений Д. Гавра виділяє 6 режимів взаємодії держави і громадської думки: режим придушення громадської думки з боку владних структур; режим ігнорування громадської думки; режим патерналізму влади по відношенню

до громадської думки; режим співробітництва; режим тиску громадської думки на владу; режим диктатури громадської думки [2].

Втім, повернемося до класифікації О. Іванова. Перший тип взаємовідносин притаманний тоталітарним і авторитарним режимам. За патерналізму суб'єкт влади ототожнюється з батьком великої патріархальної сім'ї, який «по-батьківськи» піклується про своїх підлеглих, а ті, у свою чергу, зобов'язані відповідати йому «синівською» відданістю і слухняністю. Тут органи влади майже цілком підпорядковують собі громадську думку. Оскільки найважливішою рисою доктрини патерналізму є декларування спільних інтересів правлячих і підлеглих, то існує лише одна загальнонародна громадська думка, яка цілком збігається за змістом з офіційною державною політикою та ідеологією. Ніякої іншої думки немає і не може бути. Нормою практичної взаємодії владних структур і громадської думки є її ігнорування владою при прийнятті управлінських рішень або, в кращому разі, – імітація врахування. Подібний стиль сприйняття громадської думки авторитарними і тоталітарними режимами призводить до того, що сама громадська думка стає одноголосною та унітарною [7, с. 37].

Інший тип взаємовідносин характерний для суспільних систем, що побудовані на принципах демократії. Тут владні структури і органи державного управління проголошують ідеологію соціального партнерства, за якою громадська думка має можливість виражати себе в різних формах. Більше того, демократичні режими створюють систему політичних, економічних, правових та інших гарантій вільного функціонування громадської думки. Сама громадська думка в таких умовах стає плюралістичною. Система соціального партнерства між владою і громадською думкою за сучасних умов має такі властивості: вона дає можливість вирішувати суперечливі питання не шляхом страйків і на барикадах, а за столом переговорів, шляхом компромісу і взаємного погодження, урівноваження інтересів різних соціальних груп населення. Нормою взаємовідносин владних структур і громадської думки є її врахування в процесах управління на всіх його стадіях. При цьому врахування громадської думки при прийнятті управлінських рішень носить не випадковий характер, а здійснюється цілеспрямовано і систематично [7, с. 38].

Тривалий час у нашій країні існував патерналістський тип взаємовідносин владних структур і громадської думки. З переходом України на демократичні засади поступово змінюються і взаємини між громадською думкою та владою: влада все активніше намагається апелювати до громадської думки, прислухатися до неї, використовувати її у своїй управлінській діяльності. Звісно, Україна нині перебуває ще на шляху побудови демократичного суспільства, проте використовуючи громад-

ську думку як чинник існування демократичного режиму, можна спробувати оцінити стан розвитку демократії в політичному житті нашої країни. Для здійснення цього завдання пропонуємо обрати критерії, на підставі аналізу яких можна зробити певні висновки:

1) участь громадської думки в державних справах як різновид прямої демократії;

2) врахування громадської думки органами влади в процесі прийняття політичних рішень.

Безпосередня участь громадської думки в державному управлінні та прийнятті політичних рішень відбувається під час проведення виборів і референдумів.

За визначенням П. Шляхтуна референдум – це «форма волевиявлення народу з важливого державного або суспільного питання» [15, с. 350].

За предметом або змістом питання, яке виноситься на голосування, референдуми бувають конституційними, законодавчими і з питань поточної політики.

Предметом конституційного референдуму може бути проект нової конституції, нової редакції конституції або змін до чинної конституції. Предметом законодавчого референдуму може бути проект закону або чинний закон. Референдум із питань поточної політики прямо не стосується конституції або законодавчої нормотворчості і зазвичай має характер опитування, з'ясування громадської думки.

За юридичними наслідками референдуми поділяють на зобов'язальні та консультативні. Рішення прийняте за результатами зобов'язального референдуму, має юридично обов'язкове значення і підлягає виконанню усіма суб'єктами права. Консультативний проводиться лише з метою з'ясування думки виборців із певного питання і ні до чого не зобов'язують.

З точки зору комунікації, впливу суспільства на державу, вищі її органи найдієвішим є референдум із питань дострокового припинення повноважень виборних органів державної влади – парламенту та президента, який прийнято називати відкличним референдумом. Тому нижче звернемо увагу на еволюцію інституту референдуму в цілому, і зокрема відкличного.

У СРСР інститут референдуму було закріплено Конституцією 1977 року: «Найважливіші питання державного життя виносяться на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум)» (ст. 5) [9]. Точно така сама стаття 5 містилася і в Конституції Української РСР 1978 року [10].

Перший і останній референдум в СРСР було проведено в останній рік його існування 17 березня 1991 року щодо збереження СРСР із питання «Чи вважаєте Ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновле-

ної федерації рівноправних суверенних республік, в якій будуть повною мірою гарантуватися права і свободи людини будь-якої національності?». Референдум мав консультативний характер, не викликав жодних юридичних наслідків.

Після референдуму в Українській РСР було прийнято Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року [5], який докладно врегулював порядок підготовки і проведення референдумів. Закон закріпив інститут скасувального референдуму на загальнодержавному рівні та інститути відкличного референдуму за народною ініціативою щодо Верховної Ради України і Президента України, які виступають найважливішими засобами впливу на парламент і главу держави з боку громадян.

Наступний (після березневого всесоюзного) референдум відбувся вже у незалежній Україні 1 грудня 1991 року. Предметом цього всеукраїнського референдуму було питання «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?». Акт було схвалено Верховною Радою України 24 серпня 1991 року. В Акті, зокрема, зазначалося, що він «набирає чинності з моменту його схвалення». Референдум, отже, проводився щодо чинного правового акта і мав скасувальний характер. Відповідальність перед народом України несла Верховна Рада України, яка ухвалила Акт проголошення незалежності України. Випробування відповідальністю Верховна Рада України успішно витримала: позитивну відповідь на питання референдуму дали 90,32 відсотка громадян України, які взяли участь у голосуванні [1].

Інститут референдуму було закріплено і в новій Конституції України.

Однак у новій Конституції України відсутні інститути відкличного референдуму як щодо Верховної Ради України, так і стосовно Президента України. Після прийняття нової Конституції України було здійснено спробу запровадити інститут відкличного референдуму щодо Верховної Ради України. 16 квітня 2000 року відбувся всеукраїнський референдум із питань внесення змін до Конституції України. Формально це був референдум за народною ініціативою, фактично його ініціював Президент України Л. Кучма з метою розширення своїх конституційних повноважень, зокрема повноважень щодо розпуску Верховної Ради України.

Референдум мав проводитися з шести наступних питань:

1) «Чи висловлюєтеся Ви за недовіру Верховній Раді України XIV скликання і внесення у зв'язку із цим доповнення до частини другої статті 90 Конституції України такого змісту: «А також у разі висловлення недовіри Верховній Раді України на всеукраїнському референдумі, що дає підстави Президенту України для розпуску Верховної Ради України?»» Так. Ні;

2) «Чи підтримуєте Ви пропозиції про доповнення статті 90 Конституції України новою третьою частиною такого змісту: «Президент України може також достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо Верховна Рада України протягом одного місяця не змогла сформувати постійно діючу парламентську більшість або в разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів України Державного бюджету України», яка б установлювала додаткові підстави для розпуску Президентом України Верховної Ради України, та відповідне доповнення пункту 8 частини першої статті 106 Конституції України словами: «та в інших випадках, передбачених Конституцією України?»» Так. Ні;

3) «Чи згодні Ви з необхідністю обмеження депутатської недоторканності народних депутатів України і вилученням у зв'язку із цим частини третьої статті 80 Конституції України: «Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані?» Так. Ні;

4) «Чи згодні Ви із зменшенням загальної кількості народних депутатів України з 450 до 300 і пов'язаною з цим заміною у частині першій статті 76 Конституції України слів «чотириста п'ятдесят» на слово «триста», а також внесенням відповідних змін до виборчого законодавства?» Так. Ні;

5) «Чи підтримуєте Ви необхідність формування двопалатного парламенту в Україні, одна з палат якого представляла б інтереси регіонів України і сприяла б їх реалізації, та внесенням відповідних змін до Конституції України і виборчого законодавства?» Так. Ні;

6) «Чи згодні Ви з тим, що Конституція України має прийматися всеукраїнським референдумом?» Так. Ні.

Перше питання на референдум не виносилося: Конституційний Суд України своїм рішенням від 27 березня 2000 року визнав його таким, що не відповідає чинній Конституції України, оскільки вона не передбачає інституту висловлення недовіри на всеукраїнському референдумі, в тому числі проголошеному за народною ініціативою, Верховній Раді України чи будь-яким конституційним органам державної влади як можливої підстави для дострокового припинення їхніх повноважень. Із цієї самої причини на референдум не виносилося і шосте питання – про прийняття Конституції України всеукраїнським референдумом. Решта чотири питання було винесено на референдум, і вони отримали підтримку громадян. Однак результати референдуму не було імplementовано до Конституції України, оскільки більша частина складу Верховної Ради України виступала проти передбачених референдумом конституційних змін, а сам референдум був консультативним.

Отже, практика проведення референдумів в Україні не набула популярності. За роки незалежності було проведено лише два загальнонаціональні референдуми.

6 листопада 2012 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про всеукраїнський референдум» [6]. Новий Закон дозволяє в обхід парламенту ухвалювати та відмінити закони, правити Конституцію та приймати новий Основний Закон. Його результати є остаточними та не потребують додаткового затвердження. Згідно з новим Законом предметом всеукраїнського референдуму може бути як ухвалення повністю нової редакції Конституції України, так і внесення суттєвих змін до чинного Основного Закону. Референдумом можна також скасовувати, домагатися втрати чинності чи визнавати нечинним закон про внесення змін до Конституції України. У цей же спосіб можна ухвалювати і скасовувати звичайні закони України, вносити зміни до цих законів (крім законів про податки, бюджет та амністію). Закон дозволяє вирішувати на всеукраїнському референдумі будь-які питання, за винятком тих, стосовно яких референдум не допускається за Конституцією України.

Водночас новий закон фактично скасував право громадян України брати участь у місцевих референдумах. Оскільки Розділ III чинної Конституції не передбачає такого інституту демократії, як місцевий референдум (такий тип референдуму передбачається лише ст. 138 Конституції України щодо предметів відання Автономної Республіки Крим). Щоправда, ухвалений Закон не забороняє Верховній Раді України прийняти ще один – окремий закон про місцеві референдуми.

Новоприйнятий закон викликав багато суперечок стосовно його змісту і процесу прийняття. Тому наразі Закон про всеукраїнський референдум потребує змін, які мають напрацювати спільно влада, опозиція і громадськість.

Безпосередня участь громадської думки в державному управлінні та прийнятті політичних рішень відбувається також під час проведення виборів.

В. Погорілко вважає, що вибори можна розуміти як форму безпосередньої демократії, зміст якої полягає у формуванні представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування шляхом голосування [8, с. 295].

П. Шляхтун називає вибори «одним із провідних інститутів легітимації наявної політичної системи й політичного режиму» [15, с. 293].

Залежно від предмета обрання розрізняють президентські, парламентські та місцеві вибори.

Вибори як засіб впливу на президента, спосіб притягнення його до відповідальності можна використовувати тільки в разі його балотування на наступний термін. Якщо громадяни відмовляють йому в підтримці на таких виборах, тобто не голосують за нього, то це є ніщо інше, як повідомлення

про незадоволеність його політикою, курсом держави, недовіру до його слів та дій, а також означає настання політичної відповідальності. Оскільки президент зазвичай є представником якоїсь політичної партії, то непідтримання його на виборах несе в собі відповідний інформаційний посил і до політичної сили. Навпаки, обрання президента на новий термін можна трактувати як підтримку здійснюваного ним і відповідною політичною силою курсу.

Можливість впливати на парламентарів та парламент загалом залежить великою мірою від виборчої системи. З одного боку, обрання за мажоритарною системою зобов'язує парламентаря працювати у виборчому окрузі, допомагати виборцям, дослухатися до їхніх думок з метою переобрання на наступних виборах. Однак практика говорить про наступне: парламентар може навіть не з'являтися на своєму окрузі, не виконувати своїх передвиборних обіцянок, ігнорувати потреби виборців, на наступних виборах висувати свою кандидатуру на іншому окрузі або й взагалі не балотуватися.

За пропорційної виборчої системи головними суб'єктами виборчого процесу виступають партії. Вони висувують списки кандидатів у депутати парламенту, ведуть агітацію на основі своїх програм, утворюють у парламенті постійно діючу більшість, яка залежно від форми правління, формує уряд чи справляє визначальний вплив на його діяльність. На наступних виборах партіям дуже хочеться знову отримати підтримку своїх виборців, тому їх робота в парламенті та уряді здійснюється з «оглядкою» на реакцію суспільства щодо тих чи інших рішень та дій. Вони вимушені «загравати» з електоратом, задовольняти, прийнятний для більшості, мінімум потреб і інтересів суспільства, інакше вони втраять підтримку своїх виборців, а відтак і можливість брати участь у здійсненні державної влади. Це доволі могутній ричав впливу суспільства на державу.

Сьогодні вибори є не тільки формою участі громадян у політиці, представництва їх інтересів, але й виступають в якості найдієвішого каналу комунікації народу і влади, найважливішого способу отримання зворотного зв'язку. Саме приймаючи участь в голосуванні або ігноруючи його, віддаючи свій голос тому чи іншому кандидату чи політичній силі, виборець демонструє підтримку політичного курсу правлячої верхівки, або ж виявляє свій протест йому.

Ми не будемо в межах даного дослідження аналізувати еволюцію виборчої системи в Україні, але дозволимо собі сформулювати щодо неї певні висновки.

По-перше, розвиток та удосконалення виборчої системи України становить невід'ємну частину загального демократичного процесу і входить

до кола завдань, які мають бути розв'язані в ході триваючої нині конституційної модернізації. При цьому доцільно закріпити на конституційному рівні загальне визначення типу виборчої системи в Україні, що дозволить забезпечити принцип стабільності виборчого законодавства та унеможливить швидкі й кардинальні зміни типу виборчої системи, які часто зумовлені не суспільно-правовою потребою, а виключно політичними міркуваннями. По-друге, у процесі демократизації Україна змінила декілька типів виборчих систем (мажоритарна, змішана, пропорційна), що було зумовлено насамперед специфікою тих суспільно-політичних та правових відносин, які домінували на тому чи іншому етапі її розвитку. Утім, з огляду на потребу не лише формування, а й стабілізації партійної системи, також підвищення ролі політичних партій у діяльності парламенту видається доцільним запровадити саме пропорційну виборчу систему. При цьому проблема забезпечення комунікації між виборцями та депутатами повинна вирішуватись за рахунок запровадження відкритих списків, що дозволить максимально пов'язати процес вибору кандидатів з інтересами та пріоритетами окремих територій.

Окрім форм безпосереднього волевиявлення, громадськість має багато інших механізмів впливу на державу.

При прийнятті політичних рішень органи державного управління повинні враховувати громадську думку, оскільки вона слугує джерелом важливої соціально-політичної інформації. Для того, щоб отримати наукову інформацію, треба проводити регулярне дослідження громадської думки. Реєстрації має підлягати вся сукупність відомостей, незалежно від того, чи є вони позитивні або негативні, висловлені більшістю чи меншістю, врегульовані чи не врегульовані законодавчо та ін. Вивчення громадської думки повинне проводитися послідовно і систематично. Важливим моментом є також те, що між вивченням і використанням не повинно бути великих часових інтервалів, інакше може відбутися процес небажаної «емансипації» громадської думки від її носія.

Механізм використання даних громадської думки, що надійшли до суб'єктів управління для прийняття політичного рішення, простий лише на перший погляд. Досить часто можна почути запитання: «Чи врахував уряд цей факт у своїх політичних рішеннях?» або «Які можна навести конкретні приклади постанов, що спираються на результати опитувань громадської думки?» При цьому забувають або зовсім не звертають уваги на той факт, що справа не в простому використанні різних даних, оскільки політичне рішення не є сумою врахованих фактів. Знання, які надає громадська думка органам управління для прийняття політичних рішень, можна кваліфікувати як первинну, початкову

інформацію. Без систематизації, логічної обробки вона містить фрагментарні, описові відомості про сприйняття і бачення соціальними спільнотами тих чи інших процесів, явищ політичного життя. Наукове ж знання, на якому повинно ґрунтуватися управління, – це результат систематизації розрізнених даних із виявленням закономірних зв'язків між фактами, подіями і явищами. Лише після такої обробки громадська думка може надати органам управління інформацію, що має якості наукового знання.

За останній час в Україні пошвидко діяльність різноманітних соціологічних центрів та служб, які особливо розвивають свою активність у передвиборчі періоди і дещо втихомирюються у період між виборами.

У період виборів можуть з'являтися нові соціологічні кампанії, так звані кишенькові, які працюють на замовлення певних політичних сил. Недобросовісні соціологічні проекти так само швидко зникають з публічної площини, як і раптово там з'являються. Існують також віртуальні соціологічні академії, центри, фонди, яких реально не існує і які не проводять жодних соціологічних опитувань.

Лише порівняно невелика кількість українських центрів опитування та вивчення громадської думки сприймаються незалежними, такими, що не працюють на замовлення, а відображають реальні картини громадської позиції з тієї чи іншої теми дослідження. На ринку соціологічних досліджень вже тривалий час «тримають» марку високої якості «Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова», «Інститут соціології НАНУ», «СОЦІС, Центр соціальних та політичних досліджень», «Український інститут соціальних досліджень», Research & Branding Group® маркетингові, соціологічні та політичні дослідження, Всеукраїнська соціологічна служба, Фонд «Демократичні ініціативи».

Популярними та успішно функціонують та користуються довірою в областях України також регіональні центри політичних досліджень (ЦПД), що працюють при відповідних університетах, зокрема у Львові, Тернополі, Дніпропетровську. Як структурний підрозділ Запорізького національного університету працює Центр незалежних соціологічних досліджень. Варто також назвати професійні регіональні соціологічні структури такі як Центр «Соціоінформ» (Львів), Центр «Соціополіс» (Дніпропетровськ), Центр «Соціомаркет» (Дніпропетровськ), «Українське демократичне коло» (Київ), Служба «Український барометр» (Київ).

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку залучення громадян до формування та реалізації державної політики» від 6.01.2010 р. [13] публічне громадське обговорення передбачає організацію і проведення: громадських слухань; зустрічей із громадськістю; конференцій,

семінарів, форумів, «круглих столів», зборів, громадських приймалень; теле- або радіодебатів, дискусій, діалогів, інтерв'ю та інших передач теле- і радіомовлення; інтернет-конференцій, електронних консультацій; телефонних «гарячих ліній», інтерактивного спілкування в інших сучасних формах.

Вивчення громадської думки здійснюється шляхом: проведення соціологічних досліджень і спостережень (опитування, анкетування, контент-аналіз інформаційних матеріалів, фокус-групи); запровадження спеціальних рубрик у друкованих та електронних засобах масової інформації; проведення експрес-аналізу коментарів, відгуків, інтерв'ю, інших матеріалів у пресі, на радіо й телебаченні для визначення позицій різних соціальних груп; опрацювання та узагальнення висловлених у зверненнях громадян зауважень і пропозицій; проведення аналізу інформації, що надходить до спеціальних скриньок.

Ефективним інструментом впливу громадськості на ухвалення управлінських рішень є спеціальні дорадчі органи громадського контролю при органах виконавчої влади (громадські ради). Створення громадських рад в Україні було передбачене постановою Кабінету Міністрів «Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 26.11.2009 р. [14]. Діяльність громадських рад регулюється Порядком проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики, прийнятим у 2010 р. (останні зміни внесені Постановою Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р.) [13].

Згідно із цим документом громадська рада є постійно діючим колегіальним виборним консультативно-дорадчим органом, що діє з метою забезпечення участі громадян і їх об'єднань в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, налагодження ефективної взаємодії таких органів із громадськістю, врахування громадської думки під час формування та реалізації державної політики.

Громадські ради функціонують при центральних органах виконавчої влади, а також на регіональному рівні – при обласних державних адміністраціях. Натомість на місцевому рівні даний механізм взаємодії влади з інститутами громадянського суспільства все ще перебуває на стадії формування. Важливе значення при цьому має особиста позиція керівників органів влади. Недолік громадських рад полягає в тому, що більшість в них становлять представники влади, точніше політичної партії (громадської організації), яка контролює відповідний державний орган, що фактично перетворює їхню роботу на формальність. Однією з причин такої ситуації є пасивність громадськості або відсутність в активістів практичного досвіду роботи в таких органах. Велика кількість громадських орга-

нізацій, представлених у радах, навпаки, заважає конструктивній роботі. Окрім того, громадські діячі не завжди є фахівцями з конкретних, вузько спеціальних питань. Отже, основою ефективного впливу громадських рад на участь у формуванні державної політики є залучення членів рад на професійній добровільній основі. Це можливо при постійному розвитку громадянськості.

Поширеною формою участі громадян в ухваленні рішень є звернення громадян до державних органів. Така комунікація може відбуватися як письмово, так і усно (через громадські приймальні, особисті прийоми, телефонні консультації, виїзди посадовців на місця подій тощо). Звернення громадян можуть містити як конкретні проблемні питання, так і більш загальні пропозиції та рекомендації щодо функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування.

Досить дієвими формами налагодження двостороннього зв'язку із громадськістю при виробленні та реалізації державної політики є електронні консультації та «гарячі» телефонні лінії. Актуальність та ефективність цих форм зумовлені їх доступністю для громадян, а також відсутністю обмежень часовими рамками та місцем проведення. Сучасні технології дозволяють людям оперативно отримувати зворотний зв'язок після свого звернення до органу влади, а також гарантувати анонімність, що сприяє залученню більшої кількості громадян до прийняття державних рішень. Крім того, використання таких форм двостороннього зв'язку потребує значно менших матеріальних витрат і організаційних заходів.

Ще одним важливим інструментом демократичного формування державної політики є проведення представниками державної влади та місцевого самоврядування публічних роз'яснень з питань, що турбують широку громадськість. Це може відбуватися як безпосередньо (на зборах громадян), так і за допомогою засобів масової комунікації. Особливої актуальності така форма взаємодії набуває в період масштабного реформування всіх сфер життєдіяльності суспільства, коли громадяни самостійно неможливо розібратися з величезною кількістю суперечливої інформації.

Таким чином, громадська думка, вірніше рівень її залученості до процесу прийняття рішень, є показником демократичності суспільства. Чим більше влада співпрацює з народом, тим вона демократичніша. Невикористання владою громадської думки може призвести до послаблення престижу органів державного управління, відчуження народу від державних справ. Це, у свою чергу, веде до соціальної напруги та політичних конфліктів. Усі ці тривожні симптоми ми можемо спостерігати в українському суспільстві. Це свідчить про те, що влада недооцінює роль громадської думки та не використовує законодавчо закріплені форми співпраці з нею.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
2. Гавра Д.П. Общественное мнение и власть. Режимы и механизмы взаимодействия / Д.П. Гавра // Журнал социологии и социальной антропологии. 1998. Том 1. № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.jourssa.ru/sites/all/files/volumes/1998_4/Gavra_1998_4.pdf.
3. Горшков М.К. Общественное мнение : История и современность [Текст] / М.К. Горшков. – М. : Политиздат, 1988. – С. 211.
4. Дмитренко О.С. Громадська думка: історія і сучасність / О.С. Дмитренко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 101–108.
5. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1286-12>.
6. Закон України «Про всеукраїнський референдум» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5475-17>.
7. Иванов О.И. Общественное мнение и власть / О.И. Иванов // Общественно-политический журнал. – 1993. – № 7. – С. 35–44.
8. Конституційне право України. Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / В.Ф. Погорілко, О.Ф. Фрицький, О.В. Городецький, М.І. Корнієнко, Є.Я. Кравець, В.Ф. Кузнєцова, О.С. Лотюк, В.Ф. Мелашенко, Н.Г. Шукліна; ред.: В.Ф. Погорілко ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – 2-е вид., доопрац. – К. : Наук. думка, 2000. – 732 с.
9. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm>.
10. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/888-09>.
11. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
12. Оссовський В.Л. Соціологія громадської думки / В.Л. Оссовський. – К. : Фоліант; Стилос, 2005. – 186 с.
13. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку залучення громадян до формування та реалізації державної політики» від 6.01.2010 р. № 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/10-2010-%D0%BF%9>.
14. Постанова Кабінету Міністрів «Про додаткові заходи щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 26.11.2009 р. № 1302 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1302-2009-%D0%BF%10>.
15. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки). Навчальний посібник / П.П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 576 с.

Pashayev Elvin Nazim

The main political directions of the USA are to support stimulation of innovations and allocate budget expenditures for scientific research programs

The article examines US investments in research and development work, which are aimed at applying new technologies in industry. In competition for world leadership, America has to pay special attention to the development of new technologies. In other words, innovations are important for retaining leadership positions in the future, and it should be noted that the United States has a huge potential in the innovation sphere.

Key words: innovative technology, science – innovative research, national laboratories, cluster, budget expenditures, patent law, energy efficiency.

У статті розглядаються інвестиції США в науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, які спрямовані на застосування нових технологій у промисловості. У конкуренції за світове лідерство Америка змушена приділяти особливу увагу розвитку нових технологій. Іншими словами, інновації мають важливе значення для утримання лідерських позицій в майбутньому, і

варто зазначити, що США мають величезний потенціал в інноваційній сфері.

Ключові слова: інноваційні технології, науково-інноваційні дослідження, національні лабораторії, кластер, витрати бюджету, патентні права, енергоефективність.

В статье рассматриваются инвестиции США в научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы, которые направлены на применение новых технологий в промышленности. В конкуренции за мировое лидерство Америка вынуждена уделять особое внимание развитию новых технологий. Иными словами, инновации имеют важное значение для удержания лидерских позиций в будущем, и стоит отметить, что США имеют огромный потенциал в инновационной сфере.

Ключевые слова: инновационные технологии, научно-инновационные исследования, национальные лаборатории, кластер, расходы бюджета, патентные права, энергоэффективность.

УДК 94+334

Pashayev Elvin Nazim,
PhD
Azerbaijan National Academy of Sciences
Institute of History
named after A.A. Bakikhanov

In 2009, "A Strategy for American Innovation" was accepted in the US. By the help of this program president set a goal to consolidate fundamental research ideas before country in order to secure world leadership. Some of the crucial spheres of innovative development then alternative energy sources, modernization of energy carriers, enlargement of innovative automobiles manufacturing and high speed railways were important opportunities for that reason – bio, Nano, space technologies were listed alongside protection of health and education. In this particular document, investing to the scientific research not less than 3% and in the next 10 years increasing budget of Office of Science of the Ministry of Energetics which deals with fundamental researches were taken into account as a more important goal.

In "A Strategy for American Innovation" it was also noted that in order to "achieve the future" The US must out innovate rest of the world. Obama was trying to persuade in his address regarding to the budget that "... we are sure that a state which put out all its power for innovative development will lead world economy tomorrow. This is a sphere that the US can't waste a chance" [6, p. 15].

In the USA, Ministry of Energetics has a decisive role in investing to the citizen scientific – research and empiric – constructor works spheres and during the 2014 financial year ministry spent 6,2 billion US dollars that the main part of this allocation – 4,7 billion US dollars were budgeted for fundamental research works. It should also be noted that more allocation was budgeted for technological improvement (respectively

to strengthen sustainability of competitiveness of national economy) and physics science spheres. In accordance with scientific – research and empiric – construction works are realized with the help of National Science Foundation and the US Ministry of Trade alongside Ministry of Energetics.

Generally, during the last 5 years structure of the expenditures of energetic science – researches focused on researches and showed itself more on the fight against Global Climate Change. During the years of 2005-2014 budgeted scale of expenditures on scientific – research and empiric – constructor works were 42,5 billion US dollars. In this situation, proportion of scientific – researches in nuclear energetics 27,4%, in carbohydrogen resources area 23,5%, in recoverable energy resources area 18,5%, in energy saving area 15,8% and in intellectual energy systems area were 14,7% [5] (Table 1).

In addition, corporations that has powerful hydrocarbon resources are very interested in the implementation of researches and their scientific potential allows them to carry out studies without any state support. One of the main features of the energy sector is scientific studies of large service companies such as Halliburton and Schlumberger which are active in the field of innovative activity. These companies established their scientific-research laboratories (on oil drilling and production technologies, and others) and only in 2011 Schlumberger Company spent 829 million dollars to the implementation of scientific researches.

Nowadays, 80% of financing of scientific and innovative research in the world fell to 10 leader

Table 1

Table of budget expenditures (in millions) for citizen research programs by Ministry of Energetics

	2011 Financial year	2012 Financial year	2013 Financial year (firstly)	2014 Financial year (firstly)
General	5652	6301	5767	6236
additionally:				
Energy effectiveness and recoverable energetics	853	910	875	875
Carbohydrogen energetics	288	298	300	225
Nuclear enegetics	388	361	112	270
Intellectual energy network	90	101	98	83
Ecological	68	46	15	24
Money appendix for Advanced Research Project Agency-Energy ARPA-E	-	(275)	(251)	(280)
Office of Science	3834	4428	4289	4743
Other	13	15	16	16

Source: Federal Funds for Research and Development Funding: FY 2012-2014.NSF. Washington,DC,2014; Federal Funds for Research and Development Funding: FY 2011-2013. NSF. Washington, DC, 2013

companies. This list is leaded by one Chinese company – Petro China (spent \$2.3 billion to scientific research in 2012) and two American companies – General Electric (2.1 billion), Exxon Mobil (1 billion dollars). This list also includes American transnational corporations such as Chevron and Conoco Phillips, electricity giant Babcock and Wilcox, as well as USEC which is involved in the enrichment of nuclear material and finally several companies that are involved in the production based on the use of solar energy – First Solar, Advanced Energy Industries and Sun Power [1; 48]. With the participation of the state in order to determine deep-water drilling operations in the country and the shale deposits, the production is expanding to the super modern equipment such as, 3D and 4D seismic intelligence equipment, efficient internal combustion engines, wind power parks, voltage panels, biofuels and energy-saving equipment for home appliances.

A key aspect of the overall scientific strategy of the Ministry of Energy is financial assistance on 28 thousand employees which concentrated in 17 of the country's 300 university science laboratories. Ministry of Energy allocated \$6.5 billion from annual fund on scientific investigations carried out in the laboratories. Although the vast majority of laboratories is under the supervision of the Ministry of Energy some of them are controlled by a group of corporations (Sandia National Laboratories), by universities (Argonne National Laboratory), by non-profit organizations (the National Renewable Energy Laboratory). The main directions of investment by national laboratories are modification of carbon cells and new types of composite based and silisium based crystals equipment for renewable energy sources, energy-capacity batteries and other systems for storing energy collected, modular nuclear reactors, advanced gas turbines, less energy running with the expansion of domestic consumption techniques, technology will change the creation of

heat energy for electricity, transport biofuels new generation of internal combustion engines expand the production of, natural gas and heating elements. We can also include here the lower energy consumption networks and researches on working with clean coal technology.

The Ministry of Energy in order to focus on a key scientific research clusters – geographic features supported by the group of companies adopting a centralized manner. The main advantage of clusters is that they are able to use the service of very expensive equipment and highly qualified staff. There are 17.000 people who are working in low-carbon energy cluster in the state of Colorado in 1500 enterprises. Here we can find, amongst the largest companies involved in the production of wind energy giants "Vestas" and "Siemens". Michigan-based automotive cluster accumulator energy production with the participation of 16 companies is invested \$6 billion [1, p. 50]. There is possibility to construct techno parks, technopolises, science parks, business incubators, "preference centers" and "cooperation institutions" in database clusters. In order to coordinate a cluster there was created special interdepartmental working group (Taskforce for the Advancement of Regional Innovation Clusters) which is administrated by the Ministry of Energy.

Trends in the energy sector to support innovation by the government as a body in the financing of innovation in the energy innovation hubs corridors, which started in 2012 – also plays an important role. Currently operating each of the 6 hubs specific problem: energy preserve accumulators and other energy-saving technologies, search for substitute to deficit and fractional resources, solar energy, conserves energy storage technologies, modeling of processes in the innovative nuclear reactors and focused on the creation of intelligent systems able to transfer the electrical energy over longer distances.

During the fiscal year of 2012; 112 million dolar has been allocated for the above mentioned issues [1, p. 49]. Note that one of the hubs are specialized in the field of rare metals processing that this rare metal magnet motors, wind engines, motors of hybrid cars and widely used in the production of energy preserving engines. 1980, US has been a leader in the field of rare metals production in the world, however, after cessation of the above-mentioned production country of these metals, the lead was lost. China, which has 48% of the world's resources in this area (the US accounts for 13% of these reserves) concentrated in the hands of 97% of exports to the countries of the world.

In 2015, in two institutes has been allocated \$145 million to the creation of new specializing regional innovative hub. One of institutes will have to deal with the problems of flexible hybrid electronics, other will specialize in the production of smart manufacturing. The first project under the auspices of the Ministry of Defense of the United States for 75 million dollars, The second project launched by the Ministry of Energy and 70 million dollars in funding has been allocated. One of the main achievements of the Obama administration should consider changing the way the patent reform legislation. So, in 1980 Bayh-Dole Act starting with the adoption of the 1999 law on the protection of the American inventors (American Inventors Protection Act) and the ongoing reforms, in 2011, the Obama administration's "American invention adopted" (America invents Act) with the law accelerated. The main supplement to this statement is that not to the person who first to invent, preference will be given the person is the first visit by an application of the inventors (First-Inventor-to-file) and invention has to transmit to the Patent and Trademarks Office for stable funding. Law is also looking at low-quality applications and the "stolen" projects to the fight. Referring to this issue, Obama mentioned: "There are some companies that they do not create anything new, however they steal the ideas of others, and then demand money using patents that the main problem of the American patent system".

In 2012, the fuel and energy complex by the Bureau of Patents and trademarks and 8.8 thousand patents on inventions listed on the environment, it was more than 2.4 times compared to 2007. Alternative energy patents issued 5.2 thousand and 1.1 thousand has been associated with the collection of energy. In the years of 2002-2013 "clean energy" in connection with the discovery of patents issued to American inventors in the bio-energy, solar energy, coal, "clean" combustion technology, fuel cell has a special place in the directions. Preparation of the patent index of the activity by the National Science Foundation to the witness that the US production of hybrid cars and wind power facilities, as well as collection fields of energy is still behind the European

Union and Japan. In addition, although accumulators of lithium-ion initially invented in the United States but currently the leading countries in the production in this field are Japan (annual production capacity of 43%), South Korea and China. The US has 22% of all patents lithium-ion technology in the case of Japan owns 52% of the patents. Over the last few years, the US has been bankrupt small companies to remain competitive in Asian companies.

The authors of the national security strategy believe that the US current period has the unique "window of opportunity" to invest in technologies of the future generations. If they miss this opportunity, then in the future in light of the increasing requirements of new energy technologies will remain as an importer. It should be noted that 30 Nobel Prize winner in 2009 on the allocation of financial resources to the scientific research in the field of energy applied to the president have said that such activities are able to bring economic dividends. After a while, Bill Gates wanted to draw attention back to the White House the US scientific investigations in the field of energy. He noted that in order to restore its leadership the United States needs miracle and proposed that the funds allocated for scientific investigations of the national budget allocations to scientific investigations in the field of energy should be increased to 6%. This is two times more than the norm proposed by Obama.

"History must direct us. The USA could lead world economics due to innovations in XX century. Today, competence is tougher, challenges are more difficult, for this particular reason innovations are crucial than ever before. Global contests continued in order to manufacture and develop clean technology, China and other countries are working only for the sake of victory" – claimed by Obama [4].

The interagency program of "National Network for Manufacturing Innovation-NNMI" in 2013 as an initiative put forward. The participants of this program have been the Ministry of Energy, Department of Defense, the National Science Foundation and the National Institute of Standards and Technology. Under the program, based on production innovation will create a network of 15 specialized institutions. Until 2022, about 1 billion dollars to the financing of the program funds will be allocated from the federal budget. In 2014, program of "national innovation system in the field of industrial technologies" its implementation in the next development stage and has been allocated 147.6 million dollars.

In January 2014 the United States Department of Energy of the State of North Carolina State University which is specialized in the field of power electronics based on innovative new technology institute (Next Generation Power Electronics Manufacturing Innovation Institute) has announced the establishment. The institute, which is important in terms of energy efficiency for power electronics semiconductors aimed

at the development and improvement. This combines technical and research base of the 17 producers that are interested in this field, large consumers of this product, 5 universities and 3 scientific-research laboratories. Over five years, \$70 million will be financed from the budget. It is expected not less than \$70 million investments by the participants [3; 191]. In addition, during fiscal year of 2015, the innovative integral photon (Integrated Photonics Manufacturing Innovation Institute) specialize in the production of 100 million dollars was allocated for the creation of new technological institute.

In general, the above-mentioned institutions are all highly innovative technology companies, specializing in the areas of resource, technical and advisory will assist the methodology. In order to ensure the stability of the financial support from existing institutions, in the future the regional budget will be showed to business communities. It is assumed that after 5 years the companies will be able to refund themselves.

Thus, the federal government's major initiatives over the past three years was production of various raw materials, environmental protection and construction or improvement of industry based on high technology in the territory of United States.

REFERENCES:

1. Дмитриев С. С. Энергетическая стратегия Б. Обамы: опора на инновации и технологическое лидерство / С. С. Дмитриев. – Москва : ИМЭМО РАН, 2014. – 162 с.
2. Зеркалов Д.В. Энергетическая безопасность / Д.В. Зеркалов. – Киев : «Основа», 2012. – 920 с.
3. Семёнова Е.А. Новая индустриализация: тенденции и перспективы / Е.А. Семёнова // Проблемы Национальной Стратегии. – № 5 (32), 2015. – С. 185–203.
4. Remarks by the President on America's Energy Security (The White House Office of the Press Secretary). Georgetown University. Washington: DC, March 30; 2011 // <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2011/03/30/remarks-president-americas-energy-security>.
5. Sissine F. Renewable Energy R&D Funding History: A Comparison with Funding for Nuclear Energy, Fossil Energy and Energy Efficiency R&D // Congressional Research Service. Washington: DC October 10; 2014 // <https://fas.org/sgp/crs/misc/RS22858.pdf>.
6. The Budget Message of the President. FY 2015. Washington: DC, march 30; 2011.
7. A Strategy for American Innovation: Securing Our Economic Growth and Prosperity. Update. Washington, DC, February 2011.

Перегуда Є.В.

Політика енергоефективності та енергозбереження: необхідність нових підходів

Постреволюційні зміни у сфері енергоефективності та енергозбереження, зокрема надання пріоритету енергомодернізації житла, впровадження механізмів фінансування проєктів енергозбереження та трансформація субсидій на інвестиційний ресурс, означали перетворення енергоефективності та енергозбереження на соціальний інститут, а політики в цій сфері – на напрям публічної політики. Це вимагає використання політологічних підходів до вивчення цієї сфери – неоінституціоналізму, концепцій публічної політики, громадянського суспільства, децентралізації, символічної політики.

Ключові слова: енергоефективність, енергозбереження, житловий сектор, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, громадянське суспільство.

Постреволюционные изменения в сфере энергоэффективности и энергосбережения, в частности предоставление приоритета энергомодернизации жилья, внедрение механизмов финансирования проектов энергосбережения и трансформация субсидий в инвестиционный ресурс, означали преобразование энергоэффективности и энергосбережения в социальный инсти-

тут, а политики в этой сфере – в направление публичной политики. Это требует использования политологических подходов к изучению этой сферы – неоинституционализма, концепций публичной политики, гражданского общества, децентрализации, символической политики.

Ключевые слова: энергоэффективность, энергосбережение, жилой сектор, объединения совладельцев многоквартирных домов, гражданское общество.

Post-revolutionary changes in the area of energy efficiency and energy saving, in particular the priority of energy modernization of housing, the introduction of financing mechanisms for energy conservation projects and the transformation of subsidies into the investment resource meant the transformation of energy efficiency and energy saving into a social institution, and policy in this area – into the direction of public policy. This needs to use the political approaches in order to study this area – neoinstitutionalism, concepts of public policy, civil society, decentralization, symbolic politics.

Key words: energy efficiency, energy saving, residential sector, association of coowners of multiapartment buildings, civil society

УДК 321.01 ; 323.21

Перегуда Є.В.,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук
Київського національного університету
будівництва і архітектури

Проблема енергоефективності та енергозбереження (далі – ЕЕ) була актуальною всі роки незалежності. Відсутність достатнього обсягу власних енергоресурсів вела до залежності України в першу чергу від Росії. Загострення двосторонніх відносин після Революції Гідності збільшило її ризики. Але проблеми енерговиробництва та енергоспоживання гостро стоять й перед більшістю інших країн. Це пояснюється дефіцитом викопних енергоресурсів, техногенним навантаженням на людину тощо. Особливістю України є те, що ключовими в дефіциті енергоресурсів є не стільки низький рівень їх виробництва, скільки відсталість технологій та надвисока енергоємність. Усі спостерігачі спільні в тому, що енергомісткість ВВП України кількаразово перевищує європейські показники [18, с. 62]. Тому першочерговою для України є саме проблема енергозбереження.

Не викликає заперечень, що розв'язання цих проблем є предметом природничих, технічних наук. Але вони є й предметом дослідження в суспільних науках. Енергетична політика спрямована на задоволення інтересів громадян, соціальних груп та суспільства, є сферою, де відбувається їх взаємодія. ЄС пов'язує термін energy efficiency як із технічними, так й організаційно-управлінськими заходами [17, с. 142]. Вітчизняні вчені визначають механізми реалізації політики енергоефективності як «вид політичних дій», що зумовлюють змен-

шення енергоспоживання та заохочують виробництво енергоефективних товарів та послуг» [20, с. 300] Але тут енергоефективність визначена скоріше як policy. Метою цієї розвідки є доведення того, що сфера ЕЕ є предметом політичних досліджень не лише як policy, а й як politics, а відтак потребує політологічних підходів.

Аналіз наукових праць свідчить, що енергетична політика цікавила вітчизняних політологів у двох площинах – як інструмент міжнародної політики та, меншою мірою, як інструмент елітних політичних угруповань. Натомість питання ЕЕ не проглядалися навіть на узбіччі їх інтересів. Виключення становили деякі аналітичні центри, але їх продукти ближче до політичної публіцистики, до того ж часто замовної. Це не означає, що ці проблеми взагалі не цікавили суспільні науки. Багато внесли в їх розробку економісти та представники галузі держуправління. Причому торкалися вони й тих явищ, які вписуються в предмет політичної науки.

В. Геєць, М. Ковалко, С. Денисюк, С. Єрмілов, А. Праховник, О. Суходоля та ін. заклали фундаментальні принципи державної політики енергозбереження, теоретико-методологічні засади її вивчення. М. Вознюк, Н. Костюк, М. Сейвідж вивчали теоретичні та практичні проблеми фінансування енергозберігаючих проєктів. Різні інші аспекти політики ЕЕ досліджували В. Бушуєв, Р. Дзяний, Д. Дрожин, Л. Кицкай, О. Мельник,

В. Струк, А. Чемерис, А. Шидловський та ін. Були захищені й дисертації, зокрема О. Суходолі (докторська), Г. Дзяної, О. Поповченка, О. Ставицької та ін. М. Булгакова та М. Приступа випустили посібник з енергозбереження для бюджетних установ та депутатів місцевих рад. Проте розробки державної політики у галузі ЕЕ торкалися переважно проблем національної безпеки, промисловості, енерговиробництва, систем енергозабезпечення. Натомість механізми, зокрема й фінансові, реалізації політики ЕЕ у сфері споживання населення фактично залишалися осторонь уваги вчених.

Є й ще один момент. Найбільш плідними періодами досліджень були 2000–2004 рр. та 2007–2013 рр., натомість після Революції Гідності спостерігається певний спад, що дивно з огляду на політичні події.

Політика ЕЕ не була новацією постреволюційної України. Станом на 2013 р. були сформовані певна її нормативно-правова база, організаційний механізм реалізації (зокрема, функціонувало Держагентство з енергоефективності та енергозбереження /далі – ДАЕЕ/), діяли Держпрограма з енергозбереження на 2010–2015 рр., 15 галузевих та 27 регіональних програм тощо. Але саме після Революції Гідності в політиці ЕЕ стався радикальний поворот. Щоб зрозуміти його значення, треба зробити декілька зауваг щодо специфіки енергозбереження в різних секторах.

Є кілька груп споживачів, де впровадження технологій ЕЕ ефективне: промисловість, бюджетні установи, житловий сектор. До середини 2010-тих років переважним об'єктом заходів була промисловість. Ефект енергомодернізації житлового сектору був мізерним. Особливо це стосується багатоквартирних будинків. Найбільші втрати тепла фіксуються в системі централізованого опалення, зокрема при його виробництві (22%), транспортуванні (25%) та споживанні (30%). Енергоефективність будинків в Україні в 4 рази нижча за європейські показники [3, с. 38].

Не можна сказати, що житловий сектор був поза межами програм ЕЕ. Але саме його стосується оцінка Єврокомісії. Вона зазначала, що цілі політики ЕЕ в Україні зрозумілі, але засоби їх досягнення недостатньо розроблені [18, с. 16]. Простіше кажучи, не було механізмів її реалізації.

Відсутність прогресу з реалізацією політики ЕЕ в житловому секторі призводила до значної заборгованості населення за житлово-комунальні послуги (далі – ЖКП), збитковості підприємств забезпечення, їх низького інвестиційного потенціалу, зростання держсубсидій на компенсацію різниці в тарифах, вимушених спроб розв'язувати проблеми в цій сфері не через модернізацію, а через підвищення тарифів, що перетворювало загострення проблем по колу та водночас вимувало кошти із сімейних бюджетів.

Більш того, оскільки житловий сектор є кінцевим споживачем не лише енергоресурсів, а й продукції інших енергоспоживаючих секторів, зокрема промислової, неспроможність реалізовувати заходи ЕЕ в житловому секторі робила безглуздою термомодернізацію в промисловості, бо із скороченням платіжоспроможності домогосподарств скорочувався ринок збуту товарів, водночас енергомодернізація промпідприємств збільшувала ціни на їх продукцію. Якщо б термомодернізація успішно здійснювалась у житловому секторі, то зростання цін на товари компенсувалося б скороченням витрат домогосподарств на ЖКП, і зекономлені суми домогосподарства б спрямовували на придбання, зокрема, промислових товарів [6, с. 65–66].

Мізерний ефект ЕЕ в житловому секторі був пов'язаний не лише з низьким добробутом населення. Чинниками були, по-перше, цінова політика – ціна енергоресурсів була нижче собівартості, що не стимулювало енергозбереження, по-друге, відсутність обліку споживання, по-третє, те, що суб'єктом заходів ЕЕ в багатоквартирних будинках є не стільки індивідуальний споживач, скільки всі мешканці, адже найбільш енерговитратними є комунікації та інші елементи, які є об'єктами спільного користування. Хоча свого часу був ухвалений закон про об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (далі – ОСББ), але його реалізація відбувалась повільно. У 2014 р. ОСББ існували у 10–15 % будинках. Та й створені вони були здебільшого в будинках, які були зведені в 1900–2000-тих роках та були енергоефективними. Натомість у будинках, зведених до 1990-тих років, частка яких становить 80–90% та які суцільно потребують термомодернізації, ОСББ майже не існувало.

Після Революції Гідності держава вперше визнає житловий сектор пріоритетом політики ЕЕ [19], розробляє механізми її реалізації.

По-перше, вона публічно декларує підвищення тарифів до рівня собівартості. Компенсувати негатив від цього як для населення, так й енергопостачальних компаній мало спрощення процедури призначення субсидій, а негатив від зростання навантаження на держбюджет – поступове скорочення нормативів споживання та ужорсточення умов надання субсидій (так, з травня 2017 р. субсидії не надаються тим, хто має заборгованість за ЖКП понад 2 місяців). Населення отримувало сигнал щодо стратегії скорочення субсидій та стимул до енергозбереження.

По-друге, стимулом проектів з ЕЕ та механізмів їх фінансування стала програма часткової компенсації вартості «тепліх кредитів». Вона передбачає три механізми компенсації як для фізичних осіб, так і для ОСББ.

По-третє, розробляють механізм конвертації субсидій у інвестресурс. Саме невикористання енергоефективності як ресурсу Г. Дзяна називає головною

проблемою ЕЕ [5, с. 1]. У проекті Концепції Фонду енергоефективності [14] заклали ідею використання субсидій на погашення «теплих кредитів». Проблема в тому, що умовою є монетизація субсидій. Влада задекларувала такий намір, але монетизація має кілька моделей, й на сьогодні ще не визначено, на користь якої буде зроблено вибір [10].

По-четверте, ухвалили закон «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку» [8], що стимулює створення ОСББ та систему управління будинками. До 1 липня 2016 р. мешканці мали створити ОСББ, визначити керуючу компанію або покласти її функції на ОСББ. Якщо вони не робили цього, керуючу компанію визначала мерія. Але хід подій засвідчив неготовність мешканців до впровадження цієї системи, тому термін впровадження було перенесено. Незважаючи на це, від дії закону є ефект. Кількість ОСББ за останні роки зросла з 11 тис. до 24 тис. [1].

По-п'яте, в 2017 р. були ухвалені та набули чинності закони про комерційний облік енергоресурсів та про енергопаспортизацію будівель. Заборонено приймати в експлуатацію будівлі, не обладнані засобами обліку. У будинках, які вже експлуатуються, прилади мають бути встановлені операторами комунікацій у визначений термін. Витрати на це закладаються в тарифи. Також забороняється прийняття в експлуатацію будинків зі значним та середнім класом наслідків (зокрема, багатоквартирні будинки) без енергоаудиту.

По-шосте, ще в один закон – про Фонд енергоефективності – закладені положення щодо механізму компенсації «теплих кредитів», використання субсидій на їх погашення тощо. Фонд є й інструментом залучення зовнішніх інвестицій та грантів. Важливим положенням є обов'язок Фонду надавати технічні рішення суб'єктам реалізації енергозберігаючих проектів.

Нарешті, по-сьоме, гарантією реалізації політики ЕЕ є стимулювання державою місцевих влад у цьому напрямі. ДАЕЕ уклало низку договорів з радами, які зобов'язані не лише декларативно сприяти ЕЕ, а й розробити конкретні програми та наповнити їх фінансами.

Можна було б охарактеризувати й інші напрями діяльності у сфері ЕЕ – міжнародне співробітництво, стимулювання альтернативної енергетики тощо, але сказаного достатньо для висновку, що поворот у сфері ЕЕ, здійснюваний від 2014 р., ухвалення вказаних законів, організаційні дії ознаменували перетворення ЕЕ на суспільний інститут, в основі якого лежать суспільні потреби, який має стратегію, нормативно-правову та організаційну структуру та є сферою діалогу між широкими соціальними суб'єктами.

Це перетворило політику ЕЕ з кулуарного явища, яким вона була, на публічну політику. ЕЕ стала сферою суспільно-політичної взаємодії,

суб'єктами якої є не лише вузькі еліти, а органи державної влади, місцевого самоврядування, партії, громадянське суспільство, які віддзеркалюють інтереси соціальних груп – винахідників, виробників, постачальників, споживачів. Політика ЕЕ налагоджує соціальні зв'язки, створює організаційні їх форми, які є й елементами громадянського суспільства. Крім того, в новій своїй якості вона стимулює нові сфери суспільної діяльності (управління житлом, енергоаудит), а отже, нові сфери соціальних зв'язків та нові асоціації. Відтак ЕЕ перестає бути лише policy, а перетворюється на politics в широкому сенсі цього слова.

Усе це не повинно створити враження безпроблемності розвитку сфери ЕЕ. Навпаки, її інституціоналізація, прихід нових суб'єктів створює нові суперечності. Не всі причетні групи зацікавлені в послідовності політики ЕЕ. Специфічні інтереси мають монополісти-постачальники, наслідком яких є боротьба навколо законопроекту «Про ЖКП», який не прийнято й нині [13]. Проявом суперечностей стала й тривалість прийняття законів про Фонд енергоефективності, облік енергоресурсів, енергопаспортизацію. Єврокомісія критикувала розроблений Міненерговугіллям проект Енергостратегії України за ігнорування споживача, який є в центрі Третього енергетичного пакету [7].

Та й ті групи, які є прихильниками ЕЕ, часто не готові скористатися з її інструментів. Попри прогрес зі створення ОСББ та залучення ними «теплих кредитів», він надто малий, щоб говорити про незворотність реформ. Місцева влада, яка має відіграти ключову роль у реалізації цієї політики, часто не здатна використовувати ресурс, який їй надається. Так, у 2016 р. доходи місцевих бюджетів зросли на 44 млрд. грн. [4], а на місцеві програми «теплих кредитів» було виділено лише 45 млн. Натомість на банківських рахунках накопичуються вільні кошти місцевих бюджетів [9]. Є регіональні програми, сформовані «для галочки». В одному з районів її обсяг склав 5 тис. грн., у той час як середній «теплий кредит» фізичним особам становив 20 тис. грн., ОСББ – 110 тис. Частина програм затверджена без забезпечення фінансами.

Та й серед ініціаторів реформ є суперечності, зокрема, з тактичних питань. Віце-прем'єр В. Кістіон вважає поспішним рішення уряду про зниження у 2017 р. соціальних нормативів енергоспоживання. На його думку, оскільки попереднє зниження відбулось у 2016 р., для того, щоб громадяни не втратили довіру до влади, треба, щоб попередні нормативи діяли хоча б кілька років [2]. Ще прикладами є тривала нездатність влади визначитися з моделлю монетизації субсидій або критика главою Мінрегіону «мізерності» коштів, які виділяються на компенсацію «теплих кредитів» [11].

Водночас як нова якість та успіхи політики ЕЕ, так і суперечності з її реалізації свідчать, що ситу-

ація має аналізуватися з використанням політологічних підходів. Так, при ідентифікації суб'єктів політики ЕЕ, їх інтересів, сценаріїв регулювання потенціал мають дослідницькі інструменти неоінституціоналізму. Зокрема, інституціоналізму раціонального вибору, згідно з однією версією якого інституційні правила формують інтереси та дії політичних суб'єктів [12, с. 27]. Використання такого підходу дало б змогу, зокрема, визначити, як нормативні акти здатні стимулювати споживачів активізувати впровадження технологій ЕЕ або, навпаки, як зламати опір противників політики ЕЕ. Врахування ідей історичного інституціоналізму доцільне, наприклад, при розробці шляхів стимулювання створення ОСББ.

У цілому аналіз нової політики ЕЕ, на наш погляд, неможливий без врахування концепцій публічного управління, яке «є діяльністю, що тісно пов'язане з політикою, законом і громадянським суспільством» [21, с. 26], концепції good governance, що дало б змогу розробити механізми взаємодії держави та громадянського суспільства в процесі вироблення політики ЕЕ.

Концепції громадянського суспільства були б у нагоді при вивченні функціонування ОСББ, громадських асоціацій тощо. Дослідження останніх здатні збагатити існуючі концепції громадянського суспільства. Очевидно, доведеться переглянути деякі погляди на співвідношення «зовнішнього стимулювання» громадянської активності та її «спонтанності», яка й нині вважається ознакою громадянського суспільства.

Ще один момент стосується регіональної політики. Проведений аналіз свідчить про необхідність доповнення уявлень про процеси децентралізації. Нині вони зосереджуються на змінах оргструктури влади, розподілі компетенцій та ресурсів. Натомість, як ми вже бачили, на низькому рівні знаходиться здатність місцевих влад скористатися наданими можливостями. Значну роль у цьому має відіграти держава. Самі мери свідчать, що держава повинна тиснути на місцеві влади [16]. Важливо розробити засоби такого тиску з метою зробити його ефективним.

Автор приділив незначну увагу символічній структурі інституту ЕЕ, але його аналіз крізь призму символічної політики теж важливий. Слід спертися на ідеї П. Бурд'ю, М. Едельмана, Т. Мейєра, думку М. Розумного про те, що суспільна консолідація є предметом не лише гуманітарної, а й соціально-економічної політики [15, с. 4]. Важливим є вивчення ЕЕ як нових символів, їх спроможності об'єднувати соціальні групи.

Отже, хоча політика ЕЕ формувалася з перших років незалежності, новий її етап характеризувався значними змінами. Лише з 2015–2017 рр. можна говорити про ЕЕ як повноцінний соціальний інститут, а політику ЕЕ – як напрям публічної

політики, як policy та politics. Це вимагає нових підходів до її вивчення, серед яких важливе місце посідають сучасного неоінституціоналізму, концепції публічної політики, громадянського суспільства, децентралізації, символічної політики тощо. Водночас очевидно, що вивчення явищ ЕЕ в нових суспільних умовах здатне збагатити та видозмінити вказані концепції, змінити дослідницькі пріоритети.

ЛІТЕРАТУРА:

1. В управленні ОСМД к концу 2017г будет треть жилфонда, считают в Кабмине / Лента новостей «Интерфакс-Украина» від 24 квітня 2017 р.
2. Вице-премьер Кистион выступает против пересмотра социальных норм потребления энергоресурсов в ближайшее время // Стрічка новин «Интерфакс-Украина» від 27 січня 2017 р.
3. Волков С.С. Програма розвитку ООН в Україні в сфері впровадження програм енергоефективності та охорони навколишнього середовища / С.С. Волков, Ю.В. Козак // Енергоефективність в будівництві та архітектурі. – 2013. – Вип. 4. – С. 36–46.
4. Гройсман В. Місцеві бюджети за 11 місяців отримали додатково до річних планів 44 млрд гривень [Електронний ресурс] / В. Гройсман / Виступ на Міжнародному конгресі мерів 5 грудня 2016 р. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249553457&cat_id=244276429.
5. Дзяна Г.О. Удосконалення механізмів реалізації державної політики у сфері енергозбереження України (соціально-екологічний аспект) : автореф. дис... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Г.О. Дзяна ; Львів. регіон. ін-т держ. упр. НАДУ при Президентів України. – Л., 2008. – 21 с.
6. Дячук А.А. Политика энергоэффективности в Украине : veritas momentum / А.А. Дячук, Р.З. Подолец, Б.С. Серебренников, М.Г. Чепелев // Экономика Украины. – 2015. – № 4. – С. 58–69.
7. ЕК раскритиковала проект «Энергостратегии Украины до 2035 года» // Стрічка новин «Интерфакс-Украина» від 20 січня 2017 р.
8. Закон України «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку» від 14 травня 2015 р. № 417-VIII // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 29. – Ст. 262.
9. Зубко Г. Місцева влада тримає 55 мільярдів на депозитах [Електронний ресурс] / Г. Зубко. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/news/2017/07/17/627161/>.
10. Зубко Г. Потрібно монетизувати субсидії, аби люди спрямували заощаджені кошти на енергоефективність [Електронний ресурс] / Г. Зубко. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249835028&cat_id=244276429.
11. Минрегион констатирует недофинансирование мероприятий по энергоэффективности [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.rbc.ua/rus/news/minregion-konstatiruet-nedofinansirovanie-1461571418.html>.
12. Перегуда Є. В. Виконавча влада України : політико-правові аспекти модернізації : монографія / Є. В. Перегуда. – К. : Логос, 2013. – 408 с.

13. Поліщук Н. Законопроект про комунальні послуги: споживачі на самоті з монополістами / Н. Поліщук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/2017/04/21/624083/>.

14. Проект Концепції Фонду Енергоефективності : Розроблено Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – К., 2016. – 90 с.

15. Розумний М.М. Політика ідентичності: основні завдання та механізми реалізації / М.М. Розумний. – К. : НІСД, 2011. – 23 с.

16. Сидоренко С. Теплі гроші від ЄС: чи зможе Україна обігнати сусідів на шляху до енергетичної незалежності / С. Сидоренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/07/17/7068556/>.

17. Струк В.О. Політика енергоефективності на регіональному рівні : аналіз категорійно-понятійного апарату для галузі науки «Державне управ-ління» /

В.О. Струк // Економіка та держава. – 2012. – № 2. – С. 141–143.

18. Углубленный обзор политики и программ Украины в области энергоэффективности. – Брюссель, Секретариат Энергохартии, 2013. – 140 с.

19. Урядом схвалено Національний план дій з енергоефективності на період до 2020 року [Електронний ресурс] / Повідомлення прес-служби ДАЕЕ від 25 листопада 2015 р. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=248658355&cat_id=248817842.

20. Цапко-Піддубна О.І. Аналіз механізмів реалізації політики енергоефективності / О.І. Цапко-Піддубна // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Вип. 19. – № 11. – С. 300–311.

21. Bouckaert G. Modernizing the Rechtsstaat : Paradoxes of the Management Agenda [Text] / G. Bouckaert. – Berlin : Duncker&Humblot, 2002. – 395 p.

Smolnikov Yu.B.

The far right in the Netherlands: the rise of the Party for Freedom

The article deals with the preconditions and growth of the far right movement in the Netherlands. Traced is the development and activity of the Party for Freedom, the movement's major representative, its program principles and attitudes to the state's internal and external policies. Special attention is paid to the party's views on immigration and the party's influence on the state policy in this area. Demonstrated is a policy which can reduce an electoral success of the far right.

Key words: G. Wilders, Party for Freedom, the far right, populism, immigration, Islam, national identity, elections

У статті розглядаються передумови та зростання крайньо-правого руху в Нідерландах. Прослідковано розвиток та діяльність «Партії за свободу», головного представника руху, її програмні принципи та ставлення до зовнішньої та внутрішньої політики держави. Особлива увага присвячена поглядам партії на проблеми імміграції та впливу партії на державну політику

в цій сфері. Продемонстровано політику, яка може призвести до зменшення електорального успіху крайньо-правих.

Ключові слова: Г. Вільдерс, «Партія за свободу», крайньо-праві, популізм, національна ідентичність, імміграція, іслам, вибори.

В статье рассматриваются предпосылки и рост крайне-правого движения в Нидерландах. Прослежено развитие и деятельность «Партии за свободу», главного представителя движения, ее программные принципы и отношение к внешней и внутренней политике государства. Особенное внимание уделено взглядам партии на проблемы иммиграции и влияния партии на государственную политику в этой сфере. Продемонстрирована политика, которая может привести к уменьшению электорального успеха крайне-правых.

Ключевые слова: Г. Вилдерс, «Партия за свободу», крайне-правые, популизм, иммиграция, ислам, национальная идентичность, выборы.

УДК: 329(492)

Smolnikov Yu.B.,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department
of History and Records Management
National Aviation University

The rise of the far right has become an all-European problem. Far right parties in many European countries have managed to get to parliaments and even to take part in forming governments. Thus, far right parties took part in coalition governments in Italy, Austria, Switzerland, Finland, and other countries. Their popularity is mostly fueled by immigration, especially by the recent refugee crisis. The Netherlands has experienced a considerable influx of immigrants, especially from non-European countries, during the last several decades, and that also contributed to the growth of far right sentiments in Dutch society and the rise of populist far right parties. The issue of the far right movement in the Netherlands has been investigated by Philip van Praag, Sarah de Lange, Cas Mudde, Alex de Jong, Adam Chandler, Andrej Zaslove, Anno Bunnik and others. Since this movement is growing in significance and can seriously influence the political configuration of the European Union the exploration of one of the major representatives of Europe's far right seems topical.

The aim of the article is to show the preconditions and growth of the far right movement in the Netherlands; to trace the development of the Party for Freedom, the movement's major representative; to display the party's attitude to the national external and internal policies; to investigate the party's activity which draws mass support of the population; to demonstrate a policy that can reduce an electoral success of the far right.

The Dutch society has a traditional reputation for tolerance and openness. It was the first country in the world to allow euthanasia and the first that legalized homosexual marriages. It is also quite soft on some drugs like marihuana. But at the same time Holland was also noted for its nationalism and right wing tendencies. For example, in the Second World War around

20 thousand Dutchmen voluntarily joined Nazi Germany's forces fighting on the Eastern front. Many Dutch cooperated with the Nazis in the Holocaust. Out of 140 thousand Jews who had lived in the country before the war at least 105 thousand perished (only about 25 percent survived). For comparison, in the neighboring Belgium over 60 percent of Jews survived the war [1, c. 158]. Thus, the Netherlands has a solid historical ground for nationalist and racist ideas. No wonder that racism is still strong in today's Holland. It is much easier for people with European names to get jobs than for those with non-European ones. Over a third of Muslim Dutch experience discrimination when looking for a job. Unemployment among them is 14.2 percent, while among native Dutch it is only 4.3 percent [2, p. 302].

Before the Second World War the Netherlands was predominantly a mono-ethnic country. Immigrants comprised less than one percent of the country's population. In the early 1940s and 1950s the first wave of immigrants with Dutch passports arrived mostly from the lost colonies such as Indonesia. Many of them were of mixed European and Indonesian ancestry. The economy of the Netherlands experienced an amazing growth in the 1960s. The growing economy needed a substantial number of guest workers and the government invited immigrants to come to the country to work. Majority of the guest workers arrived from the Mediterranean area (Portugal, Italy, Spain) and, especially, from such Muslim countries as Morocco and Turkey. It was initially believed that the immigrants would not stay long; they were expected to return in time to their home countries. The fuel and energy crisis of the mid-1970s reduced the need for immigrants and they stopped to arrive to the country en masse; but those who had worked here previously decided not to return

home. They had already put roots in their new home country and fully used the right to bring to the Netherlands their families and even their spouses to be. Due to a family reunification humanitarian policy applied in Holland, considerable numbers of immigrants, predominantly from Muslim countries, arrived in the country every year. In the 1970s and 1980s another wave of non-European immigrants with Dutch passports came from the former colony of Surinam. In the 1990s and 2000s many asylum-seekers arrived from such Muslim countries as Bosnia, Iraq, Iran, Afghanistan, Syria, etc.

The influx of immigrants, especially of non-European origin, led to a substantial increase in the crime rate and the rise of far right sentiments in the Netherlands. The growth of far right sentiments has resulted in the growth of far right or right-wing populist parties. In 2002 Pim Fortuyn List, a far right party founded by Pim Fortuyn not long before his assassination, drew much attention in Holland. Many scholars agree that Pim Fortuyn played a crucial role in shaping a far right populist movement in the Netherlands of which Geert Wilders' Party for Freedom (in Dutch: *Partij voor de Vrijheid*, PVV) is now most significant representative. He became one of the most outspoken opponents of immigration, especially from Muslim countries. He saw in Islam the biggest threat to Western civilization. Fortuyn advocated putting an end to Muslim immigration, praised tolerance as a remarkable achievement of Western civilization and openly declared about his homosexual orientation. His major voters, according to historian Geert Mak, were taxi drivers, poor old people, housewives from disadvantaged city areas, about 30 percent of Dutch who were dissatisfied with their lives [1, c. 185]. Geert Mak is known as a critic of Pim Fortuyn; thus his opinion about Fortuyn's voters does not seem to be fully reliable. Many analysts claim that the far right all around Europe enjoy support from various segments of population: from the very educated and wealthy to the uneducated and poor.

In the general elections of 2002 Pim Fortuyn List got an unusually high result: it received 26 seats out of 150 in the parliament and became the second largest party in the legislature. Such a huge success may be partially explained by the assassination of the party's leader less than two weeks before the elections. Many Dutch started to consider Fortuyn as martyr and voted for his party out of protest. Soon the disagreements within the party contributed to the loss of its popularity and in four years it was finally dissolved.

In 2006 a major representative of the country's far right movement became the Party for Freedom founded by Geert Wilders. Born in 1963 in the town of Venlo, in the south-east of the country, Wilders graduated from a secondary school and went to Israel where he worked as a volunteer for about two years. Besides Israel he also visited some neighboring Arab countries and was shocked by their "economic and cultural backwardness." In Israel he was fascinated with how the Israeli develop national identity and

solidarity; with their readiness to defend their country from Arabs. This trip to Israel greatly influenced Wilders. He became an ardent supporter of Israeli in their struggle against Arabs and a staunch nationalist. After this trip he often referred to the Jews as "a role model for Europe" [3]. Upon returning home Wilders entered politics and got a job with the People's Party for Freedom and Democracy (VVD), which held right-wing views. One of the party's leaders, Frits Bolkestein, became his mentor. Bolkestein was also one of the few Dutch politicians who openly criticized Islam and immigration. He, like Fortuyn, undoubtedly had a great influence on Wilders and planned to make him a leader of the party. In 1998 Wilders became a MP and an ardent adherent of the far right views in the VVD. The policy of the VVD seemed too moderate for Wilders and in September 2004 he split from the VVD and founded a one-member party for himself in the parliament. Officially he did it in a protest against the VVD's decision to accept Turkey to the EU. Wilders was afraid that "Turkey's inclusion into the EU will hasten Islamization and fall of Europe" [4, p. 504].

On November 2, 2004 all the country was shocked by a cruel killing of film-maker Theo Van Gogh by a Muslim fundamentalist of Moroccan origin, Mohammed Bouyeri. Van Gogh was noted for his criticism of Islam. His film *Submission* which showed the oppression of women in Muslim countries caused an outrage in Muslim communities in the Netherlands. The murder of Van Gogh led to the growth of anti-Muslim feelings and, consequently, to the growth of popularity of far right views, including those of Wilders, in Dutch society. In March 2005 Wilders published a manifesto called the Declaration of Independence where he revealed his political concept. His ideology was based on a classical populist platform. Populism normally divides society into two groups: the corrupt elite (that includes established political parties, the upper business class, intellectuals and the mass media) and the ordinary people. It regards the elite as a parasitic class that ignores the needs of the people, and exists at their expense. Populism believes that power should belong to the people and be exercised through referendums and direct elections of officials. The elites are interested in promoting multiculturalism through immigration for the purpose of retaining power. Similar views were expressed by Wilders who said that "the people are sensible, good, and grounded in reality, in contrast with a corrupt, ideologically blinded and weak political elite," which placed the country under the EU control and made the Dutch political life "dominated by political correctness, multiculturalism and submission to the bureaucrats in Brussels" [2, p. 283, 286]. No wonder that Wilders called his future party PVV an anti-establishment party. According to American political scientist Matt Golder, populism in Europe has an exclusionary character, i.e. it excludes "certain groups from 'the people,' and thus limits their access

to benefits and rights; the criteria for exclusion are almost always cultural, religious, or ethnic" [5, p. 4]. This kind of populism can be seen in Wilders' Declaration, which radically limited immigrants' access to Dutch citizenship and welfare. In many respects the Declaration of Independence had a neoconservative character; it propagated a free market economy and attacked workers' rights.

In May 2005 Wilders used the referendum on the European Union constitution for propagating his ideas. He campaigned against it with the slogan "The Netherlands Must Remain." Despite the fact that almost the whole political elite was for the constitution, the majority of Dutch (62 percent) voted against it on June 1. In the opinion of political analyst Willem Bos, motivation for the no-vote "varied from nationalism and anti-immigrant feelings to the desire to protect what was left of the welfare state against EU-regulations and a rejection of the neoliberal course of the EU" [6]. Learning from mistakes the elite did not initiate a second referendum on the EU constitution anticipating its failure. It just passed a necessary decision through the parliament. Unfortunately, a referendum on an association agreement with Ukraine was held in the Netherlands in April 2016, which postponed Ukraine's European integration. It would have been better for Ukrainians if the Dutch elites had passed the necessary decision in the parliament as they did concerning the EU constitution. Mostly to Wilders' huge propagandistic campaign the referendum results were not favorable to Ukraine.

In November 2006, Geert Wilders' recently founded Party for Freedom (PVV) participated in its first general elections under the banner of struggle against "a tsunami of Islamization." Wilders emphasized that all Muslims were enemies since "their behavior flows from their religion and culture" and he made it clear that Islam should not be part of Dutch society [2, p. 287]. He also proposed to outlaw "the fascist Koran" and place a ban on building Islamic schools and mosques. "Not all Muslims are terrorists, but almost all terrorists are Muslims," stressed Wilders [7]. Moroccans were singled out as a special target for criticism. Practically all crime was blamed on Moroccan youth. Such a dislike of Moroccan youth can be partially explained by the fact that Wilders was robbed and beaten by them in a street even before the time when he joined politics. That event probably encouraged him to join politics and choose a right-wing party, the People's Party for Freedom and Democracy (VVD). He wrote about such an experience in his autobiographical book "Marked for Death" [4, p. 408]. The results of the 2006 general elections were quite favorable as for a new founded party. The Party for Freedom won almost 6 percent of the vote and got 9 out of 150 seats in the legislature. One of the first acts of the PVV in the new legislature was an objection to the appointment of Muslims (a Moroccan and a Turk) to the position of state secretaries

because they retained two nationalities. Wilders condemned the practice of double citizenship as seriously hampering the process of assimilation.

In 2008 Wilders produced a short documentary film *Fitna* which provoked outrage in the Muslim communities all around the country and abroad. The film demonstrates that Islam motivates its followers to hate western values and provokes terrorism, homophobia, anti-Semitism, misogyny, etc. Wilders characterized the Muslim reaction to the film in the following words: "Outraged at my film's suggestion that the Koran advocates violence, furious Islamic activists unleashed wild threats of violence" [4, p. 541].

On June 4, 2009 the Party for Freedom participated in its first elections to the European Parliament and won 17 percent of the vote and 4 out of 25 seats allocated for the Netherlands. That was the second result, after the VVD, among the Dutch parties. In its election program the party called to put an end to any possibilities of accepting Turkey into the EU, to stop mass migration to the Netherlands, and to limit the functioning of the EU to exclusively economic issues. At that time Wilders decided to abstain from cooperation in the EU parliament with such far right parties as France's National Front and Belgium's Flemish Interest. He did not want his party to be blemished by collaboration with "fascists" [8]. Later, however, he changed his mind and formed a coalition with them in 2014. It probably can be explained by the fact that National Front of France had become more moderate after Marine Le Pen took over the party leadership in 2011. The Flemish Interest had also become more moderate.

The year of 2010 turned out to be triumphed for the PVV. It showed a remarkable result in the Dutch general elections and got 24 seats in the parliament. It became the third largest party in the legislature after the center right VVD and the left wing Labor Party (PvdA). Wilders assessed the electoral result as a change in public opinion concerning Islam and immigration: "Our electoral victory shows that many Dutch people will no longer tolerate being shut out of the discussion about Islam, multiculturalism and immigration" [4, p. 580]. The PVV was supported by many former voters of the left parties like SP or PvdA, especially in small towns and countryside [2, p. 291]. These segments of the population, mostly from the working class, were especially vulnerable to the processes of immigration and globalization.

The PVV did not enter the government, however. Without being a part of the cabinet it decided to support the minority government led by the VVD leader, Mark Rutte, in exchange for implementation of some of its policies by the government. An appropriate coalition agreement was signed between Rutte and Wilders. It reminded in some respect the Danish model when the far right Danish People's Party supported a minority government without being part of it in exchange for implementation of some of its policies [9]. The Rutte

government agreed to put obstacles to non-Western immigrants and asylum-seekers. The government also agreed to limit family reunification policies which allowed bringing “numerous relatives” from Muslim countries. The word “Muslim” was not mentioned; a euphemism was used instead which called Muslims “migrants with few future prospects” [4, p. 583]. The new policy permitted to bring only young children and spouses who were to be at least 24 years of age. Those who invited their family members were to have a sufficient income to support them. The newcomers were obliged now to integrate; it means that stricter educational and language requirements were imposed on them [10]. According to Wilders, the aim of these innovations was to stop “the creation of a parallel Islamic society” [4, p. 608]. As part of the agreement the PVV had to consent to some austerity measures, proposed by the VVD, such as an increase in the retirement age to 67. In 2012, however, the PVV, not willing to participate in further increasing of austerity measures, decided to withdraw its support from the coalition, and Rutte had to call new elections. The new parliamentary elections of 2012 brought victory to Rutte's party, the VVD. Wilders' Party for Freedom (PVV) came third with 10 percent of the vote and 15 seats in the legislature.

In the 2014 elections to the European Parliament the PVV showed a good result and signed an agreement with Marine Le Pen's Front National and several other far right parties (Belgium's Flemish Interest, Freedom Party of Austria, Swedish Democrats, Italy's Northern League, etc.). The Front National and PVV had established particularly close ties. Both parties proclaimed their struggle against Islam and support for the rights of homosexuals, women, and Jews. Le Pen even declared that her party was now Zionistic. Such a position made this group different from many other far right parties like Hungary's Jobbik or Greece's Golden Dawn, which were anti-Semitic and thus rejected by Wilders and Le Pen. In general, the Party for Freedom's foreign policy did not distinguish it from the majority of other far right parties. It advocated the withdrawal from the EU, return to the national currency, tightening the national borders, expulsion of immigrants who committed crime or have no desire to integrate, ending the immigration from Muslim countries, reducing foreign aid, etc. In its internal policy Wilders' party differ from other far right parties in its inclusive focus on Islam and national identity issues; economic issues are often of secondary importance for the PVV [11].

Donald Trump's electoral success in the USA was met with great enthusiasm by the European far right. Wilders even visited the Republican National Convention in Cleveland in July of 2016. Analysts have noticed many similarities between Wilders' and Trump's rhetoric. For instance, Wilders criticism of Moroccans in Holland strongly resembled Trump's criticism of Mexicans in the USA [11]. Wilders' criticism of Moroccans has brought him a lot of trouble and even legal prosecution,

but at the same time drew the attention of the press that contributed to the growth of his popularity among the public in general [12]. His slogan “The Netherlands first” also strikingly reminded of Trump's electoral slogan “America first.” Wilders repudiated all the accusations of provoking hatred against Muslims by stating that he did not hate Muslims, that he just hated Islam. By focusing on religion and culture Wilders managed to defend himself in court. His criticism of Muslim culture as “retarded” and “barbaric” and incompatible with “far superior” Western culture resembles the rhetoric of the far right Danish People's Party in Denmark [9].

Brexit and Trump's victory shocked Europe and drew much attention to the 2017 Dutch general elections. Many analysts considered these elections as a big test for populism. The PVV's victory would have been a springboard for the further rise of the far right all around Europe, which might have put the very existence of the EU at risk. The voter turnout (81%) was the highest in 30 years. Polls often showed that the PVV might be the winner and other mainstream parties started to emulate the PVV's rhetoric, attacking Islam and immigration, and focusing, like Wilders, on identity issues. The leader of the governing center-right VVD, Mark Rutte, issued an open letter calling the immigrants who “reject Dutch values” to leave the country [13]. The Christian Democrats (CDA) and the Christian Orthodox (SGP) run their campaigns on anti-refugee agenda. According to a Dutch lawyer group, all three election winners (VVD, PVV, CDA) included into their programs the ideas which were “contrary to human rights or are openly discriminatory toward certain groups” i.e. Muslims [14].

The winner of the 2017 general election was the center-right VVD with 33 seats, led by Prime Minister Mark Rutte; Wilders' PVV was the second with 20 seats, another center-right Christian Democrats (CDA) came third with 19 seats. Even if Wilders had won the election he would not have been able to be prime minister since the Dutch proportional electoral system practically excludes such possibilities. The extremely low threshold (only 0, 67 percent) gives too many parties real chances to get to parliament (28 parties vied for 150 seats in 2017) and practically does not allow forming a government without a coalition. According to Dutch political scientist Philip van Praag, some people who usually did not vote for the VVD voted for it this time because of strategic considerations, to prevent Wilders from winning. Some also did not vote for Wilders because he did not have chances to be prime minister [15]. At the same time we can assume that some people voted for Wilders not because they fully supported his ideas but rather as a protest against the policy of the ruling elites. Wilders' major base of support in the recent elections was the people mostly hit by Rutte's tough austerity measures and immigration, namely, the lower middle class or the working class, unemployed or people with part-time jobs, more men than women and usually with little education, who live

in small towns or suburbs [16; 17]. To win the support of the poor, Wilders, like the Danish People's Party, included in his party's program some measures aimed at enhancing the welfare of the poor. Thus, his party's position included a right-wing rhetoric concerning moral issues and a left-wing concerning the economic issues. At the same time Wilders expressed his support of Jews, LGBT people, and feminists; that contradicted to a typical stance of the European far right [16]. His views on external policy such as the dissolution of the EU are most discouraging for Ukrainians, who fought on the Maidan to be accepted in a free, democratic European community. Wilders also advocates lifting the sanctions imposed on Russia, Ukraine's major enemy [18].

The growing success of the far right in one of Europe's major countries is no exception, but rather a natural phenomenon. The popularity of populism shows dissatisfaction of many people, especially from the lower middle class and the poor, with the policies of the elites. These strata of population are especially vulnerable to the process of globalization and fundamental changes in many spheres of life brought by it. These abandoned and frustrated people need governmental support. The far right is successfully taking advantage of the elite's traditional policies which are outdated now. Thousands of frustrated people who failed to adapt to new challenges have switched their attention to the populist far right. The second place of the Party for Freedom in the Dutch parliament testifies to that. Wilders failed to win a majority of votes, however. It happened only because some of his opponents, especially the VVD, had adopted some of the slogans and policies of the PVV. In such a way the moderate forces have managed to prevent the far right from winning the elections of 2017. Rutte's success in winning the elections demonstrates that turning from political correctness and paying more attention to the needs and fears of the frustrated and frightened strata of population was the right policy.

REFERENCES:

1. Мак Геерт. Нидерланды: каприз истории [Пер. с нидерл. А. Игнатенко] / Геерт Мак. – М. : «Весь мир», 2013. – 224 с.
2. De Jong Alex. National-populism in the Netherlands / Alex de Jong // *The far right in Europe* [ed. By F. Laplat] – Amsterdam : IIRE, 2015. – 332 p.
3. Liphshiz C. Geert Wilders and Dutch Jews – end of the affair? / C. Liphshiz // JTA. – 2014. – April 29 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.jta.org/2014/04/29/news-opinion/world/geert-wilders-and-dutch-jews-end-of-the-affair>.
4. Wilders Geert. Marked for Death / G. Wilders. – Washington: Regnery Publishing, Inc., 2012 [Electronic resource]. – Access mode : <http://blogomi.net/2015/03/marked-for-death-by-geert-wilders/>.
5. Golder Matt. Far Right Parties in Europe / G. Matt. [Electronic resource]. – Access mode : <http://mattgolder.com/files/research/arps.pdf>.
6. Bos Willem. Netherlands: A vote against neo-liberalism / W. Bos // *International Viewpoint*. – 2005. – June 10 [Electronic resource]. – Access mode : <http://internationalviewpoint.org/spip.php?article815>.
7. Traynor Ian. "I don't hate Muslims. I hate Islam" / Ian Traynor // *The Guardian*. – 2008. – February 17 [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.theguardian.com/world/2008/feb/17/netherlands.islam>.
8. In quotes: Geert Wilders. // BBC. – 2010. – October 4 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.bbc.com/news/world-europe-11469579>.
9. Smolnikov Yu. B. The Shift to the Right in Denmark: The Rise of the Danish People's Party (1995–2017) / Yu. Smolnikov // *Гілея*. – 2017. – Вип. 118. – С. 133–137 [Electronic resource]. – Access mode : <http://gileya.org/index.php?ng=library&cont=long&id=142>.
10. "Parliamentary Support Agreement WD-PW-CDA," The Hague, the Netherlands, September 30, 2010 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.kabinetformatie2010.nl/pdf/dsc2b44.pdf?c=getobject&s=obj&objectid=127512>.
11. Krever Nick. The Netherlands: The Identity election / N. Krever // CNN. – 2017. – March 2 [Electronic resource]. – Access mode : <http://edition.cnn.com/2017/03/02/world/rotterdam-wilders-aboutaleb-karrat-sorensen/index.html>.
12. Conway Isabel. Prosecution of Dutch populist will provide a judicial soap / I. Conway // *The Irish Times*. – 2009. – February 11 [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.irishtimes.com/news/prosecution-of-dutch-populist-will-provide-a-judicial-soap-opera-1.697187>.
13. Bahceli Yoruk. Dutch Muslims reflect on Geert Wilders before vote / Y. Bachelil // *Aljazeera*. – 2017. – March 14 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/03/dutch-muslims-reflect-geert-wilders-vote-170313125601556.html>.
14. Timmerman Anna. Dutch election: anti-rights rhetoric goes mainstream despite Wilders' defeat / A. Timmerman // *DutchNews.nl*. – 2017. – March 20 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.dutchnews.nl/features/2017/03/dutch-election-anti-rights-rhetoric-goes-mainstream-despite-wilders-defeat/>.
15. Lageman Thessa. Dutch Election Day: What six voters have to say / T. Lageman // *Aljazeera*. – 2017. – March 15 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/03/dutch-election-day-voters-170315180236124.html>.
16. Serhan Yasmien. Geert Wilders's Moment / Y. Serhan // *The Atlantic*. – 2017. – March 6 [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.theatlantic.com/news/archive/2017/03/geert-wilders-netherlands/518415/>.
17. Eisele Ines. Wilders is not like Trump / I. Eisele // *DW*. – 2017. – March 10 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.dw.com/en/wilders-is-not-like-trump/a-37893111>.
18. Pels Dick. Patriotism can be quite a progressive phenomenon if it is filled with progressive ideas / D. Pels // *The Ukrainian Weekly*. – 2017. – No. 3 [Electronic resource]. – Access mode : http://i.tyzhden.ua/content/photoalbum/2017/03_2017/13/ukrainianweek/ukrainianweek_book3.pdf.

Трофимов Е.А.

The phenomenon SLF (Search for legitimate force) и стратегия Российского «государства» в условиях роста конфликтности политики

Статья вводит в политологический оборот термин «The phenomenon SLF (Search for legitimate force)». В статье также рассмотрены механизмы укрепления российского суверенного властного статуса. Делается вывод, что используемые «стабилизационные механизмы» приближают положение Президента РФ к ситуации «Zugzwang», а страну – к системному кризису. Гипотеза исследования: в предкризисный период представления россиян на основных политических акторов трансформируется в направлении от поддержки Президента РФ к поддержке «других», что ведет к хаотизации социально-политических отношений.

Ключевые слова: моноцентризм, «Русская власть», негативная политическая нестабильность, государственный переворот, политическая оппозиция, власть-собственность.

Статья вводит в політологічний обіг термін «The phenomenon SLF (Search for legitimate force)». У статті також розглянуто механізми зміцнення російським сувереном владного статусу. Робиться висновок, що використовуються «стабілізаційні механізми», що наближають положення Президента РФ до ситуації

«Zugzwang», а країну – до системної кризи. Гіпотеза дослідження: в передкризовий період уявлення росіян на основних політичних акторів трансформуються в напрямку від підтримки Президента РФ до підтримки «інших», що веде до хаотизації соціально-політичних відносин.

Ключові слова: моноцентризм, «Радянська влада», негативна політична нестабільність, державний переворот, політична опозиція, влада-власність.

The article introduces the term «The phenomenon SLF (Search for legitimate force)» into political science. The article also examines the mechanisms for strengthening the Russian sovereign's power status. It is concluded that the «stabilization mechanisms» used bring the situation of the President of the Russian Federation closer to the situation of «Zugzwang» and the country to a systemic crisis. Research hypothesis: in the pre-crisis period, the representation of Russians on the main political actors is transformed in the direction from the support of the President of the Russian Federation to the support of «others», which leads to a chaotic social and political relationship.

Key words: Monocentrism, «Russian power», negative political instability, coup d'état, political opposition, power-ownership.

УДК 327

Трофимов Е.А.,
кандидат политических наук, доцент

В 2015–2017 годах в Амурской области (Россия) нами было проведено социологическое исследование по изучению политических представлений жителей региона. Цель исследования заключалась в выявлении логики функционирования системы «Русской власти» в предкризисный период и оценке возможности возникновения «государственного» переворота в «стране революций» в ближайшей перспективе.

Задача исследования состояла в определении направления трансформации представлений жителей региона на основных политических акторов за период от Крымских событий до санкционной политики стран Западной Европы и США, а также укрепления «жесткого» авторитаризма в России.

Выбор региона не предполагал научного объяснения и был связан с местом моего проживания. Массовые опросы проводились путем случайной выборки среди жителей региона в возрасте от 18 лет, в равном соотношении мужчин и женщин. В мае 2015 года (первая волна) опрошено 306 респондентов; в апреле 2016 года (вторая волна) – 290 респондентов, в апреле 2017 года (третья волна) – 302 респондента.

1. Специфика российской политики: некоторые замечания

С целью выяснения, в каком направлении ориентирован вектор развития современной россий-

ской политики – «к стабильному развитию» или «к системному кризису», необходимо понимать специфику «русской власти», на чем она строится и как функционирует. В этой связи сделаем некоторые замечания.

Российская политика имеет пирамидальный жестко централизованный характер. На вершине пирамиды находится Президент РФ – «глава государства» (ранее Великий князь, Царь, Император, Генеральный секретарь ЦК КПСС), которого окружают «другие». Во властном плане стратифицировать «других» невозможно, так как их социально-политический статус неустойчив и зависит от решения персонифицированного лидера. Вместе с тем в структуре «государства» можно выделить лиц, приближенных к Президенту РФ и обладающих широкими неформальными полномочиями, позволяющими им вмешиваться в деятельность широкого спектра «учреждений». Данные лица включены в состав Администрации Президента РФ – «первого правительства» – и представляют высший, или первый уровень «государственного» управления в Российской Федерации.

На втором уровне властной пирамиды России находятся «условные собственники» – держатели президентской собственности (руководители крупнейших государственных корпораций и «частных» бизнес-империй); а также представители «федер-

ральных государственных учреждений» – депутаты Федерального Собрания РФ, члены Правительства РФ, судьи Верховного и Конституционного судов. Существовая в декларированной системе разделения властей и системе условной собственности, они, как правило, лишены собственных политических проектов; «государственные учреждения» представляют собой органы по селекции «элиты», а крупнейшие «государственные» и «частные» корпорации – регуляторы экономических отношений в различных сферах общественной жизни.

Селекция «федеральной элиты» осуществляется при непосредственном участии федерального президента и его администрации с помощью партийной и судебной «вертикалей», непосредственного назначения «главой государства» федеральных министров и судей; консультаций президента с кандидатами на должность главы исполнительной власти региона [10; 11; 12]. Держатели президентской собственности в большинстве случаев являются друзьями «главы государства» [5; 7].

Третий уровень российской политики представлен органами «государственной власти» субъектов РФ, условно относящимися к исполнительным и законодательным. Данные структуры характеризуются недоинституционализацией и бифункциональностью, являясь инструментами селекции «региональной элиты» и продвижения решений «главы государства» на уровне регионов.

На четвертом – низшем – уровне находится население, большая часть которого: а) считает, что носителем суверенитета и источником власти в России является президент – 55% (среди сторонников «Единой России» – 57%, а среди приверженцев непарламентских партий – 40%), парламент страны (11%) или высшая сила (3%); и 23% – народ [8]; б) рассматривает себя как часть государства (таблица 1. Ответы жителей Амурской области на вопрос: «Являетесь ли Вы частью государства? (чел./%)»).

Таблица 1
Ответы жителей экспериментального региона на вопрос: «Являетесь ли Вы частью государства? (чел./%)»

Ответы	Амурская область чел./%		
	05.15	04.16	04.17
Да, безусловно, являюсь	243/79,41	217/74,83	256/84,77
Нет, не являюсь	25/8,16	32/11,03	22/7,28
Затрудняюсь ответить	38/12,41	41/14,14	24/7,95

2. Основная причина «государственных переворотов» в России

Основная причина «государственных переворотов» в России находится в конфликте между верховным сувереном и «другими», относящимся

к первым двум уровням политики; население, как правило, в политических конфликтах является сторонним наблюдателем.

De facto собственность в России принадлежит «главе государства» или «Главному», который перераспределяет ее между представителями «элиты», исходя из степени их лояльности. Незащищенность собственности подтверждают результаты исследования «Фонда наследие» (США): по результатам 2015 года индекс России по защите права собственности составил 20,0; Германии – 90,0; Франции 80,0; Италии – 55,0 [15; 16; 17; 18]; а также фактологический анализ – от ставшего нарицательным заявления О.В. Дерипаски «Если государство попросит, я все отдам» до дела «ЮКОСа».

Ограниченность материальных ресурсов, находящихся в собственности верховного суверена, рост потребностей «элиты», ее стремление сохранить за собой условную собственность, трансформировав в собственность личную, закономерно порождают конфликты. Неудовлетворенные собственным положением отдельные представители «элиты» начинают дестабилизировать систему, негласно поддерживая различные оппозиционные группы (феномен А.А. Навального).

Кроме того, с целью удовлетворить интересы высшего истеблишмента в условиях ограниченности ресурсов суверен невольно стимулирует сближение недовольных условных собственников с населением с помощью развития института административной ренты. Несправедливость системы создает благоприятный климат для протестов оппозиции и переходу на ее сторону интеллигенции. Социальное недовольство в «низах» стимулирует «контрэлиты» к совместному действию против действующего суверена и его замене новым, способным удовлетворить их интересы.

Исходя из наличия взаимосвязи между степенью конфронтации «элит» с сувереном, их способностью к совместному действию и настроениями в «низах», логично полагать, что предкризисная ситуация будет проявляться в: а) падении доверия со стороны населения к верховному суверену и другим политическим акторам, рассматриваемым подданными в качестве зависимых от самодержца; б) поиске населением альтернативной силы, способной, заменив суверена, выполнить негласный договор. В зависимости от степени этатизации сознания населения данный поиск может осуществляться либо в границах «государственного пространства», либо в границах гражданского общества.

3. The phenomenon SLF (Search for legitimate force) как показатель приближающегося «государственного» переворота

Стержневой скрепой российской политики является персона самодержавного властителя, его ослабление ведет к центробежным тенден-

циям. Проведенное исследование (таблица 2. В какой мере Вы доверяете перечисленным политическим акторам? Расставьте баллы от 0 до 10 (май, 2015; апрель, 2016; апрель, 2017)) не позволяет считать, что положение «главы государства» в России критическое – даже кризис в отношениях с Западом и последовавшее за ним снижение уровня жизни населения не привели к падению авторитета «главы государства» ниже 6-бальной отметки: рейтинг Президента РФ, оцениваемый в мае 2015 года в 8,08 баллов, в апреле 2016 года снизился до 6,30 баллов, а в апреле 2017 года – до 6,13 из 10 возможных. Максимальное снижение рейтинга федерального президента среди включенных в выборку акторов при сохранении его лидирующей позиции подтверждает особую роль «главы государства» в российской политике. Очевидно, что данная ситуация связана как с историческим прошлым, так и отсутствием публичной политики в России: «Если

не Путин, то кто?» – традиционный ответ россиян на вопрос о потенциально возможном новом «главе государства».

Результаты исследования указывают на то, что ухудшение социально-экономического положения жителей России, последовавшее после введения санкций к апрелю 2016 года, привело к незначительному увеличению рейтинга двух политических акторов – Церкви и религиозных служителей (+0,1), а также сотрудников полиции РФ (+0,04), что связано с архаизацией отношений в российском социуме, заставляющей россиян обращаться к сверхъестественным силам и репрессивным органам. К апрелю 2017 года ситуация изменилась: наряду с падением рейтингов доверия жителей экспериментального региона к Президенту РФ, работникам Генеральной прокуратуры РФ, ФСБ, снижением доверия населения к церкви и религиозным служителям обнаруживается рост доверия к другим политическим акторам. Данный феномен

Таблица 2

**В какой мере Вы доверяете перечисленным политическим акторам?
Расставьте баллы от 0 до 10 (май, 2015; апрель, 2016; апрель, 2017)**

№	Политический актор, институт, сообщество, ...	Средняя сумма баллов от 0 до 10		
		05.15	04.16	04.17
1.	Президенту РФ	8,08	6,30	6,13
2.	Членам Правительства РФ	5,15	4,22	4,34
3.	Членам Совета Федерации РФ	4,60	3,85	4,04
4.	Депутатам Государственной Думы РФ	3,74	3,29	3,46
5.	Судьям Конституционного Суда РФ	5,64	4,50	4,75
6.	Судьям Верховного Суда РФ	5,12	4,71	5,19
7.	Работникам Генеральной прокуратуры РФ	5,05	4,79	4,29
8.	Работникам Центральной избирательной комиссии РФ	4,08	3,59	3,92
9.	Главе субъекта РФ (губернатору)	4,15	3,54	3,72
10.	Правительству субъекта РФ	3,88	3,38	3,54
11.	Депутатам регионального парламента	3,77	3,05	3,59
12.	Судьям Верховного Суда РФ в субъекте РФ	4,92	3,89	4,42
13.	Работникам прокуратуры субъекта РФ	4,90	3,93	4,14
14.	Работникам избирательной комиссии субъекта РФ	4,14	3,20	3,92
15.	Главе органа местного самоуправления	3,61	3,20	3,76
16.	Депутатам органа местного самоуправления	3,28	3,08	3,36
17.	Сотрудникам полиции РФ	4,04	4,08	4,23
18.	Сотрудникам ФСБ РФ	5,68	5,22	5,16
19.	Армии и военным	6,14	5,91	6,06
20.	Представителям общественных организаций	4,25	3,83	4,36
21.	Членам Общественной палаты РФ	3,99	3,49	4,05
22.	Членам Общественной палаты субъекта РФ	3,79	3,65	3,94
23.	Церкви и религиозным служителям	4,45	4,55	4,07
24.	Ученым, работникам культуры и образования	5,80	5,74	6,43
25.	Врачам и работникам здравоохранения	5,61	5,12	5,71

мы обозначили как **The phenomenon SLF (Search for legitimate force)**.

Стремясь обеспечить стабильность системы, россияне начинают с недоверием относиться ко всем «учреждениям», связанным в их представлениях с «главой государства» – Генеральной прокуратуре РФ, относимой рядом исследователей к органам президентской власти [1, с. 30; 4; 9, с. 7; 14]; ФСБ – структуре, выходцем из которой является В.В. Путин; церкви, призванной сохранять самодержавное правление и деполитизировать социум.

Рейтинг других политических акторов к апрелю 2017 года показал положительную динамику, которая в силу роста ручного управления в России не может быть связана с ростом их эффективности. Очевидно, население начинает интуитивно искать альтернативу персонифицированному лидеру, «нового хозяина» среди других «государственных» акторов, *de jure* и в сознании россиян обладающих самостоятельностью.

Следует заметить, что исследование 2017 года выявило опаснейший для «главы государства» факт – рейтинг В.В. Путина упал ниже рейтинга ученых, работников культуры и образования. Как известно, именно в данной социальной группе концентрируется интеллигенция, способная изменить идеологическую повестку общества и сыграть в интересах «конрэлиты», подтолкнув население к активным протестным действиям.

4. Стратегия Российского «государства» в условиях проявления The phenomenon SLF (Search for legitimate force): стабилизационные механизмы, приближающие системный кризис

Механизмы обеспечения «стабильности» российской политики со стороны верховного суверена логично вытекают из системы «Русская власть» и предполагают: а) повышение сервильности «элит»; б) подавление протестной активности населения; в) разжигание конфликта в системе «элиты-население»; г) разжигание внешнего конфликта. Каждый из механизмов в сложившейся ситуации имеет больше минусов, чем плюсов, приближая положение российского президента к ситуации «Zugzwang».

Повышение сервильности «элит». «Элиты» в российской политике – опора и опасность для системы «Русская власть». С целью недопущения выхода «элиты» за пределы сервильной зоны «глава государства» вынужден:

1) усиливать контроль за комплексом ресурсов – от экономических до силовых, параллельно предоставляя «элитам» возможность присваивать ресурсы подданных в качестве административной ренты.

Рентные отношения позволяют «главе государства» снизить издержки от перераспределения ресурсов, но ведут, во-первых, к созданию

протестных групп внутри «элиты» [13, с. 140]; во-вторых, сближают часть элиты с «внеэлитным» элементом – гражданскими активистами и лидерами общественного мнения; в-третьих, повышают общую конфликтность социума за счет роста недовольства в «низах»;

2) создавать контролируемые «межэлитные» конфликты. Чем конфликтнее «межэлитная» среда, тем выше арбитражный потенциал суверена и ниже способность «элиты» к совместному действию. Неслучайно ретроспективный анализ исторического прошлого России демонстрирует насыщенность политической жизни страны интригами, сравнимыми с византийскими. Вместе с тем каждый новый конфликт ведет к снижению контролируемости политического пространства, также повышая общую агрессивность политической среды.

Подавление протестной активности населения достигается широким спектром практик – от усиления пропаганды и административного воздействия до политических репрессий и использования нелегальных, полулегальных акторов в борьбе с носителями гражданского самосознания; формирования политической апатии. Традиционно данные практики, *sup specie rei publicae*, дают положительный результат, однако в условиях становления информационного общества их эффективность низкая. Кроме того, подавление протестной активности способствует увеличению дистанции со странами «старой» демократии, что, с одной стороны, значимо для системы «Русская власть», строящейся на ценностном противопоставлении Западу; а, с другой, опасно для суверена обострением отношений, как с отечественными, так и зарубежными «элитами». По этой причине вмешательство России в президентскую кампанию в США являлось для «национального лидера» России принципиально важным фактором недопущения перехода «власти-собственности» во «власть-жизнь».

Разжигание конфликта в системе «элиты-население» призвано реанимировать арбитражные функции «главы государства» и витализировать традиционный принцип «царь хороший, да бояре плохие». В современных условиях данный механизм может функционировать исключительно на популистской основе – «глава государства» публично подвергает критике отдельных представителей «элиты», добиваясь от населения поддержки, но не предпринимает никаких мер для исправления ситуации. В случае когда «государственный» переворот становится неизбежен, суверен обращается к населению и получает карт-бланш в борьбе с «заговорщиками». Минус данного механизма заключается в том, что В.В. Путин все большим числом населения рассматривается как популист [2], во-первых; а во-вторых, для современной России характерна высокая степень апа-

тии большинства населения ко всему политически организованному, являющаяся результатом политической травмы конца XX века и политики проводимой Кремлем в течение последнего десятилетия.

Разжигание внешнего конфликта также может рассматриваться в качестве одного из механизмов предотвращения «государственного» переворота. Как показывает политическая практика, державный дискурс, связанный с расширением «государственной» территории, спасением «своих» за рубежом, выполнением самодержцем роли миссии, спасающего мир от Зла, поднимает рейтинг самодержца. «Война всегда присутствовала – открыто или латентно – в массовом политическом сознании россиян, – замечает А. В. Колесников. – <...> Рейтинг одобрения деятельности Владимира Путина свидетельствует о том же. Сразу после грузинской кампании, в сентябре 2008 года, рейтинг тогдашнего премьера Путина (все понимали, что, несмотря на должность, именно он отвечал за решение о применении силы) вырос до 88%. Дальше он медленно, а потом все быстрее снижался. Это был период отсутствия агрессивности, взвинченного патриотизма, искусственно провоцируемых изоляционистских настроений. На этом спокойном фоне в декабре 2011 года рейтинг одобрения деятельности Путина опустился до 63%. Январь 2013-го, несмотря на то, что в 2012 году Путин получил обновленный мандат на правление от народа, был отмечен показателем 62%. Январь 2014-го – умеренные 65%. Февраль, нагнетание ситуации вокруг Украины и Крыма, – 69%. Март – резкий скачок до 80%. Июнь, на фоне войны на юго-востоке Украины, – уже 86%. Дальше военно-патриотический фон держит рейтинг Путина выше 80%, с пиком в июне 2015-го в 89% и в октябре 2015-го (после начала сирийской операции) в 88%» [3].

Учитывая то, что полномасштабная военная операция Российского «государства» против какой-либо из стран исключена, в силу экономических и иных обстоятельств, прежде всего реакции международного сообщества, Кремль, очевидно, будет заинтересован в поддержании конфликта на юго-востоке Украины, а также в антитеррористических операциях в странах «третьего» мира. Не исключено, что розыгрышу антитеррористической карты будет способствовать провокативная политика Кремля как во внутри-, так и внешнеэкономической сферах.

Проведенное исследование позволило расширить представления на процессы негативной политической нестабильности в России и ввести в политологический оборот новый термин, обозначенный автором как «The phenomenon SLF (Search for legitimate force)». Суть феномена SLF заключается в снижении рейтинга «главы государства» в предкризисный период при росте рейтинга политических акторов- потенциальных дестабили-

заторов политической системы. Не исключено, что данный феномен характерен не только для персоналистских режимов.

Применительно к определению стратегии Российского «государства» в складывающихся условиях логично полагать, что верховный суверен будет использовать весь комплекс механизмов укрепления собственного властного статуса, пытаясь получить результат от их преимуществ. Вместе с тем каждый из механизмов содержит «минусы», приближающие положение Президента РФ к ситуации «Zugzwang», а страну – к очередному системному кризису.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дмитриев Ю.А., Черемных Г.Г. Разделение властей и правовая природа органов прокуратуры / Ю.А. Дмитриев // Юрист. – 1997. – № 6. – С. 26–31.
2. Интерес россиян к прямой линии с Владимиром Путиным стал меньше [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rbc.ru/technology_and_media/19/06/2017/59479e7d9a79471a1f22faf4.
3. Колесников А. Хотят ли русские войны. Война и террор в восприятии россиян / А. Колесников [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://carnegie.ru/2016/03/21/ru-63077ivnz>.
4. Костенко Н. Прокуратура – опора президентской власти / Н. Костенко // Российская юстиция. – 1994. – № 11. – С. 25–27.
5. Макашкин А.В. «Питерская» команда в Москве: политическое окружение российского президента / А.В. Макашкин // Полития. – 2002. – № 3. – С. 68–85.
6. «Нет Путина – нет России»: Володин на «Валдае» рассказал о безальтернативности президента для страны [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://newsru.com/russia/23oct2014/valday.html>.
7. Питерская команда Владимира Путина: тектонические сдвиги [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lenpravda.ru/digest/federal/261566.html>.
8. Пресс-выпуск № 2735 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=115087>.
9. Скуратов Ю.И. Концептуальные вопросы развития прокуратуры в период правовой реформы в Российской Федерации / Ю.И. Скуратов // Законность. – 1997. – № 2. – С. 6–11.
10. Трофимов Е.А. К вопросу о воспроизводстве исполнительных органов государственной власти Российской Федерации: политологический аспект (проблемно-практикологический подход) / Е.А. Трофимов // Вестник Орловского государственного университета. Серия «Новые гуманитарные исследования». – Орел : Изд-во «Горизонт». – 2015. – № 4. – С. 111–114.
11. Трофимов Е.А. Порядок формирования Совета Федерации РФ и его влияние на российский федерализм / Е.А. Трофимов // Научное мнение. Исторические, социологические и экономические науки: научный журнал / Санкт-Петербургский университетский консорциум. – СПб. – 2015. – № 8. – 185 с. – С. 112–117 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://mail.yandex.ru/message_part/№8%283%29.pdf?_uid=19199584&name=№8%283%29.pdf&hid=1.3&ids=2180000007476155604.

12. Трофимов Е.А. Судебная «вертикаль» в политической системе России: политологический дискурс / Е.А. Трофимов // Электронный журнал «Вестник МГОУ». – 2014. – № 3 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/584>.

13. Хальбвакс М. Социальные классы и морфология / М. Хальбвакс. – М.; СПб. : Ин-т экспериментальной социологии. – 2000. – 506 с.

14. Чуглазов Г., Кулагин П. Прокуратура должна стать органом президентской власти / Г. Чуглазов // Законность. – 2001. – № 1. – С. 18–22.

15. 2015 Index of Economic Freedom. France [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.heritage.org/index/country/france>.

16. 2015 Index of Economic Freedom. Germany [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.heritage.org/index/country/germany>.

17. 2015 Index of Economic Freedom. Italy [Электронный ресурс]. – Режим доступа : Italy <http://www.heritage.org/index/country/italy>.

18. 2015 Index of Economic Freedom. Russia [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.heritage.org/index/country/russia>.

Хорішко Л.С.

Суб'єктність елітного політичного інституту в процесах політичної модернізації

Процеси інституціоналізації сприяють формуванню суб'єктності політичної еліти, тобто її здатності як діючого суб'єкта влади впливати на інших суб'єктів із метою оптимізації досягнення поставлених цілей та завдань у процесах політичної модернізації. Формування суб'єктності відбувається під впливом суб'єктивних (політична компетентність, мотивація, відповідальність) та об'єктивних факторів (поточна політична ситуація). Основними критеріями політичної суб'єктності еліти виступають: здатність до усвідомленої політичної діяльності, що здійснюється на постійній основі, раціональність, суверенність політичних дій.

Ключові слова: елітний політичний інститут, політична модернізація, політична суб'єктність.

Процессы институционализации способствуют формированию субъектности элитного политического института, то есть его способности как действующего субъекта власти влиять на других субъектов с целью оптимизации достижения поставленных целей и задач в процессах политической модернизации. Формирование субъектности происходит под влиянием субъективных (политическая компетент-

ность, мотивация, ответственность) и объективных факторов (текущая политическая ситуация). Основными критериями политической субъектности элиты выступают: способность к осознанной политической деятельности, осуществляемой на постоянной основе, рациональность, суверенность политических действий.

Ключевые слова: элитный политический институт, политическая модернизация, политическая субъектность.

The processes of institutionalization contribute to the formation of the subjectivity of the political elite, that is, its ability to influence other subjects as an active subject of power in order to optimize the achievement of the goals and objectives in the processes of political modernization. The formation of the subjectivity of the elite is under the influence of subjective (political competence, motivation, responsibility) and objective factors (peculiarities of the current political situation). The main criteria of the political subjectivity of the elite are: the ability to carry out the conscious political activity on a regular basis, rationality, sovereignty of political actions.

Key words: elite political institute, political modernization, political subjectivity.

УДК: 323.39

Хорішко Л.С.,
кандидат політичних наук, доцент
кафедри політології
Запорізького національного
університету

Проблеми суб'єктності в політичній сфері доволі дискусійні, оскільки стосуються критеріїв визначення суб'єкта дії, мотивів та його ресурсного потенціалу, а також зміни даних параметрів за умов ситуацій невизначеності чи криз. Процеси інституціоналізації сприяють формуванню суб'єктності політичної еліти, тобто її здатності як діючого суб'єкта влади впливати на інших суб'єктів із метою оптимізації досягнення поставлених цілей та завдань. Ефективність впливу зумовлюється наявними ресурсами та технологіями, що використовуються згідно з потребами політичної ситуації. Особливої актуальності дана проблематика набуває в процесах модернізації політичної системи, оскільки рівень суб'єктності елітного політичного інституту визначає ступінь його впливу на ініціювання та практичну реалізацію необхідних перетворень.

Загалом, можна виділити два основні підходи до розуміння політичної суб'єктності: 1) філософський, що акцентує увагу на сукупному результаті об'єктивної можливості політичної дії і суб'єктивної спроможності до неї; 2) політичний, що досліджує здатність впливати на поведінку інших суб'єктів, сприяючи зміні динаміки політичних процесів, визнаючи відповідальність за наслідки власних дій. У рамках першого підходу політична суб'єктність розглядається як своєрідна система якостей суб'єкта, що визначають його сутність. Оскільки

однією з найважливіших якостей суб'єктів політики виступає активність, то наявність ідеї дозволяє їм мислити та здійснювати перетворюючу діяльність в якості причини самих себе. У цьому контексті політична суб'єктність проявляється в здатності до самовідтворення на основі самосвідомості, активній діяльності, налагодженій комунікації та наявності ресурсного потенціалу. Політична суб'єктність має такі характеристики: 1) цілепокладання, тобто відтворення алгоритмізованого еталону діяльності, що задає відповідний вектор формування певної сутності; 2) свобода діяльності, тобто суб'єкт ініціює певний процес, впливає на його динаміку та визначає завершеність; 3) самовдосконалення, тобто наявність різних факторів впливу на ситуацію, її непередбачуваність вимагають від суб'єкта високого рівня адаптації, обумовленого засвоєнням нових знань, вмінь, а також способів діяльності. Виходячи із цього, політична суб'єктність – це певна потреба суб'єкта в усвідомленні себе причиною зміни існуючої сутності у взаємодії з навколишнім середовищем та іншими суб'єктами [1]. У рамках другого підходу політична суб'єктність – це здатність суб'єкта до усвідомлено-відповідальної участі, метою якої є вплив на динаміку політичних процесів. Об'єктивними умовами формування політичної суб'єктності виступають економічні, соціокультурні, політичні та інституціональні особливості функціонування

політичної системи в цілому. До суб'єктивних умов належать – політична компетентність, мотивація, відповідальність [2].

До основних характеристик, що розкривають зміст політичної суб'єктності, відносяться:

1) особливості самоідентифікації суб'єктів, що прагнуть до спільної взаємодії та мають чітко усвідомлені цілі;

2) внутрішньогрупова солідарність, тобто чіткий розподіл функцій та повноважень, готовність до спільної відповідальності;

3) форми легітимації існуючих статусів, ролей чи правил поведінки, а також узгодженість уявлень стосовно доцільності конкретного перерозподілу статусно-рольових позицій;

4) компетентність у виборі правил взаємодії доцільних для конкретної ситуації та вчасне ініціювання необхідних змін цих правил;

5) наявність інституціоналізованого статусу, підтвердженого відповідними актами чи процедурами, що зумовлює прозорість діяльності та збільшує рівень ефективності рішень;

6) більш-менш постійний склад учасників спільноти, а також наявність (або відсутність) лідера або лідерської групи, здатної проявляти ініціативу та брати відповідальність за здійснювану діяльність;

7) високий рівень стійкості колективних практик, що проявляється в усвідомленні спільності цілей та завдань діяльності, вмінні їх реалізовувати на основі існуючих алгоритмів;

8) наявність партнерів і контрагентів, які визнають легітимність даного суб'єкта та бажають із ним взаємодіяти [5].

На думку Р. Хунагова, основними критеріями політичної суб'єктності виступають:

1) здатність до усвідомленої політичної діяльності, тобто здійснення її з метою досягнення поставлених цілей на основі знання про доцільність обраної процедури та технологій;

2) раціональність, тобто максимізація власної вигоди за наявності альтернатив та повноти доступу до інформації;

3) суверенність політичних дій;

4) постійність здійснення політичних дій, тобто їх цілеспрямованість, прогнозованість та збалансованість стосовно інтересів різних суб'єктів [6].

Вищезазначене дозволяє визначити особливості формування суб'єктності елітного політичного інституту в процесах модернізації політичної системи. Рівень інституалізації політичної еліти виступає своєрідною передумовою її суб'єктності. Саме в процесі інституалізації еліта набуває нових ознак, що визначають структурно-функціональний зміст та основні процедури комунікативної взаємодії в політичній системі з метою забезпечення стабільності її функціонування через проведення ефективних модернізаційних змін. Даний про-

цес дозволяє сформувати статусно-рольову сітку владної ієрархії, здійснити розподіл ресурсів та конкретизувати наявний потенціал здійснення політичної діяльності. Це сприятиме розгортанню політичної суб'єктності еліти в процесах модернізації. Динаміка даного процесу буде обумовлюватися впливом суб'єктивних (політична компетентність, мотивація, відповідальність) та об'єктивних факторів (поточна політична ситуація).

Політична компетентність виступає однією з ознак елітного політичного інституту, що проявляється в здатності аналізувати, оцінювати динаміку політичних процесів, а також приймати на основі цього ефективні політичні рішення, направлені на задоволення потреб суспільства та реагування на виклики зовнішнього чи внутрішнього середовища. Структурні компоненти політичної компетентності наступним чином сприяють становленню суб'єктності еліти:

1) пізнавальні елементи (політичні знання, судження, переконання, інтерес до політики тощо) формують загальну модель розуміння сутності політичної дійсності, її відповідності/невідповідності сучасним умовам глобального розвитку;

2) мотиваційні елементи (політичні потреби, цінності, настанови) спонукають до реагування на існуючі виклики зовнішнього та внутрішнього середовища на інституціональному рівні;

3) діяльнісні елементи (політична активність, поведінка, позиція) визначають стратегічні орієнтири та тактичні дії щодо досягнення поставленої мети [3].

Стратегічний аспект політичної компетентності в модернізаційних процесах проявляється у: вмінні визначати пріоритетні напрями модернізації політичної системи в умовах глобального розвитку, здатності обирати національно орієнтовану модель модернізації, що відповідає внутрішнім та зовнішнім потребам, вмінні запропонувати суспільству ефективну систему цінностей та ідеалів, необхідних не тільки для оптимізації адаптаційних процесів за умови здійснення модернізаційних перетворень, але й для зниження рівня суспільних протиріч.

Тактичний аспект політичної компетентності включає: здатність адекватно обирати способи досягнення поставлених цілей та завдань, виходячи з наявних ресурсів та особливостей політичної ситуації; вміння формувати ефективне інституціональне середовище взаємодії в процесах модернізації; здійснення контролю над політичною ситуацією; апелювання до політичної символіки з метою активізації громадської думки та політичної активності.

Мотив діяльності елітного політичного інституту характеризується наявністю відповідного спонукання до дії, обумовленого потребами та поточною політичною ситуацією. На думку Дж. Маклелланда

та Дж. Аткінсона, можна виділити такі мотиви політичної діяльності:

1) мотив влади, тобто прагнення еліти відігравати домінуючу роль у процесах здійснення модернізаційних перетворень, що може проявлятися у вигляді задоволення власних потреб панування або використання ресурсного потенціалу політичного інституту та суспільства заради досягнення стратегічних цілей, спрямованих на підвищення рівня ефективності функціонування політичної системи в цілому;

2) мотив успіху, тобто досягнення відповідного результату модернізаційної діяльності, що визначає роль елітного політичного інституту в структурі політичної системи на основі підсумкового суспільного оцінювання значимості здійснених перетворень для суспільно-політичного розвитку в цілому;

3) мотив взаємодії з іншими, тобто формування стійких форм внутрішніх та зовнішніх взаємодій, що дозволяють елітному інституту не тільки засвоювати існуючий досвід модернізації, але й використовувати дані напрацювання для корегування цілей та завдань, якісного перерозподілу ресурсів та залучення потенціалу суспільства в процесах модернізації [3].

Політична компетентність, мотивація тісно пов'язані з відповідальністю. Політичну відповідальність елітного інституту можна розглядати як усвідомлення основних інтересів політичної системи, що реалізується в практичній діяльності, направлений на їх задоволення на основі існуючого досвіду та передбачення можливих наслідків. Її проявом виступає здатність виробляти ефективну політику, приймаючи стратегічні рішення щодо її реалізації з метою досягнення суспільного блага. Відповідно, політична відповідальність надає можливість впливати на динаміку модернізаційних процесів, забезпечуючи при цьому відповідність дій політичної еліти вимогам та потребам суспільства.

Політична відповідальність поєднує в собі комунікативний та етичний аспекти. Політична еліта має можливість позиціонувати свої наміри, програми дій в політичному просторі, тим самим мотивуючи суспільство до участі в модернізаційних перетвореннях. При цьому суспільство формує вимоги до суб'єктів діяльності, щодо її відповідності морально-етичним нормам. У цьому контексті політична відповідальність певною мірою формалізує взаємовідносини політичної еліти та суспільства, формуючи систему комунікативних зв'язків, що відповідають нормам політичної діяльності [4, с. 6]. Відповідно, політична відповідальність може розглядатися як спосіб усвідомлення та засвоєння елітним інститутом потреб політичної системи та суспільства, що реалізується в практичній діяльності, направлений на досягнення основних цілей та завдань модернізації політичної

системи. Вона також сприяє ефективному використанню політичних технологій в модернізаційних процесах і забезпечує відповідність використаних засобів поставленій меті.

Формування політичної суб'єктності елітного інституту в процесах модернізації зазнає впливу об'єктивних факторів, тобто складових поточної політичної ситуації. Можна виокремити її елементи, що здійснюють вплив на рівень суб'єктності:

1) динаміка функціонування політичної інфраструктури (сукупність організацій та суб'єктів, що активно приймають участь у процесах прийняття рішень, виробленні формальних та неформальних правил гри), рівень участі конкретних елементів у здійсненні модернізаційних перетворень;

2) рівень інституалізації еліти в політичній системі, що визначає доступ до ресурсів ініціювання та здійснення політичної модернізації;

3) мотиви поведінки, ресурси, технології діяльності, що можуть використовуватися різними політичними суб'єктами;

4) рівень легітимності здійснюваних модернізаційних перетворень у свідомості всіх учасників даного процесу;

5) зовнішні фактори впливу (економічні, політичні) та альтернативи існуючим векторам модернізаційних перетворень;

6) відповідність здійснюваних перетворень суспільним потребам та зовнішнім викликам в умовах глобального розвитку.

Окреслені об'єктивні та суб'єктивні умови впливають на формування змістовних характеристик суб'єктності еліти, що визначають її роль у процесах модернізації політичної системи. До даних характеристик можна віднести такі:

1) високий рівень інституалізації в структурі політичної системи, підтверджений законодавчими процедурами, які чітко регламентують правила та рамки діяльності, надаючи їм загальнообов'язкового характеру;

2) наявність статусно-рольової сітки, тобто системи статусів та ролей, що визначають правила поведінки і взаємодії конкретних суб'єктів, а також санкції щодо порушників;

3) чітка система розподілу функціонального навантаження в рамках заданої статусно-рольової сітки, зумовлена критеріями політичної відповідальності на всіх етапах здійснення модернізаційних перетворень;

4) внутрішньоелітна самоідентифікація, що сприяє чіткому усвідомленню правил на принципів політичної комунікації в рамках інституту, необхідних для досягнення поставлених цілей та завдань;

5) зовнішня та внутрішня легітимація рішень, що забезпечують результативність процесу модернізації політичної системи;

6) політична компетентність у виборі правил, процедур, конкретних технологій діяльності,

а також ініціювання їх змін з метою ефективного реагування чи адаптації до викликів зовнішнього та внутрішнього середовища у відповідній політичній ситуації;

7) визначеність інституціональних політичних практик, зумовлена чіткістю поставлених цілей та завдань модернізаційної діяльності, наявністю знань та вмінь їх реалізації в умовах існуючої політичної дійсності;

8) широке коло груп інтересів, які визнають легітимність елітного інституту та готові надавати йому ресурси з метою оптимізації тих чи інших політичних рішень;

9) наявність (або відсутність) політичного лідера, здатного проявляти ініціативу та брати відповідальність за здійснювану діяльність всього інституту.

Отже, в процесі інституціоналізації політична еліта набуває суб'єктності, тобто здатності впливати на інших суб'єктів з метою оптимізації процесів прийняття політичних рішень. Суб'єктність елітного політичного інституту проявляється в наявності його дієвої легітимізованої структури, що здатна формувати інституціональне середовище взаємодії, забезпечуючи виконання покладених функцій, розподіл ресурсів та вибір технологій політичної діяльності в процесі модернізації політичної системи. Розгортання політичної суб'єктності еліти відбувається під впливом

об'єктивних та суб'єктивних умов, що визначають її роль у процесах політичної модернізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бекбосынов М. Политические проблемы регионов в структуре федеративных отношений в РФ / М. Бекбосынов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/6856>.
2. Краснякова А. Политична суб'єктність: умови становлення та ознаки розвитку / А. Краснякова // Проблеми політичної психології. – 2014. – Т. 1. – № 15. – С. 45–55.
3. Лепська Н. Політична компетентність суб'єкта політики у структурі політичної діяльності / Н. Лепська // Гілея: науковий вісник. – 2009. – № 21. – С. 326–335.
4. Політична відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління [наук.-метод. розробка] / За заг. ред. В.А. Ребкала, В.А. Шахова. – К. : НАДУ, 2011. – 44 с.
5. Скопин А., Климов А., Зайцев Д. Акторный подход в современных социальных науках: экономике, социологии и политологии / А. Скопин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.hse.ru/data/2012/12/16/1300987726/Скопин%20А.Ю.,%20Климов%20А.И.,%20Зайцев%20Д.Г.%20Ак..в%20современных%20социальных%20науках.pdf>.
6. Хунагов Р.Д. Политическая субъектность: философско-политический анализ : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филос. наук : спец. 09.00.10 «Философия политики» / Р.Д. Хунагов. – Ростов-на-Дону : Ростов. гос. ун-т, 1993. – 24 с.

Шедяков В.Е.

Метаморфозы концептуальной власти под влиянием исторических вызовов постглобализма и сетецентризма медиапространства

Концептуальна влада розглядається з точки зору визначення дії/бездіяльності на рівні ментальних матриць, оперування культурно-цивілізаційними кодами. Метаморфози концептуальної влади вивчаються в контексті традиційних, модерних і постмодерних ресурсно-методологічних баз, що дають змогу задати і підтримувати вектор парадигмальних трансформацій, забезпечити ефективне проведення реформатування суспільної свідомості і життя. При цьому аналізується роль соціального рівня і соціокультурного змістового наповнення підтримки балансу стійкості і розвитку, загального і своєрідного, ритмічного і безповоротного, суб'єктивного й об'єктивного у співвідношенні прогресу і регресу суспільства.

Ключові слова: концептуальна влада, соціальна інженерія, парадигмальні зміни, стимулювання трансформацій.

Концептуальная власть рассматривается с точки зрения определения действия/бездействия на уровне ментальных матриц, оперирования культурно-цивилизационными кодами. Метаморфозы концептуальной власти изучаются в контексте традиционных, современных и постмодерных ресурсно-методологических баз, позволяющих задать и поддерживать вектор парадигмальных трансформаций, обеспечить эффективное проведение реформ-

матирования общественного сознания и жизни. При этом анализируется роль социального уровня и социокультурного содержания средств поддержания баланса устойчивости и развития, общего и своеобразного, ритмичного и безвозвратного, субъективного и объективного в соотношении прогресса и регресса общества.

Ключевые слова: концептуальная власть, социальная инженерия, парадигмальные изменения, стимулирование трансформаций.

Conceptual power is considered from the point of view of the definition of action/inaction at the level of mental matrices, the operation of cultural and civilizational codes. Metamorphoses of conceptual power are studied in the context of traditional, modern and postmodern resource-methodological bases that allow setting and maintaining a vector of paradigmatic transformations, to ensure effective reformatting of public consciousness and life. At the same time, the role of the social level and of the socio-cultural content of the means for maintaining a balance of sustainability and development, general and peculiar, rhythmic and irrevocable, subjective and objective in the ratio of progress and regress of society is analysed.

Key words: Conceptual power, social engineering, paradigm changes, stimulation of transformations.

УДК 1.000.165.6

Шедяков В.Е.,
доктор социологических наук,
независимый исследователь

Весомое значение для результатов общественных трансформаций имеет умение своевременно найти и поддержать баланс стратегии и тактики в проведении преобразований; выделить, поддержать и распространить ростки нового; убрать препоны на пути эффективных тенденций [1–5].

Изучение продуктивных воздействий в этом ключе велось издревле – в направлениях как военной, так и политико-экономической составляющей. К этому добавился пласт разработок организационных миссий, корпоративных стратегий и научных парадигмальных трансформаций. В частности, исследование динамики ресурсно-методологических баз развития концептуальной власти опирается на исследования А. Аверьянова, Н. Автономова, И. и К. Аксаковых, Р. Арона, А. Ахизера, А. Ачлея, И. Барыгина, Р. Барта, Ю. Батурина, Л. Беляевой, С. Бира, П. Бьюкенена, Ф. Бэкона, Н. Данилевского, Дж. Варбурга, В. Вазюлина, В. Васильковой, М. Вебера, А. Воеводина, Дж. Гилдера, А. Дегтярева, У. Денниса, В. Ефимова, С. Жирарди, Д. Зеркалова, В. Зомбарта, Л. Ионина, Д. Калайча, М. Калашникова, А. Камю, Э. Канетти, Я. Кедми, А. Кляйнкнехта, Н. Козловой, Н. Кондратьева, Ю. Красина, Е. Кузнецова, Т. Куна, Н. Лапина, Л. Ларуша, Г. Лассуэлла, У. Мак-

калока, С. Матвеева, Дж. Овертона, Е. Осиповой, Т. Парсонса, К. Петрова, В. Подороги, К. Поппера, Б. Рассела, Ж.-П. Сартра, Р. Семенова, Ю. Соколова, А. Солдаткиной, А. Тойнби, Г. Ферстера, К. Фримена, М. Фуко, Ю. Хабермаса, С. Хантингтона, И. Черниковой, А. Чижевского, П. Швейцера, Дж. Шмуклера, О. Шпенглера, Й. Шумпетера, Р. Эшби, Ф. Энгеля; применительно к особенностям III тысячелетия – в понимании А. Бузгалина, О. Буториной, И. Валлерстайна, Дж. Гэлбрэйта, Ф. Гваттари, Д. Данилова, Ж. Делеза, Ж. Дерриды, Д. Джангирова, А. Зиновьева, В. Иноземцева, М. Кастельса, А. Колганова, Е. Копатько, А. Кравченко, Дж. Курта, А. Левцуна, Ж.-Ф. Лиотара, Н. Луманна, Н. Паниной, А. Печчеи, Н. Поляковой, Т. Сакайи, Н. Силаева, А. Сушенцова, С. Уралова, В. Федотовой, Л. Филинской, Ж. Фреско, А. Фурсова, Й. Хейзинги, Н. Шульги, А. Этциони.

Вместе с тем, социально-политическая среда преобразований обогащает модели высокоспецифичными чертами, достойными специального обобщения. Так, в частности, целью статьи является аккумулярование авторских позиций в вопросах осуществления концептуальной власти под влиянием исторических тенденций трансформаций медиапространства.

Концептуальная власть позволяет определять действие/бездействие на уровне ментальных матриц, оперирования культурно-цивилизационными кодами. Её выпуклым проявлением становится умение задать и поддерживать вектор парадигмальных трансформаций, обеспечить эффективное проведение переформатирования общественного сознания и жизни. Субъектность перемен часто предопределяет их направленность, темпы, характер, влияет на то, в чьих интересах они будут осуществляться. А при переформатировании как трансформациях парадигмального уровня особенно важно удерживать баланс между устойчивостью базовых структур и формообразованием, способным обеспечить приспособление к новым тенденциям и процессам изменения среды. Опасными могут стать как попытки превращения (индивидуального и социального) в элемент иного культурно-цивилизационного мира с утратой собственной самобытности, так и реставрации устаревших форм, неэффективных в новых условиях. Таким образом, её осуществление в социальной инженерии предполагает слияние науки, искусства и ремесла продуктивного применения коллективного бессознательного и общественного сознания, психологии и идеологии развития (в частности перемен), выделения управляемых, самоуправляемых и неуправляемых процессов [6–10]. Ренессанс общекультурных оснований – обязательное условие создания целостного общественного развития: как человек, так и общество, и его экономика – явления органические, а не механические, их невозможно понять, предсказать или изменить исключительно в терминах эгоистического выбора. В частности, этическая база материально-экономических отношений охватывает не только прежние (в том числе религиозные и иерархические) ценности, но и новые, связанные с критическим взглядом на «технологическое рабство» и производственный императив жизни, с ориентацией на гармоничность труда и самостоятельность выбора деятельности, её места и времени. Так, суверенитет прямо связан с достоинством, самоценностью, самодостаточностью, гордостью, институциональной памятью и базовыми ценностно-смысловыми комплексами культурно-цивилизационного мира, роль которых неизмеримо возрастает с усилением тенденций постглобализма. Умение защищать и выращивать свои исторические решения, оберегая их от воздействия конкурентов, характеризует творческие инновационные модели, в отличие от имитационно-заимствованных. Эффективной формой поддержания вектора и структуры перемен является становление своего общественного Сверхпроекта. Характер общественного Сверхпроекта программирует политическую жизнь, но сам он может быть ориентирован либо на «прагматичные» ценности и цементировать общественную поддержку мещан-

ски-потребительскому социально-политическому поведению, либо на высокие ценности-идеалы с высвобождением ценностей творчества [11–14]. Между тем, для сохранения нынешней структуры рынков постсовременный глобальный и национальный олигархат заинтересован не столько в производителях, сколько в потребителях. Соответствующие жизненные стандарты необременительного времяпрепровождения, удовольствий и расслабленного ожидания разнообразного «чуда» агрессивно навязываются новым поколениям. Одновременно у «хозяев жизни» с детства формируется мировоззрение эгоцентризма с незнанием (и не желанием знать) условий жизни народа, использованием патриотической риторики исключительно как средства прикрытия бизнес-интересов и карьерных целей. Деление на анклавные учёбы, проживания, жизнедеятельности противостоящих групп становится настолько отчётливым, что напоминает классические «две нации». Наследуемая собственность, родственное переплетение кланов, избирательность в применении норм права фиксирует этот раскол общества.

Ойкумена сталкивается с новыми вызовами исторического уровня, трансформирующими как приоритеты общественного развития и безопасности, так и акценты в осуществлении партнерства и конкуренции между культурно-цивилизационными мирами. Разумеется, условное преобладание какого-либо из культурно-цивилизационных миров в определённый момент вовсе не означает его большей потенциальной ценности для всей ойкумены, как и павшие в конкуренции зачастую таили спасительные для человечества возможности. Порой может показаться, будто бы проще скопировать кого-либо, чем создавать самому. Так, вроде легче заниматься сервисизацией существующих центров, нежели бороться за самостоятельное производство и реальный экономический суверенитет. Может представляться, что быстрее разместить у себя узлы иностранных линий, чем кропотливо совершенствовать свое. Однако обеспечение долговременного и устойчивого развития требует создания своих хозяйственных и общественных опор, ныне приоритетно связанных с поддержанием как стимулирующей среды, так и кластеров роста, поиском путей решения противоречия между объективной потребностью в культивировании творческой одаренности (прежде всего, духовной) и «оттоком мозгов» в направлении наиболее благополучных регионов ойкумены. Соответственно, растёт звучание принципов меритократии, увеличивается роль научно-образовательно-производственных кластеров, центральной фигурой которой становится приглашаемый/приглашённый научный консультант-эксперт по решению конкретного спектра вопросов как представитель экспертного сообщества, определённой

школы академической и прикладной науки [15–18]. Ныне экология личности предполагает постоянный гражданский выбор в пользу творчества как проявления сугубо индивидуальной комбинации дарований в общественно предоставляемой форме. Если ранее человек, как правило, реализовывался в строгих рамках predetermined рождением жизненной дороги, то сегодня в социальном масштабе свобода выбора в продуцировании смыслов сменила прежнюю свободу от выбора с низведением к животнo-вещной репродукции. Место общественной предрасположенности к отчужденному канону и индивидуального порыва к творчеству заняла общественная потребность в творчестве, дополняемая индивидуальной склонностью к бегству от сложностей свободы. Противоречие родовых сил разворачивается в социальные конфликты, вызывая варианты сублимации.

Ойкумена проходила традиционные, современные и постмодерные модели реализации концептуальной власти. В частности, разновидности постмодерных моделей базируются на приоритетном высвобождении созидательных сил постглобализма, усилении сетевого (сетецентрического) характера социокультурной среды и росте роли информационной сферы конкуренции. Вместе с тем, создание программы политической жизни ресурсами общественного стратегического дизайна коррелирует с особенностями постсовременности как моделей и практик формирования чернового наброска будущего, создания его замысла и выявления намерения [19–25]. Вместе с тем, по результатам избирательных кампаний в 2016–2017 гг. в ряде стран можно судить о том, что:

- прежнее поколение политиков зачастую не в состоянии предложить эффективные пути решения наиболее остро стоящих проблем;

- на место противостояния «правых» и «левых» идеологий исподволь приходит столкновение глобалистских и антиглобалистских подходов, истеблишмента и народа, политического авангарда и глубинки;

- утрачивает своё значение формальная ответственность к определённой партии и роль карьеры партийного функционера;

- возрастает роль баланса между органами и ветвями власти, а также контроля за ней со стороны народа и журналистского корпуса.

Эклектичность же и избирательность, как черты постмодерной культуры, мультиплицируют возможности новых СМИ сетевого общества, формирующих новые черты сравнительно с масс-медиа, что меняет акценты в обеспечении их применения, усиливая предпосылки изменения управления в направлении гибкости концептуальной власти на основе социокультурных доминант.

Переход в постглобальной социальной инженерии к сетевым основаниям свободы и логике

постсовременности, логике свободы являются одновременно отказом от единства любого базиса развития и утверждения всеобщности плюрализма. Нет принуждения, и никто никому ничем не обязан. Когда же нет стабильной внешней опоры в виде общей идеологии, единой культуры, общепризнанной науки, тогда следует быть терпимым ко всему, признавать право на существование непохожего и неприемлемого. Здесь есть место для культурно-цивилизационных миров на основе любых производительных ценностно-смысловых основ; бывшие лидеры модерна не более успешны в условиях логики постмодерна, нежели прочие. Вместе с тем печально для всякой страны, если, не умея опереться на собственный потенциал, она и не входит органично в какой-либо из центров силы, и не в состоянии заинтересовать в себе ни один из них, обрекая себя на участь ресурсного донора. И если ранее, зачастую, на первый план выходила связь аморальности с расширением диапазона выбора, принося успех отсутствию нравственного ригоризма, то теперь этическая неразборчивость граничит с фатальной опасностью для ойкумены. Соответственно, вопрос распространения социально ответственного поведения приобретает кардинальное значение. Социально-политический регресс – индивидуальная редукция до звериных инстинктов и общественная атомизация – стимулируются средой, ориентирующей на потребительство и накопительство, отвергающей сущностные силы человека в пользу фетишизации вещей и капитала. Соответственно, аккультурация/социализация формирует две альтернативные стратегии: борьбы либо за свою цивилизацию, либо за себя (часто с присоединением к ценностям успешной в данный период истории).

При этом некоторые из ценностных и поведенческих иерархий могут не соответствовать канонам внешнего восприятия. Обретение образом смысла, включение в социокультурное пространство становится осознанным личностным выбором, становлением как гражданственности, так и общественных отношений (социальности, социальной ткани, социокультурного капитала, etc.). Заведомая ресурсно-методологическая плюральность постсовременности (от постмодерной культуры до постиндустриальных производственных отношений) предполагает преодоление обязательности канонов и штампов, появление и реализацию подлинной свободы выбора для каждого, от директивного принуждения к стимулированию желательных трансформаций для общества. Инакомыслие – отнюдь не умысел на государственное преступление, а творческий ресурс развития, расширение потенциала решений. Напротив, лояльность и сервильность – вовсе не основание для попустительства любому антисоциальному деянию. В основание социокультурного капитала вхо-

дит и упрочится осознание своей принадлежности к определённому кругу устойчивых социальных отношений и группам онлайн-идентичности создаётся на базе социокультурных сетей. Место форм личностной зависимости в традиционном обществе и зависимости товарной (принимающей всеобщий вид в денежной форме) занимают особенности сетевых ризомичных отношений. Вместе с тем, социальная система завершает социально-личностную эпоху, тогда как несистемная социальная общность открывает индивидуально-психологическую. В период трансформации общества их черты накладываются и пересекаются. Напротив, нисхождение до шаблонов «культурной жвачки», культивирование социального инфантилизма и единомыслия – один из опаснейших рудиментов эгалитаризма. Простенькая культура обкрадывает смысл отношений, доступность вообще лишает смысла. При этом самое глубокое неравенство – неравенство талантов, прежде всего, в создании смыслов, восприятии и интерпретации. Однако само наличие общественной среды квазидемократических социально-политических образований, с одной стороны, позволяет их правящим и оппозиционным элитам за внешними формами скрывать отличное от них содержание, но, с другой, делает их уязвимыми к воздействиям под лозунгами реализации декларируемых ценностей. Вместе с тем, как показывает практика, меры информационного давления эффективно дополняются всё теми же силовыми акциями (зачастую, оправдываемыми предлогами, которые позже признаются ошибочными). Разумеется, без экономической мощи страны невозможно долговременно обеспечить возможность принимать решения в своих интересах и предотвратить превращение в лимитрофа, обслуживающего достижение чужих целей. Сегодня это требует фундамента в виде экономики знаний и акцента на передовых технологических укладах.

Повышение значения демократических процедур предопределяет динамику концептуальной власти в направлении социального уровня воздействия, а ризомический характер изменений требует укрепления социокультурного остова социума. Культура же состоит из совокупности материальных и духовных ценностей, где мириады социокультурных стилистик сведены на основе своих базовых ценностно-смысловых комплексов в культурно-цивилизационные миры. Соотношение собственно человеческого, святого и звериного начал в отдельном индивиде и в общественном бытии всякого культурно-цивилизационного мира различно. Вектор подвижности этого баланса формирует разные приоритеты при создании: как в божественном уподоблении при продуцировании/творчестве смыслов, так и животном – при биологическом репродуцировании/раз-

множении. Звериное начало искушают сытостью, человеческое – справедливостью в обеспечении реализации идеалов свободы, равенства и братства. И путь реформ – направление укрепления собственно человеческого начала в обществе, соответственно, очеловечивания общественной жизни, гуманизации социально-политических и социально-экономических отношений. Отнюдь не формальные конструкты, а качество жизни и возможности творчества определяют прогресс страны, а новые горизонты развития открываются там, где общественное устройство максимально способствует реализации творческого потенциала каждого. Вместе с тем, идеалы Красоты, Добра, Истины не только формируют представления и установки, но и выводят за пределы актуальной жизни. Причём разворачивание виртуальных реальностей повышает арсенал обоюдного давления при взаимопереходах виртуального и реального, одухотворении материального и материализации духовного. Между тем, оценка реального происходит в сравнении его с идеальным. Идеалы общественных справедливости, свободы и равенства преломляются сквозь представления каждого культурно-цивилизационного мира, сконцентрированные в его базовых ценностно-смысловых комплексах. Баланс реализма и символики в тексте чутко отражает как общемировые процессы, так и динамику событий внутри культурно-цивилизационного мира, продолжая оставаться важнейшим ресурсом социально-политической идентификации/самоидентификации. Институциональная память оказывает особенно заметное влияние на исторический выбор в точке бифуркации.

Качество стратегического управления – важнейший фактор конкуренции не только микроэкономических субъектов хозяйствования, но и культурно-цивилизационных миров. Факты общественной жизни мерцают в субъективности их смысловой интерпретации. Сборка событий в тенденцию во многом характеризует ожидания аналитика/комментатора, осуществляясь под определяющим воздействием мировоззрения. Взаимодействие культурно-цивилизационных миров всегда включало элементы конкуренции и партнёрства, соотношение которых позволяло констатировать большую/меньшую комплиментарность, притяжение/отталкивание [26–33]. При этом переживают свои жизненные циклы культурно-цивилизационные миры отнюдь не синхронно. Разумеется, как условное преобладание какого-либо из них в определённый момент вовсе не означает его большей потенциальной ценности для развития всей ойкумены, так и проигравшие в исторической конкуренции зачастую таили спасительные для человечества возможности повышения качества жизни и создания условий для творческого раскрытия одарённости.

Конкуренция между культурно-цивилизационными мирами втягивает в себя все виды социально-экономических отношений, а её процесс и результаты существенно зависят от развития и использования человеческого фактора, структура которого различна для условий производства, экономики и всего общества, уровней глобального, региональных и национального, условий стабильности и переходности (особенно парадигмальной) [34–39]. Постглобальное состояние ойкумены не только рождает феномен «гиперконкуренции» с широким ассортиментом экономических и внеэкономических методов, но и акцентирует её роль в обеспечении своей идентичности. В условиях же парадигмальных трансформаций распространение ожиданий «лёгкого хлеба» особенно пагубно. Надо создавать, а не посредничать, трудиться, а не выпрашивать или вымогать. Модели «общества-моста» и «экономики обслуживания глобальных игроков» не обеспечивают экономического суверенитета как возможности принимать стратегические решения в собственных интересах, не поддерживают самооценности и самоуважения.

Как известно, у эпох разные камертоны. И с изменением условий выживает тот, кто готов и сможет использовать новые тенденции в свою пользу. Ярчайшее проявление инфантилизма – неготовность мириться с несовершенством мира: «Если я тебя придумала, стань таким, как я хочу». Нет смысла изощряться в украшении парусников, когда на горизонте грозят дредноуты. От инфантилизма же – и готовность обострения ради очередной конструкции идеала, бескомпромиссной победы. Тем более, ради кланово-семейной прибыли. Совершенным может быть только несбывшееся, неосуществлённое: оно не обременено червоточиной реальности и оставляет надежду на идеалы в будущем. Основная проблема (отделение незаменимого и заменяемо-волнообразного, уникального и стандартного) – в стратегии, тактике и оперативке преобразований. Времена сжатых трансформаций включают осуществление кардинальных, парадигмальных скачков. Таковым стало, например, порождение человека и формирование им культурно-цивилизационных миров. Сейчас человечество вошло в очередной период открытия для себя новых горизонтов жизнеустройства и социокультурного порядка, механизмов обеспечения безопасности и развития ойкумены. При этом, с одной стороны, альтернативы слишком радикальны, с другой, – и слабые воздействия в точке бифуркации могут оказаться решающими. Особое место в детерминации ритмичности и аритмичности, цикличности и направленности развития социохозяйственных целостностей занимает селективность как форма избирательного взаимодействия. Под избирательностью понимается выбор такого движения, которое обеспе-

чивает устойчивость в изменяющихся условиях с учетом внутренней и внешней специфики. При постсовременности в эволюции возрастает давление факторов неэкономических, недирижистских, «тихих», а информационная конкуренция, в свою очередь, выступает определяющим результатом условием диалога культурно-цивилизационных миров. Соответственно, при разнообразии путей социогенеза борьба за возрождение ценностно-смысловых комплексов своего культурно-цивилизационного мира прямо и непосредственно оказывается в числе высших приоритетов социума, так же, как и ресурсы её воплощения: культура, идеология, наука. Разумеется, торможение назревших изменений таит угрозу деградации общества, его производительных сил. Но верно и другое. «Победоносные», кровоеобильные и воинственные революции часто грешили столь значительным перенапряжением народа, что за их стремительным продвижением следовал радикальный откат и резкое усиление тенденций дестабилизации (и дезинтеграции). Внешне же неэффективные (зато эффективные) «компромиссные» модели обеспечивали плавную преемственность исторических процессов и консенсус. Вместе с тем, диалектика погружённости/отстранённости в восприятии действительности и её интерпретаций и направленное их распространение (как индивидуальное, так и социальное) резко расширяет диапазон возможностей информационного манипулирования/контрманипулирования. Соответственно, при модернизации «другой Европы» возрастает как роль субъектности изменений, так и мощь косвенного воздействия, не прямых действий, мягкой силы, гибкой власти и т.п. в реализации соскальзывания общества соответственно приближению центра «окна Овертона» при стимулировании желательных трансформаций.

В итоге, концептуальная власть позволяет определять действие/бездействие на уровне ментальных матриц, оперирования культурно-цивилизационными кодами. Её выпуклым проявлением становится умение задать и поддерживать вектор парадигмальных трансформаций, обеспечить эффективное проведение переформатирования общественного сознания и жизни. Субъектность перемен часто предопределяет их направленность, темпы, характер, влияет на то, в чьих интересах они будут осуществляться. А при переформатировании как трансформациях парадигмального уровня особенно важно удерживать баланс между устойчивостью базовых структур и формообразованием, способным обеспечить приспособление к новым тенденциям и процессам изменения среды. Таким образом, для концептуальной власти кардинально важна материальная и духовная культура как целостность базовых ценностно-смысловых комплексов, устойчивость и развитие

которой призвана обеспечить череда Сверхпроектов культурно-цивилизационного мира.

Народ, осознавший свою самобытность и её ценность, способен на историческое творчество как по существу, так и по социально-политической форме. Но для этого необходимо создание условий для создания как точек развития, способных запустить цепную реакцию благотворных перемен, так и стимулирующей желательные трансформации общественной среды. Соответственно, своеобразный социально-экономический фронт нашего времени (как в научной теории, так и на практике) непосредственно требует освоения инструментария этих общественно значимых инноваций, культивирования перспективных «привоев» и «подвоев», несущих потенциал положительных мутаций.

Достижение стратегическим управлением соответствия возможностям и рискам «умного общества» требует институционального упрочения социально-экономических структур развития, коррекции отношений на осях «общество–государство–бизнес» и «человек–культурно-цивилизационный мир», формируя объективный запрос на соборность как качество и уровень взаимодействия. Характер стратегического управления для обеспечения этого приобретает кардинальное значение. Выход за границы прежнего «коридора свободы» может обернуться не только прорывом к позитивным постиндустриальным перспективам, но и возвращением к социальному каннибализму и варварству. Эмоциональные же аспекты при принятии и реализации стратегических решений тесно связаны как с характером общественного бессознательного, так и с состоянием общественных психологии и идеологии: «Вера рождает надежду. Надежда рождает дух. Дух ведёт в будущее». С одной стороны, новая эпоха создает условия для разворачивания свободы, разнообразия, полилога; с другой, если отпущенные временем возможности не найдут отражения в стратегическом управлении, будет лимитировано последующее развитие.

Это позволяет поддерживать баланс устойчивости и развития, закономерно общего и уникально своеобразного, повторяемо-ритмичного и неповторимо-безвозвратного, субъективного и объективного в соотношении прогресса и регресса общества.

Предпосылкой для осуществления чего выступает, в частности, слом административно-бюрократического панциря, преодоление милитаристского окостенения, глубокие демократические преобразования, позволяющие широким кругам народа участвовать в выработке общественно значимых решений, в развитии и осуществлении гражданами своих дарований при формировании государственной политики.

Приоритетно необходим динамический учёт состояния и трансформаций информационной инфраструктуры (своей и заинтересованных геостратегических субъектов), поддержание баланса стратегии, тактики и оператики преобразований, инициирование сценариев, позволяющих использовать глобальные и региональные тенденции для оптимизации поведения относительно перспектив, возможностей, угроз, позитивных и негативных рисков.

Потому дальнейшее научное освоение этого явления предполагает, по нашему мнению, акцент на наиболее плодотворных в нынешних обстоятельствах направлениях организационно-управленческого влияния на происходящее для оптимизации осуществления желательных изменений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Hayek F. The Fatal Conceit. The Errors of Socialism / F. Hayek. – Ed by W. W. Bartley, III. 1988. – 194 p.
2. Поппер К. Нищета историцизма / К. Поппер. – М.: Прогресс, 1993. – 187 с.
3. Шедяков В. Грёзы дремлющей Европы / В. Шедяков // Бизнес Информ. – 1995. – № 13–14. – С. 8–10.
4. Шедяков В. Искусство власти и власть искусства / В. Шедяков // Журналист. – 1998. – № 12. – С. 8.
5. Шедяков В. Стратегические трансформации методологий социального управления в осуществлении общественных интересов культурно-цивилизационного мира / В. Шедяков // Гілея. – 2013. – № 76 (9). – С. 190–194.
6. Уледов А. Общественная психология и идеология / А. Уледов. – М.: Мысль, 1985. – 268 с.
7. Власть: Очерки современной политической философии Запада / В. Мшвениерадзе, И. Кравченко, Е. Осипова [и др.]. – М.: Наука, 1989. – 328 с.
8. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2004. – 669 с.
9. Шедяков В. Стратегічна конкуренція макро-регіонів і стимулювання бажаних трансформацій / В. Шедяков // Віче. – 2012. – № 22 (331). – С. 30–32.
10. Шедяков В. Субъектность общественных трансформаций и формирование их вектора и результатов / В. Шедяков // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2016. – Вип. 12. – С. 148–152.
11. Шедяков В. Формування нового проекту розвитку суспільства та збереження ідентичності народу, його базових цінностей / В. Шедяков // Політологічний вісник : На замовлення Політологічного центру при КНУ ім. Тараса Шевченка, 2011. – Вип. 54. – С. 221–231.
12. Шедяков В. Public Relations информационной эры: использование постсовременных социально-политических коммуникаций / В. Шедяков // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Вип. 246. – Т. 258. Соціологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. – С. 14–21.
13. Шедяков В. Стратегічне управління процесами постсучасних трансформацій за допомогою

інформаційних впливів соціально-політичного рівня / В. Шедяков // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Серія Філософія Соціологія Політологія. – 2015. – (23) 1 №. – С. 248–259.

14. Шедяков В. Взаимосвязь фундаментального и актуального уровней в осуществлении устойчивого социально-экономического развития / В. Шедяков // Развитие экономики Украины: трансформации та інновації / заг. ред. О. Гальцової : у 2 т. – Запоріжжя : Гельветика, 2017. – Т. 2. – С. 34–48.

15. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.

16. Шедяков В. Робота з реальністю при організації міжсистемних інформаційних потоків / В. Шедяков // Політичний менеджмент. – 2011. – № 4 (49). – С. 37–45.

17. Шедяков В. Трансформации общественной жизни и язык науки / В. Шедяков // Наукові пошуки у III тисячолітті: соціальний, правовий, економічний та гуманітарний виміри: Матер. Міжн. наук.-практ. конф. – Кіровоград, 2016. – С. 172–174.

18. Шедяков В. Экономическое мышление за пределами либерализма / В. Шедяков // Содружество. – 2016. – № 5. – С. 90–94.

19. Параг Х. Как управлять миром. Власть в XXI веке. Кому она будет принадлежать? / Х. Параг. – М. : Астрель, 2012. – 320 с.

20. Шедяков В. Технології соціального управління в практиці постсучасності / В. Шедяков // Соціальна психологія. – 2008. – № 6 (32). – С. 25–34.

21. Шедяков В. Постглобализм как социально-экономическое явление / В. Шедяков // Рухес. – 2016. – № 4 (3). – С. 104–114 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [journal-ryxis.com>uploads>2016/10](http://journal-ryxis.com/uploads/2016/10).

22. Шедяков В. Изменения медийного пространства в стратегии сетецентрического воздействия / В. Шедяков // Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку: матер. Міжн. наук.-практ. конф. – Одеса, 2016. – С. 110–114.

23. Шедяков В. Ресурсний потенціал методології: піар в соціальному просторі / В. Шедяков // Розбудова іміджу інститутів сектору безпеки України: *viribus unitis*. – К.; Женева; Луганськ : Янтар, 2013. – С. 76–117.

24. Шедяков В. Стратегічна конкуренція та якість інформаційного діалогу / В. Шедяков у // Вісник Одеського національного ун-ту. – 2013. – Т. 18. – Вип. 1 (17). Соціологія і політичні науки. – С. 9–17.

25. Шедяков В. Формирование умного общества и расширение оснований контрманипулятивных практик / В. Шедяков // Час вибору: виклики інформаційної епохи / Заг. ред. О. Івакіна, Д. Яковлева. – Одеса : Гельветика, 2016. – С. 196–216.

26. Арон Р. Мир и война между народами / Р. Арон. ; Пер. с фр. – М. : Nota Bene. 2000. – 879 с.

27. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.

28. Ачлей А. Битва глобальных проектов : в 3 ч. / А. Ачлей. – М. : Волант, 2011. – Ч. 1. – 240 с.; Ч. 2. – 240 с.; Ч. 3. – 320 с.

29. Тойнби А. Постижение истории / А. Тойнби. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.

30. Переслегин С. Новые карты будущего, или Анти-Рэнд / С. Переслегин. – М. : АСТ: АСТ-МОСКВА; СПб. : Terra Fantastica, 2009. – 701 с.

31. Солдаткіна Г. Сектор ІКТ України як об'єкт стратегічного планування / Г. Солдаткіна // Економіст. – 2015. – № 10. – С. 39–42.

32. Филиппов А. Советники суверена // Апология. – 2005. – № 1. – С. 102–111.

33. Зиновьев А. Запад. Феномен западнизма / А. Зиновьев. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.ru/proza/zinowxew/zapad.txt>.

34. Данилевский Н. Россия и Европа / Н. Данилевский. – М. : TERRA, 2008. – 704 с.

35. Шедяков В. Парадигмальный переход в теории и на практике: стратегический дизайн форсированных трансформаций / В. Шедяков // Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. – Сер. Економічні науки. – 2017. – Вип. 23. – Частина 1. – С. 54–58.

36. Шедяков В. Рефлексивная постсовременная модернизация и рефлексия постсовременной модернизации / В. Шедяков // ВУЗ. XXI век. – 2012. – № 2. – С. 50–73.

37. Шедяков В. Постмодернізація трудових відносин як об'єкт соціального управління : автореф. дис. ... докт. соціол. наук / В. Шедяков. – Харків, 1996. – 32 с.

38. Лефевр В. Рефлексия / В. Лефевр. – М. : Когито-Центр, 2003. – 496 с.

39. Шедяков В. Изменение роли, методологии и ресурсных баз научной рефлексии как фактора реализации и использования ценностно-смысловых комплексов в информационных обменах стратегического уровня / В. Шедяков // Гілея. – 2015. – Вип. 92 (1). – С. 174–183.

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Андріянова Н.М.

Аналіз участі Збройних сил Республіки Польща в операціях із підтримання миру і безпеки до і після вступу в НАТО

УДК 327.5+355.1(438)

Андріянова Н.М.,
науковий співробітник науково-
дослідного відділу проблем
трансформації та інтеграційних
процесів у війсьній сфері
Центру військово-стратегічних досліджень
Національного університету оборони
України
імені Івана Черняхівського

У цій статті розглянуто воєнно-політичні аспекти участі польських збройних сил в операціях за межами країни. Визначено хронологію участі Польщі в міжнародних операціях (місіях) та представлений практичний аспект участі, включаючи вже завершені місії та ті, які зараз проводяться.
Ключові слова: Республіка Польща, міжнародні миротворчі операції з підтримання миру і безпеки, воєнна політика, безпека, збройні сили, ООН, НАТО, ЄС.

В статье исследованы военно-политические аспекты участия польских вооруженных сил в операциях за пределами страны. Изучена хронология участия Польши в международных операциях (миссиях), а также представлен практический аспект

участия, включая завершённые миссии и миссии, которые проводятся.

Ключевые слова: Республика Польша, международные миротворческие операции по поддержанию мира и безопасности, военная политика, вооружённые силы, безопасность, ООН, НАТО, ЕС.

This article examines military and political aspects of Armed Forces participation in operations abroad. The chronology of Poland's participation in international operations is defined and the practical aspect of participation is presented, including the already completed missions and the ongoing ones.

Key words: Republic of Poland, peacekeeping operations, military policy, armed forces, security, UN, NATO, EU.

Останнє десятиріччя минулого століття та початок нинішнього характеризуються домінуванням нових загроз безпеки людства: воєнно-політичні конфлікти, тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, поширення наркотиків, нестабільність окремих держав через існування кризи державної влади та ін.

Міжнародні операції з підтримання миру і безпеки (МОПМБ) залишаються дієвим політичним інструментом врегулювання воєнно-політичних конфліктів, що забезпечує вирішення комплексу завдань, які не можуть бути вирішені жодною державою окремо.

Участь у МОПМБ стає складовою частиною воєнної політики держав та міжнародних організацій і починає здійснювати вплив на формування їх воєнних доктрин та реформування збройних сил, які відповідатимуть сучасним вимогам та будуть здатні забезпечувати реалізацію національних інтересів у війсьній сфері.

Саме цими трансформаціями зумовлена актуальність аналізу, систематизування і порівняння та вивчення досвіду участі збройних сил республіки Польща (РП) у МОПМБ в умовах зміни зовнішньополітичного курсу РП та її воєнної політики до і після вступу в НАТО.

Проблемі участі збройних сил республіки Польща (РП) у МОПМБ присвячено небагато публікацій. Дослідженням даної тематики займалися переважно зарубіжні автори, такі як Рафал Тарногорський [8], Чеслав Марциновський [7], Павло Петшак [3], Олег Александров [10], Володимир Захарчук [4] та ін.

Нормативно-правова база, що регулює питання миро творчості, РП: Конституція Республіки Польщі, «Стратегія Національної безпеки» (2014 р.), «Стратегія розвитку системи національної безпеки Республіки Польща до 2022 р», «Стратегія оборони Республіки Польщі» (2009 р.), «Стратегія участі Збройних Сил Республіки Польщі в міжнародних операціях» (2009 р.).

Мета статті – проаналізувати та систематизувати досвід участі польських збройних сил у міжнародних миротворчих операціях із підтримання миру і безпеки в умовах зміни зовнішньополітичного курсу РП та її воєнної політики до і після вступу в НАТО.

Безпека – це термін, який охоплює різні функціональні аспекти держави та суспільного життя і постійно розширюється відповідно до змін у державі та навколишньому середовищі, тому що вона повинна забезпечити безперешкодний і багатовимірний розвиток суспільства [1, с. 307]. Прямою загрозою для безпеки є воєнно-політичні конфлікти, які можуть бути вирішені часто лише за допомогою МОПМБ.

Збройні сили є інструментом реалізації воєнної політики держави. Збройні сили Республіки Польща (ЗСРП) є загальним елементом системи національної оборони, є інструментом виконання політики безпеки і оборони, вони готові до виконання трьох типів місій: забезпечення національної оборони та протидії агресії в рамках зобов'язань союзників (а саме збереження військових спроможностей збройних сил і використання в обороні та захисті держави, недоторканність кордонів РП, а

також в антитерористичних операціях і у вирішеннях місцевих чи регіональних збройних конфліктів, а також у оборонній операції – на національному та міжнародному рівнях); участь в стабілізації внутрішніх конфліктах і в надзвичайних та гуманітарних операціях (а саме збереження сили та можливостей для участі в миротворчих операціях, що випливають із міжнародних угод, та гуманітарних операціях, що проводяться міжнародними, урядовими та іншими організаціями); підтримка безпеки батьківщини та надання допомоги. Після змін після 1989 року польська Армія пройшла ретельну перебудову та модернізацію в ході політичних змін замінені застаріла військова техніка [1, с. 308].

РП у своїй миротворчій діяльності переважно бере участь в операціях із підтримання миру (peacekeeping operations), в рамках яких можуть проводитись гуманітарні операції та превентивна дипломатія. Звичайно, від того, яка операція, і залежать типи завдань поставлених перед РП, а також від цілей поставлених перед ООН, НАТО або ЄС.

Відповідно до офіційних формулювань документів ООН завданнями таких операцій є:

- 1) нагляд за умовами перемир'я, припинення вогню або військових дій;
- 2) забезпечення роз'єднання між збройними силами в конфлікті;
- 3) сприяння законному уряду в запобіганні збройного втручання ззовні або ліквідація наслідків такого втручання;
- 4) недопущення подальшої інтернаціоналізації конфлікту;
- 5) контроль за дотриманням прав людини;
- 6) створення або відновлення інфраструктури, сприяння наданню гуманітарної допомоги [2, с. 5].

У таблиці 1 наведено періоди, етапи, мета, завдання та зміст місій (операцій), в яких приймали участь ЗС РП.

Аналіз таблиці 1 дозволяє виділити шість послідовних, чітко визначених етапів участі збройних сил Республіки Польща у МОПМБ:

Перший етап (1953–1975) – офіцери польської армії брали участь у міжнародних контрольних комісіях (Корея, Індокитай).

На першому етапі задачі ПМК стосувались переважно інспекції та спостереження (за укладанням миру, припиненням вогню).

Другий етап (1975–1990) – перші компактні підрозділи польської армії, зокрема логістичні підрозділи, що брали участь у миротворчих місіях (операціях) на Близькому Сході.

Третій етап (1991–1992) – розпочався в умовах зміни зовнішньої та воєнної політики Польщі (уряд заявив, що Польща прямує в Європу), вперше підрозділи польської армії стали частиною МОПМБ, контингент був створений на основі глави VII Статуту ООН;

Із цього етапу розпочинається, як видно з таблиці 1, зміни в завданнях, тепер і надалі для збройних сил РП у миротворчих місіях пріоритетними задачами є стабілізаційні з використанням збройної сили, що включають у себе забезпечення миру, постконфліктна реконструкція, патрулювання території, оборона (захист) штабів, боротьба з повстанцями. Тобто можна стверджувати, що з третього етапу відбулись якісні зміни від спостереження до активних стабілізаційних дій у діяльності миротворчого контингенту збройних сил РП.

Третій етап, як видно з Таблиці, розпочато з операцій у Персидській Затоці 1990–1991 р.р. Можна сказати, що від третього до четвертого етапу перехідними є операції в колишній Югославії (UNPROFOR) ООН, де Польські військові контингенти брали участь у багатьох місіях на Балканах і виконували типові оперативні задачі, пов'язані з миротворчим процесом, гарантією стабільності та безпеки, а пізніше – підтримкою процесу реконструкції після конфлікту.

Четвертий етап (з 1992 року) – початок участі польських представників (включаючи поліцейських) в ОБСЄ і миротворчих місіях ЄС.

Операція «Конкордія» ЄС перейняв очолену НАТО операцію «Союзницька Гармонія» і розгорнув близько 300 військовослужбовців для забезпечення безпеки спостерігачів ЄС і ОБСЄ, що стежать за ходом виконання Охридської рамкової угоди.

Операція «Алтея». За рішенням Стамбульського саміту НАТО 2004 р. було прийнято рішення завершити місію НАТО СФОР в Боснії і Герцеговині, а ЄС мав розпочати свою місію в складі 7.000 персоналу з метою спостереження за виконанням військових аспектів Дейтонської мирної угоди [12, с. 57].

П'ятий етап (1995–1999) – участь оперативних підрозділів польської армії, і поліцейські контингенти, на підтримку МОПМБ в Боснії та Герцеговині (ІФОР та СФОР). Сили Виконання Угоди НАТО (ІФОР-IFOR) в Боснії і Герцеговині пізніше перетворені в Стабілізаційні Сили (СФОР-SFOR). Вперше ЗСРП взяли участь у інтернаціональних силах зі встановлення миру, що діяли з метою забезпечення безпечних умов для цивільного та політичного відновлення Боснії і Герцеговини. Потім операція продовжилась під приводом ЄС.

Шостий етап (з 2000 року) – активна участь польських військових підрозділів і поліцейських сил у різних миротворчих місіях (операціях), у тому числі протидія тероризму.

Етап у тому числі пов'язаний із реакцією на події після 11 вересня 2001 року. У даний час основним напрямком участі польських військових контингентів є місії Міжнародних сил сприяння безпеці (ISAF) в Афганістані. Польща спочатку не брала участь в операції ISAF (створена

Таблиця 1

**Показники міжнародних миротворчих місій (операцій),
в яких приймали участь збройні сили Республіки Польщі**

Період участі	Де відбувалась / назва місії (операції) / к-сть в/с ЗС РП	Короткий зміст місій / мета / особливості	Завдання перед ЗС РП
1953–1975 р.р.	Комісії нейтральних країн по спостереженню в Кореї. 300 в/с Міжнародна Комісія по спостереженню і контролю в Індокитаї (В'єтнам, Лаос, Камбоджа). 650 в/с	Нагляд за призупиненням конфлікту між корейськими республіками. Нагляд за припиненням війни між Францією та Японією (Японія окупувала в роки Другої світової Французьку колонію Індокитай) (друга Індокитайська війна)	Інспекція та спостереження
1968–1970 р.р.	Нігерія ООН	Нігерійський уряд звернувся до ООН, організації Африканської єдності, а також уряду (Польщі, Канади, Швеції та Великобританії), щоб направити спостерігачів для розслідування діяльності нігерійських сепаратистів в Республіці Біафра. Сепаратисти звинуватили уряд в геноциді і масових вбивствах. Інспекції спостерігачів не підтвердили обвинувачення. Комісія сприяла відновленню стабільності і миру в Нігерії. [3, с.79]	Спостереження
1973 по 1979 р.р.	Місії НЗС II ООН Близький Схід	З метою спостереження за припиненням вогню між Єгиптом і Ізраїлем.	Спостереження Оперативні завдання Логістичні завдання
1974 – 2009 р.р.	Ізраїль, Сирія Сили ООН спостереження за роз'єднанням (СОООНСР - UNDOF) ООН Брали участь за весь період 13 000 в/с.	Окупація Ізраїлем Голландських висот Відбувалась з метою контролю за дотриманням режиму припинення вогню між Сирією та Ізраїлем; виконували задачі в рамках Сил ООН зі спостереження за роз'єднанням.	Спостереження, патрулювання, і організація, утримання безпеки на підконтрольній території, контроль над призупиненням збройного протистояння,
Польська участь датована 1992–2009 р.р.	Місії тимчасових сил ООН в Лівані (ТОООНЛ - UNIFIL) за весь період близько 10 000 в/с.	Вторгнення Ізраїлю в Ліван. Під час місії польські завдання еволюціонували і з другої половини 2006 р. до завдань польських військових належало також утримання безпеки на підконтрольній території, контроль над призупинення збройного протистояння, охорона конвоїв, підтримка ліванської армії і допомога в реалізації проектів ООН [4, с. 295].	Логістичні, інженерні та гуманітарні функції, а в останній період також і оперативні
1990–1991 р.р.	Кувейт. Операції в Персидській Затоці. «Щит Пустелі» «Буря в Пустелі» ООН	За звільнення та встановлення незалежності Кувейта. Перша операція із залученням ЗСРП, що здійснювалась тимчасовою коаліцією країн на основі мандату Ради Безпеки ООН	Забезпечення стабільності та безпеки
1992–1995 р.р.	Югославія (UNPROFOR) ООН	Контроль за перемир'ям між ворогуючими сторонами в Хорватії (причина – вихід Хорватії зі складу Югославії)	Забезпечення стабільності та безпеки Оперативні задачі пост-конфліктна реконструкція
1996–2004 р.р.	Сили Виконання Угоди НАТО (ІФОР - IFOR) в Боснії і Герцеговині (БіГ) пізніше перетворені Стабілізаційні Сили (СФОР - SFOR)	Підтримка миру за Дейтонським договором, який послужив закінченням громадянської війни в БіГ.	Забезпечення стабільності та безпеки

Період участі	Де відбувалась / назва місії (операції) / к-сть в/с ЗС РП	Короткий зміст місій / мета / особливості	Завдання перед ЗС РП
1999– триває	Косово (KFOR- КФОР) НАТО 300 в/с	Громадянська війна спричинена етнічно албанською Армією визволення Косова	Забезпечення стабільності та безпеки демлітаризації Армії визволення Косова і інших озброєних груп; забезпечення громадської безпеки та порядку
2002– 2008 р.р.	Афганістан (ISAF-ІСАФ) НАТО На 1 серпня 2010 р. 2515 осіб	Відповідь на терористичні атаки після 11 вересня 2001р. відповідальність за які покладено на Аль-Каїду і, контролюючих Афганістан, талібів. Створені Міжнародні сили сприяння безпеці (МССБ), завданням яких було надання можливості перехідному уряду і Місії ООН з допомоги Афганістану діяти в столиці м. Кабул в умовах безпеки. Є пріоритетом для ЗСРП	Забезпечення стабільності та безпеки Тренувальні та консультативні розмінування території, охорона аеродрому в Кабулі, а також будівництво дорожньо-мостової інфраструктури для багатонаціональних сил боротьба проти нелегальних бойових груп
2003– 2011 р.р.	«Іракська Свобода» НАТО	Військовий Конфлікт в Іраці, що розпочався з вторгнення збройних сил міжнародної коаліції під проводом Збройних сил Сполучених Штатів Америки та Великої Британії з метою повалення режиму Саддама Хусейна [5].	Забезпечення стабільності та безпеки включаючи: медичне забезпечення, потім тренувальні та консультативні функції; патрулювання, розмінування території та ліквідація арсеналів зброї; підготовка іракських служб безпеки, солдатів Іракської Армії; відбудова інфраструктури, електромереж і водопостачання; гуманітарна допомога
З 2001 р.	операція «Активні зусилля» в Середземному морі НАТО	Контртерористична операція Проводиться у Середземному морі і призначена для запобігання пересування терористів або зброї масового знищення.	Забезпечення безпеки судноплавства, запобігання тероризму (превентивні завдання)
з березня 2004 р.	операції НАТО щодо контролю повітряного простору Литви, Латвії, Естонії – з Патрулювання повітряного простору.	Операція НАТО в рамках сил швидкого реагування НАТО, що проводиться задля захисту повітряного простору трьох балтійських держав:	Забезпечення безпеки повітряному простору Латвії, Литви, Естонії (превентивні завдання)
Березень 2003– грудень 2003 р.	«Конкордія» в Македонії ЄС 17 в/с	Перша військова операція, що проводилась ЄС з метою гарантувати виконання положень Охридської рамкової угоди і патрулювати етнічні албанські території країни, які межують з Албанією, Сербією та Косово з метою попередження поновлення етнічного насилля [6, с. 195] Польща в складі багатонаціонального батальйону	Забезпечення стабільності та безпеки, патрулювання територій
З 2004 р.– триває	EUFOR “Алтея” В Боснії і Герцеговині ЄС 170 в/с	Бойові групи країн-членів ЄС використовували досвід сил реагування НАТО, а сам ЄС мав гарантований доступ до механізмів оперативного планування НАТО.	Підготовка кадрів у ЗС БіГ, відповідно до стандартів НАТО сприяти безпечному середовищу в БіГ та процесу стабілізації та асоціації (SAP).
З 7 лютого 2013 р.– триває	Малі EUTM ЄС 20 солдатів	Був створений і направлений польський військовий контингент EUTM в Малі. Солдати ПВК Малі не беруть участь в бойових діях.	Консультативно-тренувальні

в грудні 2001 року), зосередивши увагу на заходах, що проводяться паралельно в рамках операції «Непохитна свобода» (розпочата в жовтні 2001 року, після терористичних атак на Всесвітній торговий центр і Пентагон). Польща взяла участь в операції в березні 2002 року, із силою близько 120 військовослужбовців. Потім Польща збільшила квоту солдатів до 1200. І в наступні роки ця квота збільшилась до 2600 військовослужбовців (2010 і 2011) [4, с. 80].

У вересні 2003 року Польща взяла участь у багатоцільових операціях по стабілізації в країні. Польщі було довірено командування Центрально-Південною зоною в складі міжнародних Стабілізаційних сил в Іраку до 2008 року, тобто до виведення польського військового контингенту. Це було в Польщі найвідповідальніше завдання за всю історію своєї участі в міжнародних місіях [8].

Операція «Активні зусилля» – ще одна відповідь НАТО на теракти 11 вересня 2001, в якій бере участь РП. Також місії з Патрулювання повітряного простору країн Балтії де охороняють повітряний простір над Прибалтійськими державами. Особливістю є той факт, що операції доповнюються превентивними діями – діями запобігання тероризму.

Після української кризи, анексії Криму суттєво підвищився страх Польщі перед російською загрозою, військовою, або, як зазначає Юстина Заджак, воєнізованою (опираючись на феномен так званих «зелених чоловічків») [9, с. 137]. Ці події змусили польське керівництво прийняти нову Стратегію національної безпеки 21 жовтня 2014 року, де визначені нові виклики і загрози, у зв'язку із зміною безпекового середовища в Східній Європі. Визначено першою стратегічною ціллю участь у міжнародних організаціях колективної безпеки. Важливим аспектом визначено зміцнення готовності НАТО забезпечити колективну оборону, узгодженість дій ЄС у сфері безпеки, а також підвищення значення та авторитету РП у цих організаціях [10, с. 133].

РП та Україна активно співпрацюють у міжнародних місіях. У рамках місії KFOR була створена спільна військова частина разом із польсько-українським миротворчим батальйоном (ПОЛУКРБАТ) для ведення місії з 2000 до 2010 р. У 2014 році Польща, Україна та Литва створили спільну бригаду (LITPOLUKRBRIG). Цей підрозділ буде використовуватися відповідно до міжнародного законодавства під час місій ООН, НАТО та ЄС.

На даний час (станом на 2017 рік) польські військовослужбовці беруть участь в 4 операціях під приводом ООН: UNMISS (Судан), UNMIL (Ліберія), UNOCI (Код-Д-Вуар), MONUSCO (Конго).

У 4-х операціях під приводом НАТО: в складі місії «RESOLUTE SUPPORT» в Ісламській Республіці Афганістан; у складі КФОР – Сили НАТО в Косові; в складі Постійної групи Сил протимінного

захисту НАТО; польський військовий контингент «ORLIK 7» бойового чергування з патрулювання повітряного простору країн Балтії.

Та під приводом ЄС: польський військовий контингент EUFOR/MTT (Mobile Training Teams) у Боснії і Герцеговині; польський військовий контингент у Військовій консультативній місії Європейського Союзу в Центральнопівнічній Африці EUMAM RCA.

Збройні сили РП мають широкий досвід участі в МОПМБ. Вони брали участь на різних континентах, під егідою ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ виконували різні типи задач. До вступу в НАТО польський контингент, виступаючий під егідою ООН, спочатку концентрував свої завдання в основному на інспекції і спостереженні та логістиці: організація польових госпіталів, санітарно-епідеміологічне визнання, постачання води, їжі, відновлення доріг та мостів. Після вступу до НАТО спостерігається нова глава польської участі в МОПМБ, в якій мир може бути відновлений тільки силою. У колишній Югославії, в Силах ООН із охорони (СООНО) польські солдати мали взяти на себе оперативні завдання, такі як патрулювання охоронної зони, захист життєво важливих об'єктів, супровід автоколон із гуманітарною допомогою [11] і т.д. Після терористичних атак 2001 РП зосереджує увагу на попередженні конфліктів, бере участь в операціях «Активні зусилля» в Середземному морі, операції НАТО щодо контролю повітряного простору Литви, Латвії, Естонії.

Участь польських військових контингентів у місіях за межами країни, є вираженням відповідальності і підзвітності Польщі на міжнародній арені. Польща стала «постачальником», а не «споживачем» безпеки [3, с. 84]. Це зобов'язання несе із собою певні переваги у воєнно-політичній сфері та дозволяє отримати досвід у проведенні реальних операцій, організувати технічну модернізацію озброєння і військової техніки, а також удосконалити навчальний процес та програми відповідно до сучасних вимог розвитку збройних сил. Отриманий досвід участі ЗС РП в МОПМБ доцільно використовувати під час підготовки та застосування національного контингенту та персоналу ЗС України.

Подальші дослідження необхідно зосередити на подальшому вивченні проблеми безпекового середовища РП, викликів і загроз національній безпеці та питанням збройних сил як інструменту забезпечення безпеки, адже досвід трансформації ЗС РП є дуже важливим для України, особливо зараз, у період складної воєнно-політичної обстановки на Сході України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Januszkiewicz M. Polish Armed Forces after 1989 and cooperation with NATO/ Maciej Januszkiewicz,

Adam Krampichowski / World Scientific News 70(2) (2017). – Scientific Publishing House «DARWIN». 307–310.

2. Операції НАТО. – Київ Товариство «Знання» України, 2007. – 24 с.

3. Pietrzak P.. Armed Forces of the Republic of Poland in International Operations – Legal Grounds, Strategic Considerations, and Practical Implementation / Paweł Pietrzak // Polish-Ukrainian Bulletin. National Security Bureau (Poland), National Security and Defence Council of Ukraine – Warsaw 2012. – 104 p., p.p.. 69 – 86.

4. Захарчук В.О. Миротворчі місії і стабілізаційні операції збройних сил республіки Польщі у Південно-Західній Азії на початку ХХІ ст. / В.О. Захарчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – Вип. 24 – 362 с. – С. 292–296.

5. Війна в Іраку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D0%B2_%D0%86%D1%80%D0%B0%D0%BA%D1%83.

6. Чумаченко О. Місії Європейського Союзу з антикризового регулювання в Македонії 2003–2005 рр. / О. Чумаченко // Література та культура Полісся. – Вип. 85. Серія «Історичні науки». – № 6 / відп. ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – 229 с. – С. 190–199.

7. Marcinkowski, C., Istota i ewolucja misji pokojowych ONZ (The Nature and Evolution of UN Peacekeeping Missions), in: Przegląd Historyczno-Wojskowy No. 5 (238), Warsaw 2011, pp. 18-19.

8. Tarnogórski R.. Peacekeeping Contributor Profile: Poland / Rafał Tarnogórski; Polish Institute of International Affairs – October 2012. // Providing for peacekeeping [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.providingforpeacekeeping.org/2014/04/03/contributor-profile-poland/>.

9. Zajac J. Poland's Security Policy. The West, Russia, and the Changing International Order / Justyna Zajac // Palgrave Macmillan UK – Warsaw 2016. 226. p.

10. Александров О.С. Новая Стратегия Национальной Безопасности Польши – відповідь на європейські виклики та загрози сьогодення / О.С. Александров Стратегічні пріоритети, № 1(34) / За заг. ред. проф. Горбуліна В.П. – К. : НІСД. 2015 176 с. – С. 131–138.

11. Поляки на службі миру [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://skmponz.pl/poles-in-the-service-of-peace/?lang=ru>.

12. Білецький С. Міжнародно-правове регулювання миротворчої діяльності ЄС / С. Білецький // «Порівняльно-правові дослідження» – українсько-грецький науковий юридичний журнал – 2009, № 2. – 186 с. – С. 56–61.

Жигайло В.М.

Місце США на міжнародній арені в 21 столітті

Стаття присвячена комплексному теоретичному дослідженню проблеми місця Сполучених Штатів Америки на міжнародній арені, ролі американської держави в існуванні інших країн, аналізу стратегічних принципів діяльності цієї держави у сфері зовнішньої політики та особливості становища США в міждержавних відносинах. На основі теоретичного аналізу було описано провідні теоретичні погляди науковців на особливості зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки, здійснено історичний експурс щодо процесу формування зовнішньополітичної стратегії Америки, яка бере свій початок ще з 17 століття.

Ключові слова: Сполучені Штати Америки, міжнародна арена, зовнішня політика, науково-технічна та гуманітарна роль США, глобалізація, боротьба з тероризмом, війни 21 століття.

Стаття посвящена комплексному теоретическому исследованию проблемы места Соединенных Штатов Америки на международной арене, роли американского государства в существовании других стран, анализу стратегических принципов деятельности этого государства в сфере внешней политики и особенности положения США в межгосударственных отношениях. На основе теоретического анализа были описаны ведущие теоре-

тические взгляды научных работников на особенности внешней политики Соединенных Штатов Америки, осуществлен исторический экскурс относительно процесса формирования внешнеполитической стратегии Америки, которая берет начало еще в 17 веке.

Ключевые слова: Соединенные Штаты Америки, международная арена, внешняя политика, научно-техническая и гуманитарная роль США, глобализация, борьба с терроризмом, войны 21 века.

The article is devoted to a comprehensive theoretical study of the problem places of the United States of America in the international arena, the role of the American state in existence in other countries, analysis of strategic principles of the activities of the state in foreign policy and the particular situation of the U.S. in international relations. On the basis of the theoretical analysis was described, leading theoretical views of scientists on the features of the foreign policy of the United States of America made history on the process of formation of strategy of foreign policy of America, which dates back to the 17th century.

Key words: United States of America, the international arena, foreign policy, scientific-technical and humanitarian role of the United States, globalization, terrorism, wars of the 21st century.

УДК 327(73) «XX»

Жигайло В.М.,
аспірант кафедри міжнародних
відносин
Національного університету
«Острозька академія»

Дана стаття є актуальною, адже описує провідні принципи зовнішньополітичної діяльності США 21 століття, дає характеристику провідним сферам, через які США чинить вплив на більшість країн світу, аналізує перспективу майбутньої ролі Сполучених Штатів Америки на міжнародній арені, адже перспективи того, яким буде глобальне правління Америки в умовах багатополарності безпосередньо впливає на безпеку і економічний розвиток усіх країн світу, включаючи й Україну. Тому дослідження є актуальним і з наукової, і з практичної точки зору.

Роль і місце Сполучених Штатів Америки в сучасних міжнародних відносинах і у світовій політиці є предметом серйозних суперечок як всередині даної держави, так і за її кордонами. Тому і діапазон думок є досить широким – від бачення нашої планети в образі «нової американської імперії» і до уявлень про США як одну з великих держав із дуже обмеженими можливостями. За сукупністю елементів національної могутності (економічних, науково-технічних, фінансових, військових, природно географічних та ін.) США є найвагомішим центром сили в міжнародній політиці.

Проблема вивчення міжнародної ролі США привертає впродовж тривалого часу увагу наукової спільноти, що спричинило існування значної кількості різноманітних поглядів на дану проблематику.

Зокрема, Роберт Дж. Лібер проаналізував роль США на міжнародній арені в 21 столітті та

виокремив «три основні широкомасштабні тенденції даної держави» [8]: унікальне становище США; лідерство Америки; поширення інтернаціоналістичних тенденцій. Зокрема, після завершення Холодної війни Америці стало важче підтримувати свою співпрацю із союзниками через те, що в минулі часи найпотужнішим стимулом до співпраці було відчуття загальної загрози, що забезпечувало стримування неминуче виникаючих загострень, суперечностей та підсилення розбіжностей і протиріч між союзниками. А у зв'язку з розпадом СРСР і повним зникненням радянської загрози американське суспільство все менше цікавилось зовнішньою політикою своєї держави, яка, навіть можна сказати, певною мірою почала втрачати для них свою колишню актуальність. Але при цьому не варто вважати, що йдеться про прогресуючий ізоляціонізм, оскільки сучасне американське суспільство та ЗМІ займають радше позицію саме інтернаціоналізму, а не ізоляціонізму.

Також Лібер стверджує, що в суспільній свідомості зовнішньополітичні проблеми вже не займають стільки місця, як у роки Холодної війни. Тому на фоні таких особливостей зовнішньополітичних настроїв американських громадян і функціонує сьогоднішня зовнішньополітична діяльність США [8].

Окрім того, З. Бжезінський, як один із авторів концепції «Нового світового порядку», розцінює США як першого істинного гегемона, позаяк лише

США за цілу історію було під силу реалізувати гегемонію над Європою. Він припускає, що в теперішньому тисячолітті однією наддержавою, спроможною посідати роль світового гегемона, можуть бути лише США [1, с. 101]. При цьому Бжезінський називає 3 головні причини цього явища:

- 1) США справді є єдиною у світі наддержавою;
- 2) США є державою, яка перевершує за всіма показниками всі інші країни в міжнародному діапазоні;

- 3) Євразія, яка здається першорядною ареною світу, істинно перебуває під авторитетом неєвразійських наддержав (йдеться про США і Європейський Союз). [1, с. 103].

Відповідно до уявлень Бжезінського Америка повинна не допускати зростання сили будь-якої великої держави, співпрацюючи при цьому з деякими відносно сильними політичними центрами, але в обов'язковому порядку менш впливовими, ніж США [1].

Мета роботи – проаналізувати місце США на міжнародній арені в сучасних геополітичних умовах.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

- 1) описати, якими ресурсами та інструментами міжнародного впливу володіють Сполучені Штати Америки;

- 2) виявити та описати, який вплив чинить Америка на функціонування інших держав;

- 3) визначити, якими головними принципами участі в міжнародній політиці керуються Сполучені Штати Америки.

Головними джерелами дослідження стали наукові роботи, які стосуються економічної, політичної, культурної, науково-технічної та гуманітарної участі США в світових процесах, особливості світового лідерства США тощо. Сюди варто віднести праці таких науковців, як З. Бжезінський (який є автором концепції американської гегемонії нового типу і одним з найголовніших стратегів зовнішньої політики США. У своїй книзі «Велика Шахівниця» зазначає, що в майбутньому всі політичні події відбуватимуться на території Євразії, на якій США буде утверджувати свою гегемонію.), Ю. Галенович (вивчав особливості відносин Сполучених Штатів Америки з Китаєм), Т. Фрідман (зробив спробу спрогнозувати наслідки президентства Трампа як для Америки, так і для всього світу, вивчав особливості глобалізації і зокрема місце США у цьому процесі), О. Манойло (аналіз технологій психологічного впливу США на міжнародні конфлікти, вивчення конфлікту між США та Іраном) та інші.

Місце США в 21 столітті значною мірою детерміноване ідеологією минулих століть і пов'язане зі стратегією зовнішньополітичної діяльності. Вона базується, зокрема, на переконанні перших колоністів і «батьків-засновників» США у винятковій ролі своєї країни у світі. США бачать свою істо-

ричну місію в перетворенні світу за власно створеною моделлю [4]. У 1640 році законодавчими зборами Нової Англії було прийнято ряд резолюцій, основні ідеї яких відображено в таких твердженнях: «Земля і все, що існує на ній, належить Богу», «Бог може подарувати землю або її частину обраному народу», «Ми – обраний народ».

Ідеєю дипломатичної діяльності Америки стала так звана релігійно-месіанська ідея про надзвичайну роль Америки, відповідно до якої інші народи повинні будувати свій історичний маршрут у залежності від інтересів самої Америки, а США, у свою чергу, має повне право коригувати цей маршрут [4, с. 140]. На думку Горбаня, США докладали значних зусиль для того, щоб стати лідерами на міжнародній політичній арені ще на етапі Першої світової війни. З 1914 по 1917 роки США дотримувалися політики нейтралітету, що мало позитивні наслідки для економіки цієї держави [4, с. 143].

Перед Другою світовою війною в правлячій еліті США швидкими темпами поширювалася ідея ізоляціонізму. Опісля завершення Другої світової війни і проведення атомних бомбардувань Японії в серпні 1945 року різко змінилася роль і вагомість США в транснаціональній політиці.

Успішне виконання у 1947–1952 роках плану Маршала (що передбачав надання економічної допомоги для держав Західної Європи) допомогло США остаточно отримати домінуюче становище щодо економічного і політичного впливу на країни Західної Європи, а згодом і на решта регіонів світу.

Єдиною наддержавою ж США стали лише після того, як розпався Радянський Союз. Американські політики вважали, що Холодна війна виграна, і, спираючись на це, було обрано курс на закріплення свого успіху і ще більше посилення безумовного політичного та економічного лідерства Америки. Метою держави було стати ключовим центром світу двадцять першого століття.

Вищеописані ідеї та принципи США і були покладені в основу зовнішнього плану дій політики США і на сучасному етапі існування Америки. Вони значною мірою визначають її роль та місце на міжнародній арені.

Провідними завданнями, які детермінують сучасну зовнішньополітичну діяльність США, є такі:

1. Зберегти та покращити політичну та економічну співпрацю зі своїми союзниками у країнах Європи (зокрема, йдеться про країни НАТО, Азії (особливо з Японією) та Америки (враховуючи Мексику та Канаду).

2. Змінити характер взаємин з Росією.

3. Поліпшити співпрацю з Китаєм. Зокрема, під цим завданням маємо на увазі те, що перед Америкою чітко постала потреба домогтися балансу стимулів та загроз, які можуть чинити значний вплив на зовнішньополітичну поведінку Китаю.

4. Коригувати власну політику в регіоні Близького Сходу. Це вже традиційно значуща проблема для Америки, яка не втрачає своєї актуальності й донині. Вона включала себе конфронтацію між арабською та ізраїльською сторонами на момент правління Джорджа Буша, а також конфлікт в Іраку у зв'язку з існуванням режиму Саддама Хусейна. Саме небезпеки зі сторони Близького Сходу і трактувалися довгий час Білим Домом як ті, що «приховують в собі найбільшу загрозу». Найбільш значущою та гострою ж була проблема в Іраку, що тривала з 2001 по 2002 роки [12, с. 5–9].

5. Необхідність перебудувати оборонну політику США. На думку багатьох дослідників, саме це завдання і є ключовим на сучасному етапі існування США. Особливу увагу варто приділяти, на їхню думку, питанням про покращення боротьби з тероризмом й посиленням протиракетної оборони.

Можна виокремити такий вагомий внесок США у світову політику 21 століття (як позитивного, так і негативного характеру):

1. Посередництво у процесах демократизації інших країн.

Демократія проголошується однією з провідних цілей зовнішньої політики США [4]. Відстоюючи з року в рік принцип демократичних цінностей на світовій арені, демократизація поступово стала ключовим аспектом американської зовнішньої політики на сьогодні. Уряд США з впевненістю заявляє про свій обов'язок, який полягає в поширенні американських демократичних цінностей по всьому світу. Виходячи із цього, на думку США, необхідно проводити трансформацію недемократичних політичних режимів.

Але тоді перед США виникає питання: «Як провести демократизацію таких країн, як Китай та Росія?». На думку американського дослідника Кагана, в даний час «не так гостро постає питання про поширення демократії, скільки про її захист» [2, с. 126].

У той же час Сполучені Штати Америки не вживають реальних зусиль для демократизації теократичних монархій Перської затоки, таких як Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Катар та Кувейт.

Значний внесок США вклали у формування та функціонування таких міжнародних організацій, як ООН та НАТО.

Ще донедавна спостерігалось достатньо інтенсивне стеження НАТО (особливо за участі США) за станом в басейні Чорного моря. Також протягом останнього десятиліття було помічено передислокацію американських військ з території Німеччини та Італії в Румунію і Болгарію. За різними даними, Пентагон планує додатково витратити сто десять мільйонів американських доларів на оновлення семи воєнних баз на територіях Болгарії та Румунії. А ще Вашингтон докладє значних зусиль для

встановлення елементів своєї протиракетної оборони біля Росії, зокрема на теренах таких держав, як Польща, Румунія, Чехія та Туреччина. Не можна не згадати й про те, що Сполучені Штати Америки у свій час були одним з «ключових» фінансових спонсорів операції Альянсу в Лівії. Так, за тиждень витрати американської скарбниці на дану операцію складали біля одинадцяти мільйонів доларів [12].

США вдало використовує НАТО для досягнення власних геополітичних цілей, які є спрямовані, насамперед, на збільшення впливу та присутності Сполучених Штатів в різних регіонах світу – звичайно ж, у першу чергу в тих, що є багатими на природні ресурси [4].

2. Можливість ведення бойових дій по всій планеті надає великого якісного розриву між Америкою та іншими країнами. У глобальному військовому забезпеченні США не мають конкурентів: їхні 12 авіаносних груп патрулюють ключові морські шляхи, більше чверті мільйона військовослужбовців розташовуються на приблизно 700 військових базах, на всіх чотирьох континентах, зони відповідальності шести регіональних командувань покривають всю територію суші і морського простору Землі [7].

3. Консолідація Європейського Союзу.

США зіграли вагомий роль у процесі інтеграції Європейського Союзу з метою формування противаги Китаю та Російській Федерації.

4. Участь у військових операціях та в боротьбі з тероризмом.

Варто зазначити, що уряд США вже більше 30 років виступає в ролі світового жандарма, адже Америка здебільшого не залишає без уваги жодну подію у світі, в яку робить спроби втрутитись. Сполучені Штати Америки на протязі всієї своєї історії постійно брали участь у війнах та воєнних конфліктах. Більшість із них були прямою агресією проти незалежних держав або територій.

За кількістю війн США значно переважає будь-яку іншу державу, в тому числі й Росію [5]. Типовим є те, що, не звертаючи уваги на чималу кількість військових дій, США формально проголошували війну тільки 11 разів. Якщо брати до уваги 21 століття, то варто згадати участь США у військових операціях: в Афганістані (2001) – саме цей військовий конфлікт є найбільш тривалим в історії США; бомбардуванні Іраку (2003); у Лівії (2011); у Сирії (2013) [5].

Особливої уваги заслуговує роль США у боротьбі з тероризмом, що здійснюється представниками країн Близького Сходу.

Сполучені Штати Америки володіють найвищим у всьому світі науково-технічним потенціалом. Кошти, що виділяються урядом США на розвиток наукової діяльності, значно перевищують аналогічні витрати інших провідних країн у сфері науково-технічного прогресу. Значна кількістю ква-

ліфікованих вчених і технічного обладнання наукових центрів сприяє тому, що Сполучені Штати посідають провідну роль у світовій науці, і, у свою чергу, впливає на місце цієї держави у сфері міжнародних відносин.

Зокрема, варто зазначити про провідну роль США в процесі культурної глобалізації. Значну роль у становленні цього процесу відіграло виникнення мережі Інтернет, чому варто завдячувати саме американським вченим [3]. Ще в шістдесяті роки в Міністерстві оборони США стали замислюватися про те, як створити надійну систему зв'язку, що продовжувала б нормально функціонувати для передачі важливої інформації на великі відстані. І на даний момент вчені Америки продовжують вдосконалювати Всесвітню павутину, забезпечуючи тим самим просту можливість у встановленні міжнародних контактів як міжнародних акторів, так і звичайних громадян.

Таким чином, завдяки поширенню Інтернету відбувається процес глобалізації розвинених народів світу, завдяки чому відбувається стрімкий розвиток інтересу до загальносвітових культурних цінностей (здебільшого американських) і стереотипів. Цей процес охоплює такі сфери суспільного життя, як мода, культурні вподобання, освіта та сфера послуг [10].

Також завдяки стрімкому науковому розвитку США відбувається масова еміграція наукової еліти, що сприяє міжнародній взаємодії багатьох країн світу, що впливає на політичні зв'язки між державами.

Для економіки США велике значення має потужний розвиток науки, адже в основі її динамізму лежить глобальна науково-технічна першість країни. На її частку стійко припадає близько половини витрат і наукових кадрів «великої вісімки»; їй належить першість у світовому розповсюдженні високих технологій та експорту відповідної продукції, кількість патентів і винаходів. Напередодні 21 століття США не тільки зберегли своє лідерство в низці галузей, пов'язаних з науково-технічним прогресом – таких, як створення надпотужних комп'ютерів нового покоління, авіаракетної і лазерної техніки, ядерних реакторів, біотехнологій, але і зміцнили його, насамперед, у розвитку і застосуванні новітніх інформаційних технологій у різних сферах економіки. США виготовляють 55% планетарної аерокосмічної продукції, 34% комп'ютерного устаткування і 25% телекомунікаційного оснащення [3].

Ключовими показниками значної ролі США у сфері економіки є такі фактори:

1. Зміни в економіці Америки та трансформація особливостей доступу на ринок США чинять значний вплив на експортерів. Адже США володіють найбільш розвинутою по всьому світу машинобудівною промисловістю, а отже, одночасно є

найвагомішими імпортерами машинно-технічних виробів і займають біля однієї п'ятої від світового експорту машин, закупаючи практично всі види техніки. Тому можна сказати, що це служить своєрідним стимулом для інших країн до активної конкуренції за можливість доступу на ринок США, що, у свою чергу, стає приводом для зміцнення позицій Сполучених Штатів на ньому і відповідає економічним інтересам Америки. Внаслідок конкуренції між експортерами спостерігається вивільнення американських засобів із метою їхнього використання в більш перспективних напрямках у зв'язку із задоволенням потреби господарства та суспільства завдяки дешевому імпорту [6, с. 235].

2. Америка є провідним постачальником наукомісткої продукції, якій належить біля десяти відсотків від всього ринку даної продукції на світовому економічному ринку.

Разом із тим США є основним джерелом для провідних експортерів високотехнологічної продукції. Так, наукомістка продукція в системі загального імпорту Сполучених Штатів складає чотирнадцять відсотків. Значний потенціал експортної діяльності закладений у новітніх напрямках науково-технічного прогресу. Зокрема, варто підкреслити, що Америці належить біля 70% ринку програмного забезпечення для електронних обчислювальних машин. Все більш перспективним напрямом світового співробітництва стає реалізація інтелектуальної продукції та різноманітних видів наукової технічної інформації, що є інструментом ефективного міжнародного впливу корпорацій США.

3. Значний вплив спричиняє міжнародний підприємницький капітал. На долю США припадає біля 24% від світового розміру накопичених прямих капіталовкладень [6]. Хоча американська частка й зменшилась, але вона досі залишається найбільшою у світі. Особливе місце у світовій системі займає так звана друга економіка Сполучених Штатів. Під другою економікою розуміють мережу світового виробництва, яка є створеною завдяки прямим закордонним інвестиціям.

4. Американська економіка спирається на колосальний внутрішній ринок позичкового капіталу. Компанії і країна являються найбільшими світовими кредиторами і найбільшими світовими позичальниками водночас, використовуючи в широких масштабах капітал інших держав. Потужним фактором впливу Америки на міжнародний рух фінансових ресурсів є величини внутрішнього кредитного ринку.

5. Вагому роль у підтриманні провідної позиції Сполучених Штатів у світовій економічній сфері відіграє американський долар, який продовжує залишатися основним розрахунковим і резервним засобом у міжнародній валютно-фінансовій системі.

Слід зауважити, що інвалютні запаси провідних банків інших держав аж на 60% складаються

з американських доларів, майже дві третіх розрахунків у міжнародній торгівлі здійснюється саме в доларах; зокрема, американський долар служить і критерієм вартості багатьох цінних товарів (наприклад, нафти) на міжнародному ринку; в доларах проводиться три четверті міжнародного банківського кредитування. Долар сприяє значному зростанню економічної ваги США у світі. Дана грошова система оцінюється в п'ятсот шістдесят мільярдів. Цікавим є те, що понад дві треті цієї маси знаходяться поза Сполученими Штатами, в основному в Російській Федерації. Вона свого роду означає кредит казначейству США [6].

Долар є тим еталоном, на який прагнуть рівнятися більшість валют розвинених держав світу. Навіть на практиці всі учасники світових розрахунків досі продовжують орієнтуватися на долар. Це явище можна пояснити тим, що існує гостра потреба існування міжнародного обміну в єдиній валюті, що де термінується зростанням єдності товарного виробництва у світовому господарстві [10]. Ефективного задоволення даної потреби можна досягнути саме завдяки існуванню національної валюти тої держави, якій належить визначальне місце у світовому господарстві, саме цим вимогам і відповідає Америка.

Натомість значне коливання курсу долара звичайно спричиняє важко контрольовані наслідки як для Сполучених Штатів, так і для інших держав світу. Зокрема, якщо говорити про підвищення курсу долара, то це сприяє зменшенню обсягу експортної виручки в доларах та часто тягне за собою падіння світових цін, насамперед на сировину. Натомість зниження курсу долара слугує провідним засобом, що детермінує зростання американського експорту і витіснення суперників США на зовнішніх ринках. Водночас й уповільнюється імпорт в США через наявність ефекту зростання цін.

Одним із найпріоритетніших напрямів зовнішньополітичної діяльності Сполучених Штатів є сприяння міжнародному розвитку. Щорічно на допомогу міжнародному розвитку США виділяють 0,5% загальнодержавного бюджету. Підтримка США спрямована на розвиток близько 100 країн, розташованих у таких регіонах, як країни Африки південніше від Сахари; Азія; Європа і Євразія; Латинська Америка і території Карибського басейну; Близький Схід. США є світовим лідером із надання офіційної допомоги розвитку в абсолютному вираженні.

США надають також значну військову допомогу своїм союзникам. За підсумками 2011 фінансового року в рамках міждержавних угод за програмою військової допомоги іноземним країнам було надано продукції військового призначення на 28,3 млрд. доларів. Ще на 6,5 мільярда доларів продукції військового призначення було поставлено в рамках різних угод по забезпеченню безпеки. Список із десяти головних одержувачів військової допомоги

США включав Афганістан (5,4 мільярда доларів), Тайвань (4,9 млрд.), Індію (4,5 млрд.), Австралію (3,9 млрд.), Саудівської Аравії (3,5 млрд.), Ірак (2 млрд.), ОАЕ (1,5 млрд.), Ізраїль (1,4 млрд.), Японію (0,5 млрд.), Швецію (0,5 млрд.). США надає значну фінансову допомогу Ізраїлю з самого початку його виникнення в 1948 році [2].

Автори книги «Джерела конфлікту в 21 столітті. Регіональне майбутнє і стратегія США» висувують дев'ять припущень щодо місця США у системі міжнародних зв'язків на наступні 25 років. Вони зводяться до таких тверджень:

1. Сполучені Штати залишаться глобальним актором.
2. Зміниться розподіл сил.
3. Відносини між великими державами будуть постійно змінюватися.
4. Регіональний поділ швидко втрачатиме своє значення.
5. Територія США стане більш вразливою до атак.
6. Технології, включаючи військові, будуть швидко поширюватися.
7. Розповсюдження ядерної, хімічної і біологічної зброї (ЯХБ) залишиться головною проблемою.
8. Військовий потенціал США буде покликаний втручатись у конфлікти не тільки на основні регіональних війн, але й на кризи і грати ключову роль у формуванні майбутньої безпеки [11].

Загалом нинішнє становище і переважання США на міжнародній арені – досить стійке, принаймні на середньострокову перспективу: більшість авторитетних (в тому числі і вітчизняних) прогнозів щодо розвитку світової економіки і політичних процесів пророкують лише досить несуттєве падіння економіки та ролі цієї держави як впливового міжнародного актора в найближчі 10-15 років.

США – провідна держава світу епохи глобалізації 21 століття, яка стрімко увійшла в число світових лідерів ще на початку двадцятого століття і у зв'язку з розпадом СРСР залишається єдиною в сучасному світі наддержавою. Роль і місце Сполучених Штатів Америки в сучасних міжнародних відносинах і світовій політиці становить предмет серйозних суперечок як усередині країни, так і за її межами.

Офіційно доктрина зовнішньої політики зводиться до інтересів забезпечення більш безпечного, демократичного і процвітаючого світу на благо громадян США та міжнародної спільноти.

Найбільш важливу роль на міжнародній арені відіграють такі сфери США, як політична, науково-технічна, економічна та гуманітарна.

Зокрема, США:

- 1) виступає посередником демократії для багатьох держав світу;
- 2) робить вагомий внесок у функціонування таких міжнародних організацій, як ООН та НАТО;

3) є державою що володіє значним війсьним комплексом;

4) бере участь у багатьох військових та анти-терористичних операціях;

5) має сильну науково-технічну базу, що сприяє все більшій глобалізації світового суспільства;

6) є країною, яка володіє міжнародною валютою, що залишається провідним резервним і розрахунковим способом у міжнародній валютно-фінансовій системі;

7) є головним учасником багатьох гуманітарних проектів військової та фінансової допомоги країнам, які її потребують.

США є державою зі значними національними ресурсами, однак завдяки цілеспрямованій політиці ця країна спирається не лише на власні національні ресурси, але і на власні позиції в провідних міжнародних організаціях, які служать свого роду мультиплікаторами американської могутності. Вони займають центральне положення в системі військово-політичних союзів, що об'єднують більшість держав розвинутого світу. Незважаючи на всю могутність Сполучених Штатів, є обставини, які змушують турбуватися адміністрацію цієї держави про свій вплив на міжнародну політику – це так звані ризики, або загрози майбутньому. Але більшість дослідників вважають, що теперішнє становище Америки на арені міжнародних відносин залишатиметься доволі стійким, і тому дають позитивні політичні прогнози щодо майбутнього даної держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бжезинский З.К. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З.К. Бжезинский. – М. : Международные отношения, 2005. – 256 с.

2. Гарусова Л.Н. Внешняя политика Соединенных Штатов Америки: основные тенденции и направле-

ния (1990–2000-е гг.) / Л.Н. Гарусова. – Владивосток : Из-во ВГУЭС, 2004. – 154 с.

3. Глобалізація як чинник світової гегемонії США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://naub.oa.edu.ua/2010/globalizatsiya-yak-chnnyk-svitovoji-hehemoniji-ssha/>.

4. Горбань Ю.А. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – початку XXI століть / Ю.А. Горбань. – К. : Знання, 2012. – 438 с.

5. Данилов Д.В. Противоракетная оборона США и безопасность Европы / Д.В. Данилов // Современная Европа, 2007. – № 4. – С. 85–99.

6. Дынкин А.А. Американское государство накануне 21 века: Стратегия и тактика в экономике / А.А. Дынкин. – М. : Наука, 2003. – 272 с.

7. Ивановский А. Основополагающие просчеты военной доктрины США. / А. Ивановский [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://flot2017.com/show/history/2059>.

8. Либер А.К. Стратегия национальной безопасности Президента Буша. / А.К. Либер, Р. Дж. Либер [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.if.tsu.ru/Sokol/USA5.htm>.

9. Манойло А.В. Иран и США: сложная игра с многовариантным результатом / А.В. Манойло // Национальная безопасность, 2012. – № 2. – С. 88–95.

10. Соловьев Э. США: перспективы глобальной империи. / Э. Соловьев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.perspektivy.info/oykumena/amerika/ssha_perspektivy_globalnoiy_imperii_2008-2-17-35-39.htm.

11. США: стратегия в XXI веке – лидерство через гегемонию. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.tinlib.ru/politika/mir_bez_rossii/p3.php.

12. Шаклеина Т.А. Внешнеполитические дискуссии в США: поиски глобальной стратегии / Т.А. Шаклеина // США. Канада : экономика-политика-культура, 2002. – № 10. – С. 3–15.

13. Kagan R. Present Dangers: Crisis and Opportunity in America's Foreign and Defense Policy / R. Kagan, W. Kristol, 2014. – 392 p.

Кокорев О.В.

Балтийский субрегион в контексте глобального европейского развития

В статье рассмотрены основные проблемы стран Балтии в контексте трансформирующейся системы безопасности в Европе. Доказано, что внешнеполитическая деятельность этих государств должна быть направлена на поиск согласия и совпадающих интересов с зарубежными странами и межгосударственными объединениями в процессе решения задач, определяемых национальными приоритетами. И только тогда можно говорить о стабильной безопасности региона во внешнем и внутреннем аспектах.

Ключевые слова: система безопасности, межгосударственные объединения, национальные интересы, внутренняя стабильность, европейское пространство, трансформация, демократизация.

У статті розглянуто основні проблеми країн Балтії в контексті системи безпеки, що трансформується в Європі. Доведено, що зовнішньополітична діяльність цих держав має бути спрямована на пошук згоди й спільних інтересів із зарубіжними

країнами та міждержавними об'єднаннями в процесі вирішення завдань, що визнаються національними пріоритетами. І тільки тоді можна говорити про стабільну безпеку регіону в зовнішньому та внутрішньому аспектах.

Ключові слова: система безпеки, міждержавні об'єднання, національні інтереси, внутрішня стабільність, європейський простір, трансформація, демократизація.

In the article the main problems of the Baltic States in the context of the transforming security system in Europe are considered. It is shown that the foreign policy activity of these states should be aimed at the search for consent and coinciding interests with foreign countries and interstate associations in the process of solving problems determined by national priorities. And only then can we talk about the region's stable security in the external and internal aspects.

Key words: security system, interstate associations, national interests, internal stability, European space, transformation, democratization.

УДК 327.8

Кокорев О.В.,
кандидат философских наук,
докторант кафедры политических наук
и права
Южноукраинского национального
педагогического университета
имени К.Д. Ушинского

Изучение процессов, связанных с созданием системы безопасности в Европе, приобретает особую актуальность в современных условиях, когда образование на постсоветском пространстве новых независимых государств в начале 1990-х годов заметно осложнило международную обстановку.

Эти отношения являются компонентом важнейшего европейского и евроатлантического направлений внешней политики, цель которого состоит в содействии становлению эффективной системы безопасности в Европе и в мире, созданию оптимальных условий для экономического и социально-политического развития. Эволюция этих отношений происходит на фоне глобальных и региональных изменений в системе международных отношений, тесно переплетаясь с процессами экономической интеграции и военно-политического взаимодействия как на постсоветском, так и на евроатлантическом пространстве. Следовательно, внешнеполитическая деятельность должна быть направлена на поиск согласия и совпадающих интересов с зарубежными странами и межгосударственными объединениями в процессе решения задач, определяемых национальными приоритетами [2].

Вектор политической направленности стран Балтии является предметом изучения многих исследователей. Особо следует отметить труды Э. Алаева, М. Александрова, Т. Мозель, В. Никоновой и других авторов.

Цель статьи – вычленив основные проблемы внешнеполитической деятельности стран Балтии в контексте трансформирующейся системы безопасности в Европе.

Основной задачей внешнеполитической деятельности стран Балтии является построение такой системы безопасности в Европе, которая была бы способна предотвращать войны и конфликты, а также гарантировала бы балтийским государствам достойное место в европейской экономической и политической системах.

На нынешнем этапе, когда перестали действовать сдерживающие и консолидирующие факторы бокового противостояния, страны Балтии, став независимыми, предстают в новом ракурсе и приобретают особое значение в европейском спектре. С глобальной точки зрения Литва, Латвия и Эстония – небольшой, но исключительно важный субрегион Европы, включающий в себя государства, тесно связанные историческими, геополитическими, экономическими и культурными узами со странами Северной и Центральной Европы. Именно нахождение на стыке крупных регионов придает входящим в него странам европейское, евроатлантическое и евразийское измерения международных отношений. Речь идет о новых вызовах и рисках, появляющихся из-за неравномерности экономического развития в регионе, деятельности организованной преступности, контрабанды, незаконной эмиграции и тому подобного.

Большое значение в данном контексте приобретает решение проблемы удовлетворения культурных потребностей и защиты интересов жителей в странах Балтии. Для балтийских государств наиболее важным является сохранение и упрочение их независимости, максимальное использование выгод от транзитной торговли,

а также, исходя из четко сформулированных официальных установок, скорейшая интеграция в западные экономические и военно-политические структуры не только де-юре, но и де-факто.

Запад, со своей стороны, стремится поддерживать реформы и стабильность ситуации в балтийских республиках, предотвратить возможные внутренние конфликты на межэтнической почве, стимулировать развитие корректных отношений между странами постсоветского пространства и Балтией. Балтийский регион в целом и три балтийские республики в частности являются также зоной повышенной активности Организации Североатлантического договора (далее – НАТО), Европейского Союза (далее – ЕС) и других межправительственных организаций, функционирующих в Европе.

Деятельность основных институтов в течение 1990-х годов планомерно велась в направлении постепенного вовлечения Эстонии, Латвии и Литвы в западные структуры безопасности и сотрудничества. Для НАТО балтийский субрегион представляет собой значимый объект умножения совокупной мощи альянса, распространения западной концепции безопасности и обороны, а также удобный военно-стратегический плацдарм, позволяющий контролировать ситуацию на северо-западе. К тому же руководство ЕС осознает, что проблематика обеспечения безопасности и стабильности в регионе не замыкается на традиционных военно-политических представлениях. Балтийский субрегион, как и страны Центральной и Восточной Европы, должен сформировать своего рода амортизирующую зону между процветающим Западом и нестабильным Востоком. Одним из приоритетных направлений политики государств ЕС, в особенности северных стран-членов, а также Германии, является курс, направленный на установление и развитие диалога партнерства и сотрудничества со странами балтийского субрегиона как в двустороннем, так и в многостороннем формате. Этот подход способствовал инициированию программы «Северное измерение» ЕС, главной задачей которой должно стать дальнейшее расширение сотрудничества во всех сферах между северными членами ЕС при участии балтийских стран, направленное в первую очередь на обеспечение доступа к энергоресурсам и другим природным богатствам.

Страны Балтии в течение последних почти трех десятилетий идут по пути экономических рыночных реформ, демократизации общества, поддержания тесных контактов с Западом.

Действительно, несущую конструкцию системы безопасности в Европе составляют Европейский Союз и НАТО, созданные в эпоху «холодной войны» и пережившие определенную трансформацию под влиянием событий и

изменений 1990-х годов. Именно с формальным вступлением в эти организации как основные европейские структуры безопасности новые независимые государства Балтии после начала рыночных и демократических преобразований связывают свое возвращение в Европу не только де-юре, но и де-факто. Различные по своему составу, характеру, объему и содержанию поставленных целей, направленных прежде всего на наращивание антикризисного потенциала, эти институты в той или иной форме выполняли свои задачи по обеспечению безопасности входящих в них стран, объединяя для этого их усилия и ресурсы. Однако тот факт, что они не являются ни универсальными по диапазону деятельности, ни общеевропейскими по своему составу институтами, делает конструкцию не всегда устойчивой. К тому же внутри этих организаций, несмотря на выработанную десятилетиями систему согласования консолидированных мнений и решений, нет полного единения, и каждое государство сохраняет свои особые приоритеты, поэтому данный процесс еще далек от завершения.

Выразителем и защитником основополагающих принципов могла бы стать Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе, в программных документах которой имеются все необходимые базовые положения для создания эффективной и всеобщей системы безопасности на континенте. Вместе с тем после терактов в США и многочисленных терактов в некогда спокойной старой Европе акцент в решении проблем безопасности сместился в сторону глобального масштаба. Намечившееся формирование анти-террористической коалиции значительного числа государств мира могло бы стать первоосновой объединения усилий международного сообщества в деле укрепления всеобщей безопасности.

Серьезной проблемой в данном контексте являлось (и в определенной мере продолжает оставаться) отсутствие гражданства у немалой части населения Латвии и Эстонии, живущей на этой территории со времен Советского Союза, однако не ставших гражданами этих стран после получения ими независимости как самостоятельных государств бывшего постсоветского пространства.

Так, согласно данным на 1 января 2013 года в Латвии проживало около 297 тыс. «неграждан» (около 14% населения) – лиц с особым правовым статусом (они имеют специальный «паспорт негражданина», или «alien's passport»), ущемленных в политических и социально-экономических правах не менее чем по 79 позициям, в том числе лишенных права избирать и быть избранными в государственные и муниципальные органы власти, занимать посты на военной и гражданской службе, быть судьями, прокурорами, основывать политические партии [3].

В Эстонии, как уже отмечалось, «лица с неопределённым гражданством» также лишены нескольких десятков политических, гражданских и социально-экономических прав. На 1 июня 2013 года их количество составило 90 190 человек (около 6,7% населения).

Если в Литве гражданство было предоставлено всем проживавшим на момент издания закона о гражданстве, то в Латвии и Эстонии законы о гражданстве в начале 1990-х годов принимались исходя из того, что все прибывшие на территорию Эстонии и Латвии после 1940 года не имеют права на получение гражданства автоматически и считаются мигрантами, которым требуется получить вид на жительство. Впоследствии они могли пройти процедуру натурализации, сдать соответствующие экзамены и получить гражданство. Хотя некоторые категории жителей (например, бывшие сотрудники государственной безопасности или бывшие члены КПСС, выступавшие против независимости республик) такой возможности были лишены полностью. Автор статьи никоим образом не оспаривает объективность и правомочность таких правительственных действий, а только констатирует факт, имеющий в определенной мере дестабилизирующие последствия для этих стран.

Как известно, в Латвии парламент принял Постановление «О восстановлении прав граждан Латвийской Республики и об основных принципах натурализации» 15 октября 1991 года (в 1998 году под давлением ОБСЕ в него было включено положение об особом порядке принятия в гражданство детей и лиц без гражданства, родившихся на территории Латвии после 21 августа 1991 года, – не натурализация, а гражданство в соответствии с Конвенцией о сокращении безгражданства). Согласно ему гражданство автоматически предоставлялось всем, кто проживал на территории независимой Латвии до 1940 года. Регистрация граждан в соответствии с этим постановлением завершилась к началу 1994 года. При этом примерно 1 720 тыс. (около 67%) постоянных жителей Латвии (на 1991 год) были зарегистрированы как граждане, более 900 тыс. гражданами не стали (из них до 100 тыс. человек покинули территорию Латвии). Процесс натурализации начался 1 февраля 1995 года [1].

В Эстонии 6 ноября 1991 года Верховным Советом было принято решение, что гражданами будут признаны лишь подданные довоенной Эстонии и их потомки. В 1992 году был восстановлен в действии Закон о гражданстве 1938 года, который действовал в изначальном виде до 1995 года, когда был принят новый закон (в 1998 году в него была внесена аналогичная латвийской поправка о натурализации детей – «лиц с неопределённым гражданством»). При этом если в первой версии со специальной поправкой от 1993 года натурализу-

ющемуся требовалось только понимать эстонский язык (эстонцы же вообще могли не сдавать экзамен по языку), то в новой версии не было установлено никаких этнических привилегий, зато появились требования о знании Конституции и Закона о гражданстве, что в общем-то также понимается вполне объективным и правомочным фактом.

Когда в мае 2005 года Сейм Латвии ратифицировал Рамочную конвенцию Совета Европы о защите национальных меньшинств, то были сделаны две оговорки, которые отменяли на территории Латвии действие положений, предоставляющих национальным меньшинствам возможность общаться на родном языке с властями в местах их компактного проживания и использовать его в топографических названиях. Кроме того, действие упомянутой конвенции было распространено только на граждан Латвии, тем самым на тот момент около 450 тыс. «неграждан» были лишены права апеллировать к её положениям. Более того, в соответствии с Законом «О государственном языке» все языки, кроме латышского и литовского, считаются «иностранными», а все обращения в государственные и муниципальные учреждения должны приниматься только на латышском языке. Данное положение, по нашему мнению, не несет стабилизирующий потенциал, не является условием дальнейшей демократизации общества и достижения согласия и примирения между различными его социальными слоями.

Безусловно, данная норма в контексте укрепления государственности играет исключительную роль и может рассматриваться как позитивный момент в становлении государств Балтии, однако защита прав меньшинства как основной признак демократического государства здесь явно не срабатывает. Многие страны, получив независимость, сталкиваются с этой проблемой. Не является исключением и Украина, где вопрос об официальных и государственном языках продолжает быть камнем преткновения (или манипулирования) всех выборных кампаний.

Компромиссное решение в языковой политике приняла Эстония. Так, в 2011 году завершилась начатая ещё в 2007 году реформа по переводу всех государственных гимназий на преподавание в пропорции 60% предметов на эстонском языке и 40% на других языках нацменьшинств (например, белорусском, украинском, польском и других); а в соответствии с планом развития системы образования на 2011–2020 годы запланировано, что в государственных школах образование будет только на эстонском языке. Что же касается частных школ, то в соответствии с принятыми в апреле 2013 года поправками к Закону «О частных учебных заведениях» муниципалитеты были лишены права самостоятельно определять в создаваемых ими частных школах иной, кроме

эстонского, язык обучения (такое право им может быть предоставлено только на основании соответствующего решения правительства).

При исследовании балтийских государств были выявлены те особенности исторического развития, геополитического, демографического характера, которые наложили отпечаток на современную государственную систему, концепцию и практику внешней политики Литвы, Латвии и Эстонии. В борьбе за сохранение своей национальной самобытности, подвергавшейся испытаниям на протяжении всей истории, они идентифицируют себя с западноевропейскими культурами, стремясь отторгнуть негативные элементы.

И в этом аспекте, говоря о системе безопасности Балтийского субрегиона в контексте мировой системы безопасности в целом и европейской в частности, нельзя не учитывать также реверсивные тенденции в странах Балтии, не позволяющие этим странам преодолеть окончательно все еще существенный разрыв как социально-политического, так и экономического характера, который не позволяет им влиться в европейское сообщество развитых европейских стран со стабильной внутренней системой без-

опасности, основанной на политическом согласии всех слоев населения. Нарботки стран Балтии в этом направлении велики. Украина, к сожалению, не проделала еще и половину того пути к консолидированной демократии, который уже успешно преодолели страны Балтии. Однако считать внутренние конфликты этих стран решенными – не совсем объективно. Европа ждет от Балтийского субрегиона дальнейших демократических преобразований и последовательных реформ, отвечающих интересам как на региональном, так и на субрегиональном уровне.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Александров М. Политический кризис в Латвии обнажил системные проблемы латвийской государственности / М. Александров // Обозреватель (Observer). – 2011. – № 12. – С. 61–67.
2. Мозель Т. Теоретические основы международных отношений : [учеб. пособие] / Т. Мозель. – М. : Научная книга, 2000. – 263 с.
3. Доклад о ситуации с обеспечением прав человека в Европейском союзе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mid.ru/bdomp/ns-dgpch.nsf/03c344d01162d351442579510044415b/44257b10055de8444257c60004a6491!OpenDocument>.

Матлай Л.С.

Європейська інтеграція та європеїзація Іспанії: історичний, політичний та дипломатичний досвід (1977–2017 рр.)

У науковій розвідці висвітлюються національні особливості європейської інтеграції та європеїзації парламентської монархії. Ґрунтовно аналізується та узагальнюється складний переговорний процес щодо вступу Іспанії в регіональне інтеграційне об'єднання. Акцентується увага на періодизації євроінтеграційного процесу парламентської монархії.

Ключові слова: Іспанія, Європейський Союз, переговорний процес, розширення ЄС, приєднання, адаптація, членство.

В статье освещаются национальные особенности европейской интеграции и европеизации парламентской монархии. Анализируется и обобщается сложный переговорный процесс вступления Испании в региональное интеграционное объеди-

нение. Акцентируется внимание на периодизации евроинтеграционного процесса парламентской монархии.

Ключевые слова: Испания, Европейский Союз, переговорный процесс, расширение ЕС, присоединение, адаптация, членство.

The national peculiarities of the European integration of the parliamentary monarchy are highlighted in this article. The complex negotiating process of Spain's entry into the regional integration association is thoroughly analyzed and generalized. The main questions of the accession of Spain to the European Union are covered. It was accented on the periodization of the European integration process of the parliamentary monarchy.

Key words: Spain, the European Union, the negotiation process, EU enlargement, accession, adaptation, membership.

УДК 327(94)

Матлай Л.С.,
кандидат історичних наук,
асистент кафедри політології
та міжнародних відносин
Національного університету
«Львівська політехніка»

Європейський Союз, попри зростаючий євроскептицизм та можливий вихід із інтеграційного утворення окремих країн, залишається єдиним у світі економічним та політичним союзом суверенних держав, в якому втілилася ідея територіальної та цивілізаційної єдності континенту. Українське суспільство довело свою відданість євроінтеграційним прагненням під час Революції Гідності та в роки триваючої гібридної війни, розв'язаної агресивною сусідньою державою. Тому інтеграційний досвід Іспанії залишається актуальним, оскільки приєднання до євроспільноти цієї держави стало не тільки складним та проблемним, але й успішним, динамічним та повчальним.

Вітчизняні дослідники В. Баштанник, Л. Прокопенко, Н. Рудік, О. Рудік, І. Шумляєва зазначають, що концепція європеїзації застосовується переважно для осмислення та аналізу змін у внутрішній політиці тієї чи іншої держави, спричинених процесом європейської інтеграції [2, с. 4]. На нашу думку, концептуально-теоретичне підґрунтя європеїзації найбільш чітко обґрунтував англійський теоретик К. Радаеллі. Він розглядає європеїзацію як процес побудови, дифузії та інституціоналізації формальних і неформальних правил, процедур, політичних парадигм, стилів, способів виконання, спільних вірувань та норм, які визначені та консолідовані в процесі формування державної політики та політики ЄС, а потім включені в логіку внутрішнього (національного та субнаціонального) дискурсу, політичних структур та державної політики [13]. Норвезький науковець Й. Олсен визначає європеїзацію як політичну інтеграцію та політичне об'єднання [11, с. 944]. Американська дослідниця Т. Бьорзель робить висновок, що теорії інтеграції не підходять для розуміння європеїзації, оскільки їх основним завданням є пояснення динаміки та результатів

європейської інтеграції, а не внутрішніх змін, європейської адаптації [4]. Інший американський політолог Х. Медрано звертає увагу на зростаючу роль громадської думки у визначенні курсу європейської інтеграції. Він вказує, що в Іспанії та Німеччині громадська підтримка наднаціональних рішень була високою, тоді як у Великобританії – низькою [10].

Серед іспанських науковців, які займалися проблематикою євроінтеграції та європеїзації, слід виділити праці дослідників К. Гонсалеса-Енрікеса, С. Дельгадо-Фернандеса, А. Коста Пінто, Л. Морено, А. Ортеги, А. Серрано, Ч. Пауелла, Ж. Роя, Х. І. Торребланка та інших. Більшість аналітиків впевнені, що перспектива членства в ЄС стала каталізатором модернізації іберійської економіки, відкритості країни для зовнішнього світу та адаптації державного механізму до нових вимог суспільства. Відомий іспанський дипломат Раймундо Бассольс у своїй книзі «Іспанія в Європі. Історія приєднання до Європейського Економічного Співтовариства, 1957–1985» дав ґрунтовну характеристику процесу приєднання до інтеграційного об'єднання; вказав на труднощі перемовин та узгодження позицій з Францією, іншими західноєвропейськими країнами; проаналізував законодавство ЄЕС та можливості його впровадження в парламентській монархії [3]. Утім, у відчизняній історіографії бракує праць, присвячених європейській інтеграції та європеїзації Іспанії.

Мета наукової розвідки полягає в характеристиці історичних передумов «повернення в Європу»; складного переговорного процесу щодо вступу Іспанії в регіональне інтеграційне об'єднання, періодизації євроінтеграційного процесу парламентської монархії.

Одним із головних аспектів європеїзації Іспанії стало її повернення до європейської ідентичності та традицій. Західні політологи повсякчас

цитують вислів геніального іберійського філософа Х. Ортеги і Гассета «Іспанія є проблема, а Європа її вирішення». Приєднання Іспанії до європейських інтеграційних процесів відбувалося складно та поступово. Країна намагалася перебороти традиційну ізоляцію держави, обумовлену її геополітичною специфікою, оскільки історично ізолюваність Іспанії на суші від більш розвинених країн європейського континенту сприяла культурно-політичній та економічній замкненості та дипломатичну ізоляцію, спричинену співпрацею франкістського режиму з фашистською Німеччиною. Відколи, згідно з резолюцією ООН від 12 грудня 1946 року, майже всі світові держави відкликали своїх послів, Іспанія не відігравала важливої ролі в європейській та світовій політиці, а відсутність визнання на континенті, звужувало можливості Мадриду впливати на країни Латинської Америки, Магрибу, Близького Сходу, які входили в коло її національно-державних пріоритетів. Крім того, франкістська держава регулювала економіку, контролювала промислове та сільськогосподарське виробництво, обмежувала експорт та намагалася забезпечити самодостатність власних товарів і послуг. Результатом такої політики стало значне відставання в економічному та соціальному розвитку від інших західноєвропейських країн.

Визначимо основні історичні етапи становлення іспанського інтеграційного процесу. Франкістський уряд у 1962 році офіційно звернувся з проханням в Європейське Економічне Співтовариство розпочати перемовини щодо асоціації Іспанії, однак таку пропозицію відхилили Франція та Федеративна Республіка Німеччина. У 1970 році все ж було підписано Угоду щодо пільгової торгівлі між ЄЕС та Іспанією. Згодом, через вбивство бойовиками ЕТА прем'єр-міністра Луїса Карреро Бланко у грудні 1973 року, в країні посилювалися політичні репресії. Європейські держави призупинили переговори про асоціацію та членство Іспанії в ЄЕС. Крім того, євроспільнота долала наслідки інституційної кризи, викликані першим розширенням у 1972 році та економічної кризи, спричиненої нафтовим шоком у 1973–1974 роки.

Лише після смерті диктатора Ф. Франко чітко означили ключове завдання іспанської дипломатії – виступити з ретельно розробленими пропозиціями про початок переговорів щодо вступу Іспанії в ЄЕС та розпочати консультації та перемовини із західноєвропейськими країнами. У 1976 році Рада Європи погодилася відновити переговори з Мадридом. Розпочався перший період політики євроінтеграції парламентської монархії, який тривав з 1976 до 1985 року. Його можна назвати підготовчим або переговорним. Демократичний уряд А. Суареса (1976–1981 роки) подав заяву про вступ в ЄЕС 28 березня 1977 року, а 24 листопада 1977 року Іспанія стала членом Ради Європи. Урочисте відкриття переговорів щодо приєднання

Іспанії до ЄЕС відбулося в Брюсселі 5 лютого 1979 року. Цього ж дня Л. Кальво Сотело (глава урядового кабінету Іспанії у 1981–1982 роки) та міністр закордонних справ М. Ореха запевнили, що країна готова в повному обсязі виконати обов'язки, які виникають із майбутньої участі в ЄЕС. Глава переговорної делегації від Європейської співдружності, міністр закордонних справ Франції Ф. Понсе запропонував розпочати перемовини із розгляду найсуперечливіших питань та обговорення складних моментів, які можуть виникнути. Попередні переговори тривали до кінця 1981 року [5, с. 27].

Зазначимо, що Л. Кальво Сотело, ще на попередній посаді міністра у справах відносин з ЄЕС, першим розробив державну концептуальну стратегію та сформував професійну команду дипломатів для переговорів з євроспільнотою; провів велику роботу по координації внутрішніх позицій іспанської адміністрації. Приєднанням до ЄЕС політична еліта Іспанії сподівалася покласти край політичній та соціальній ізоляції країни; брати участь у будівництві єдиної та сильної Європи; налагодити зовнішньоекономічні зв'язки; модернізувати національну економіку; зрівнятися із західноєвропейськими демократіями в соціально-економічному плані; досягти внутрішньої політичної стабільності; забезпечити зростання добробуту населення. Дослідник інтеграційних процесів С. Ройо узагальнює, що «ідея Європи стала рушійною силою, яка рухала демократичні реформи Іспанії; фундаментальним чинником політичної стабілізації, відновлення економіки та демократичної консолідації» [14, с. 43].

Щоб перебороти сумніви, висловлені деякими державами-членами щодо іберійського розширення, першим пріоритетом Мадриду було запевнити їх, що Іспанія конструктивний та відповідальний партнер. Основними дипломатичними методами стали двосторонні та багатосторонні переговори, спрямовані на досягнення конкретних результатів. Особлива увага приділялася відносинам із Францією та Німеччиною, основними торговельними партнерами Іспанії. Варто зазначити, що до 1984 року на зазначені держави припадало 50 відсотків іспанського експорту та 54,3% іспанського імпорту, чверть прямих іноземних інвестицій [15, с. 38].

Урядовий кабінет Ф. Гонсалеса у 1982–1986 рр. доклав максимуму зусиль, щоб усунути основні протиріччя між Іспанією та Спільним ринком. Зокрема, узгодили квоти видобутку вугілля, виплавки сталі, виробництва сільськогосподарської продукції, вилову риби, питання тривалості «перехідного періоду», бюджетної політики ЄЕС, прав іспанських робітників в ЄЕС. У 80-ті роки більше півмільйона іспанців були «заробітчанами» в Європі. Варто зазначити, що Мадриду вдалося домовитися про надання шестирічного перехідного періоду для адаптації до спільноєвропейського ринку іспанських промислових підприємств, семирічного терміну – для сільськогос-

подарських підприємств, а також десятирічного періоду – для виробників овочевої продукції. Мають рацію українські науковці В. Копійка та Т. Шинкаренко, котрі вважають, що «основною метою Іспанії під час переговорів було визнання її законних інтересів. Однак оптимізм Іспанії дещо зменшився, коли під час переговорів з ЄЕС вона була поставлена перед необхідністю враховувати інтереси окремих груп національних виробників країн членів співтовариства. Поняття взаємних інтересів у класичному механізмі розширення розглядалося як результат тривалих та складних переговорів, що обидві сторони розпочинали зі вступом в ЄЕС нового кандидата. Таким чином, переговори про вступ були лише першим етапом, хоча і найбільш критичним» [1, с. 240].

Отож, результативність політичної трансформації іспанського суспільства, як вважає іберійський політолог Х. Дуран і Лейда, бере початок від переговорного процесу з ЄЕС у лютому 1979 року, який призвів, попри всі труднощі перемовин, до кінцевого результату – підписання Договору про приєднання 12 червня 1985 року та повноправного членства в європейській інституції з 1 січня 1986 року [6, с. 37].

Наступний етап євроінтеграції Мадриду розпочався 1986 року і тривав до завершення правління урядового кабінету Іспанської соціалістичної робітничої партії (ІСРП) у 1996 році. Як «прапор свободи проти диктатури в прагненні до утвердження демократичних інститутів, політичний простір з правилами для наслідування» та «межу іспанських амбіцій» визначав Європу прем'єр-міністр Іспанії Ф. Гонсалес (1982–1996 рр.) [7].

Увага країни була зосереджена на політичному переході та демократичній консолідації всередині монархії; розширенні міжнародного фінансово-економічного співробітництва, багатосторонньої торгівлі та інвестиційної діяльності; приєднанні до глобальних та континентальних процесів роззброєння та нерозповсюдження зброї масового знищення; дотриманні прав людини; підтримці миру та безпеки. Крім того, зваженою та продуманою стратегією Мадриду було перетворення ЄС у «підсилювач власних національних інтересів у Латинській Америці» [16]. Іспанія підтримувала постійну координацію держав-членів ЄС з Іberoамериканою; виступала за збільшення допомоги євроспільноти латиноамериканським країнам; сприяла міжрегіональній інтеграції та торгівлі, культурним і науковим обмінам. З 1995 року успішно задіяли нову стратегію співпраці ЄС з Латинською Америкою, до якої активно долучилися іспанські політики та дипломати, представники бізнесових кіл. Ця стратегія включала підписання асоціацій та угод про зони вільної торгівлі з МЕРКОСУР та Мексикою.

Протягом дебатів, які вели до Маастрихтського договору (1992 року), Іспанія сконцентрувалася на просуванні трьох головних ідей: соціальної та економічної єдності; європейського громадянства;

Спільної зовнішньої політики та політики безпеки. Якщо наприкінці 1980-х років Мадрид переконливо аргументував, що зусилля, які вимагаються від бідніших держав ЄС при переході і адаптації до єдиного ринку, будуть потребувати деяких форм перерозподілу допомоги від більш заможних партнерів, то на початку 1990-х років це успішно впровадили в принципі соціальної та економічної єдності, наднаціональної солідарності. У травні 1990 року прем'єр-міністр Іспанії Ф. Гонсалес захистив необхідність подальшого поняття європейського громадянства, що стало його найважливішим особистим вкладом до Маастрихтських дебатів. Свобода пересування та місце проживання громадян ЄС передбачили в повній відповідності з національними інтересами, враховуючи, що приблизно 600.000 іспанців жили і працювали в інших одинадцяти державах – членах євроспільноти, а в Іспанії мешкало лише 150.000 іноземців [12, с. 514]. У 1995 році парламентська монархія приєдналася до Шенгенської зони.

Третій етап євроінтеграції пов'язаний з правлінням Народної партії. Першочерговим зовнішньополітичним завданням урядових кабінетів Х. М. Аснара (1996–2004 рр.) стало можливе входження в зону євро. Країна вступила в Європейський валютний союз в січні 1999 року. Іспанії вдалося досягти збереження субсидій ЄС менш розвиненим державам до 2007 року, що давало додаткові можливості для іспанської економіки. У 199–2000 роках уряд Х. Аснара спромігся подвоїти валовий внутрішній продукт країни, зменшити інфляцію до середньоєвропейського рівня, скоротити безробіття, податки, бюджетний дефіцит держави та величину державного боргу, здійснити перебудову соціальної системи відповідно до європейських стандартів. За цей період Іспанія створила конкурентоздатну на світовому ринку економіку. Підприємці, завдяки відкритості зовнішньої та внутрішньої політики Королівства в післяфранкістський період, мали змогу набутися досвіду роботи та навчання за кордоном, тому схвально сприйняли вступ країни в Економічний та валютний союз. Варто звернути увагу на факт, що успіхи в економічній політиці уряду консерваторів стали можливими, завдячуючи ефективності використання останніми ресурсів ЄС. Лише надходження із соціальних та регіональних фондів Співтовариства в 1999 році склали 3% ВВП, значно збільшилися закордонні інвестиції. Це дозволило Іспанії реформувати ринок праці, створити більше одного мільйона робочих місць. У свою чергу, Західна Європа також врахувала іспанський досвід забезпечення населення роботою. На Лісабонському саміті ЄС, який відбувся в березні 2000 року, було розроблено пакет документів «Зайнятість, економічні реформи і соціальна згуртованість для Європи інновацій та зростання» [9].

Разом із тим за урядів народників змінився зовнішньополітичний курс Іспанії, яка зайняла

більш проатлантичну політику, відмовившись від традиційних для соціалістів союзів з Німеччиною та Францією, зосередившись на розбудові відносин з Великобританією та Італією. Відомий іспанський публіцист та політолог Х. Торребланка запевняє, що на відміну від соціалістів, консерватори не вважали політичну інтеграцію в ЄС необхідною протиположною ліберальному економічному проекту євроспільноти і робили ставку на досягнення економічної ефективності через приватизацію, дерегуляцію, ринкові реформи, посилення контролю та повноважень держави в боротьбі зі злочинністю, нелегальною міграцією та тероризмом [16].

З поверненням до влади ІСРП у 2004 році розпочався четвертий етап європейської інтеграції Іспанії, яка все більше заявляла про себе як середню державу з глобальними інтересами. Для Іспанії, за словами іберійського дипломата Х. Моратіноса, «Європа – це кисень, повітря, яким дихають» [8, с. 14]. Європейський вектор зовнішньої політики знову став пріоритетом зовнішньої політики Мадриду. За уряду соціалістів, очолюваного Х. Салатеро, у 2005 році Мадрид висунув глобальну дипломатичну ініціативу «Альянсу цивілізацій» для посилення міжнародного, міжкультурного та міжрелігійного співробітництва, яка передбачала також різноманітні заходи боротьби з проявами екстремізму та тероризму. У 2010 році, головуючи в ЄС, Іспанія долучилася до антикризових заходів євроспільноти щодо подолання наслідків світової фінансової кризи. Країна брала участь у створенні механізмів контролю за фінансовою системою ЄС, розробці нової стратегії економічного розвитку – «Європа 2020: стратегія розумного, стійкого та всеохоплюючого зростання». Наступні урядові кабінети консерваторів під керівництвом М. Рахоя (2011-дотепер) також продовжили непопулярні антикризові заходи жорсткої економії та структурні реформи в країні. Слід сказати, що від успішності цих реформ може залежати не тільки майбутнє парламентської монархії, а й доля європейської інтеграційної моделі.

Отже, приєднання Іспанії до ЄС стало важливою історичною подією, яка повернула країну в сім'ю європейських народів; сприяла демократизації політичної системи, еволюції економічної і соціальної моделі. Більшість іспанців прийняли ідеї лібералізації національної економіки, розбудови правової демократичної держави на основі спільноєвропейських цінностей. У європейському інтеграційному об'єднанні Іспанія перестала бути периферійною країною, заявила про своє право та можливості впливати на регіональний та світовий політичний процес, представляти інтереси євроспільноти в державах Латинської Америки, Карибського басейну та Північної Африки. Європейська згуртованість, взаємна підтримка та взаємна вимогливість допомагають Іспанії подолати наслідки світової економічної кризи та продовжити інтеграційні процеси.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Копійка В.В. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Навч. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.
2. Процес європеїзації та його особливості в посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи : наук. розробка / авт. кол. : Л.Л. Прокопенко, О.М. Рудік, В.В. Баштанник та ін. – К. : НАДУ, 2010. – 36 с.
3. Bassols R. España en Europa: Historia de la adhesión a la CEE (1957–1985) / R. Bassols. – Madrid : Estudios de Política Exterior, 1995. – 357 p.
4. Börzel T.A. Europeanization: How the European Union Interacts with its Member States / T.A. Börzel [in Bulmer, S. and Lequesne, C. (eds) The Member States of the European Union], Oxford : Oxford University Press. – P. 45–76.
5. Discurso del Ministro para las Relaciones con las Comunidades Europeas, L. Calvo-Sotelo en Acto de apertura de las negociaciones entre España y las Comunidades Europeas, Bruselas 5 de febrero 1979. – Madrid, Relaciones con las Comunidades Europeas. Prensa e Informacion. – P. 33.
6. Duran i Lleida J. A. Reflections on two decades of Spanish foreign policy / J. A. Duran i Lleida // CIDOB international yearbook. – Barcelona, 2009. – P. 37–47.
7. González F. Europa, frontera de nuestra ambición / F. González // El País. Madrid, 29 January 1999. https://elpais.com/diario/1999/01/29/opinion/917564407_850215.html.
8. La política exterior de España Balance y debates parlamentarios (2004–2008) – Madrid, Real Instituto Elcano de Estudios Internacionales y Estratégicos, 2007 – 289 p.
9. Lisbon European Council 23 and 24 march 2000. Presidency conclusions [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.
10. Medrano Díez J. Framing Europe: Attitudes to European Integration in Germany, Spain, and the United Kingdom / J. Medrano Díez. – Princeton University Press, 2003. – 344 p.
11. Olsen J.P. The many faces of Europeanization / J.P.Olsen // Journal of Common Market Studies, 40(5), 2002. – P. 921–952.
12. Powell C. España en democracia, 1975–2000. Las claves de la transición de España / C. Powell. – Barcelona : Plaza Janez, 2001. – 688 p.
13. Radaelli C.M. Europeanisation: Solution or problem? // Claudio m. Radaelli // European Integration On-line Papers (EIOP), vol. 8, № 16 <http://eiop.or.at/eiop/texte/2004-016a.htm>.
14. Royo S. Lessons from Spain and Portugal in the European Union after 20 years / Sebastian Royo // Pôle Sud, №26/1, 2007. – P. 19–45.
15. Spain in the European Union: The First Twenty-Five Years (1986–2011) [Joaquín Roy and María Lorca-Susino (eds)]. – Miami-Florida European Union Center/ Jean Monnet Chair, 2011. – 340 p.
16. Torreblanca J.I. Ideas, preferences and institutions: Explaining the Europeanization of Spanish Foreign Policy / J.I. Torreblanca // ARENA Working Papers http://www.arena.uio.no/publications/wp01_26.htm.

Приймак Б.І.

Трансформація зовнішньої політики Німеччини у зв'язку з кризою в Україні

Українська криза стала відправною точкою трансформації зовнішньої політики Німеччини та українсько-німецьких відносин. Грубе порушення міжнародного права при незаконному приєднанні Криму Росією, війсьний конфлікт на Сході України та знищення МН17 змусили Німеччину відмовитися від звичної політики обережного спостереження та взяти лідерство у врегулюванні конфлікту.

Ключові слова: зовнішня політика Німеччини, трансформація, Європейський союз, НАТО, німецько-українські відносини.

ны и уничтожение МН17 заставили Германию отказаться от привычной политики осторожного наблюдения и взять на себя лидерство в урегулировании конфликта.

Ключевые слова: внешняя политика Германии, трансформация, Европейский союз, НАТО, немецко-украинские отношения.

The Ukrainian crisis has become the starting point for the transformation of Germany's foreign policy and Ukrainian-German relations. The gross violation of international law in the unlawful accession of Crimea to Russia, the military conflict in the East of Ukraine and the destruction of the MH17 forced Germany to abandon the usual policy of careful observation and took leadership in conflict resolution.

Key words: foreign policy of Germany, transformation, the European Union, NATO, German-Ukrainian relations.

УДК 327(430):323.27(477)"2013/2017"

Приймак Б.І.,
аспірант кафедри міжнародних
відносин і зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Украинский кризис стал отправной точкой трансформации внешней политики Германии и украинско-германских отношений. Грубое нарушение международного права при незаконном присоединении Крыма Россией, военный конфликт на востоке Украи-

Українська криза стала відправною точкою трансформації зовнішньої політики Німеччини та українсько-німецьких відносин. Грубе порушення міжнародного права при незаконному приєднанні Криму Росією, війсьний конфлікт на Сході України та знищення МН17 змусили Німеччину відмовитися від звичної політики обережного спостереження та взяти лідерство у врегулюванні конфлікту.

Дослідження процесу трансформації та практичного втілення зовнішньої політики ФРН відносно української кризи становлять важливість для визначення подальших дій Німеччин як одного з найважливіших партнерів України в урегулюванні та вирішенні збройного конфлікту на Донбасі, а також бачення щодо євроінтеграційних та євроатлантичних перспектив України.

Незважаючи на те, що тема охоплює сучасний період, питання процесів трансформації зовнішньої політики у зв'язку з конфліктом на Сході України в Німеччині отримали висвітлення в різноманітних працях закордонних та вітчизняних науковців.

Німецьке висвітлення питань зміни векторів зовнішньої політики ФРН і трансформації українсько-німецьких відносин представлена працями проф. док В. Зайбеля, М. Вермер, С. Бульмера, С. Шойбле та інших. Німецькі дослідники особливо фокусуються на трансформації німецько-російських відносин. Відслідковують динаміку змін німецької дипломатії, поступове зменшення стратегічного партнерства та утиск торгово-економічних відносин із Росією. Наразі ще не існує узагальненого дослідження цієї проблематики.

Важливе місце в сучасній історіографії змін векторів зовнішньої політики ФРН посідають вітчизняні наукові напрацювання. Це монографії, збірники наукових праць, статті та дисертації провідних українських германістів: І. Ковалю, С. Кондратюка, Р. Кривоноса, А. Кудряченка, А. Мартинова,

В. Солошенко, Г. Старостенко. У них розглядається широке коло проблем німецької зовнішньої політики в постбіполярний період, визначається місце ФРН у сучасній системі міжнародних відносин. Вітчизняні германісти не оминули й теми українсько-німецьких відносин, дослідження розвитку їх політичних, безпекових, економічних та культурних аспектів.

Слід відмітити дослідження провідних спеціалістів і викладачів Інституту міжнародних відносин. У працях В. Копійки, А. Суботіна, В. Крушинського, В. Манжолі висвітлено вплив Німеччини на процеси європейської інтеграції, її роль у розширенні ЄС на Схід.

З огляду на зазначене метою нашої статті є визначення та комплексний аналіз трансформації німецької політики за період перебування А. Меркель на посаді Федерального канцлера у зв'язку із збройним конфліктом на Сході України, який став викликом стабільності та безпековому порядку в Європі. У цьому зв'язку були поставлені такі завдання дослідження:

1) дослідити процес зміни векторів та розвитку нових зовнішньополітичних підходів Німеччини щодо України;

2) визначити етапи розгорнення дипломатичної стратегії та роль кризового менеджменту Німеччини в урегулюванні конфлікту на Сході України;

3) простежити задіяні активи та механізми зовнішньої політики ФРН в урегулюванні української кризи.

У листопаді 2013 року тодішній Президент Віктор Янукович зупинив переговори з ЄС щодо угоди про асоціацію та заявив про готовність України приєднатися до Євразійського митного союзу, очолюваного Росією. Це викликало сильне народне обурення, кульмінацією якого стали масові громадські демонстрації в Києві та втеча Януковича до Росії. Дані події, у свою чергу, призвели до анексії Криму

Росією та активної російської підтримки сепаратистських рухів у Східній Україні.

Проте це не вплинуло на німецьку громадську думку. Ніяка «солідарність із рухом майдану» не виникла в Німеччині, країні, яка пишається історією громадянських заворушень, що спричинило за собою занепад комуністичного правління в Східній Німеччині та за межами чверті століття тому. Замість цього українські події були сформульовані з точки зору конкуренції ЄС проти Росії. Більш того, в межах цієї переконливої схеми відносна більшість німців оголосили навесні 2014 року, що вони виступають за «середню позицію» Німеччини між Заходом та Росією у врегулюванні української кризи, а 61 відсоток відмовляється від посилення Північно-атлантичної зони в Польщі та країнах Балтії.

Члени соціал-демократів та християнсько-демократичних партій, формуючи Велику коаліцію у Берліні, відкрито відстоювали російську перспективу і, таким чином, опосередковано виправдовували російську агресію проти України [1, с. 65–81]. Подібні заяви були зроблені Пітером Гоуйєлером, заступником голови Баварських Християнських Демократів (CSU) і головою впливових християнських демократів у Північній Рейн-Вестфалії Арміном Лашетом. Вони були відлунням у німецькому діловому світі, головним чином, Ехардом Кордесом, головою «Ost-Ausschuss der Deutschen Wirtschaft» (Комітет зі східноєвропейських економічних відносин), який підкреслив важливість Росії для німецьких ділових інтересів, була особливо виражена позиція проти санкцій ЄС у відповідь на російську анексію Криму. Матіас Плацек, який колись був прем'єр-міністром Бранденбурзької держави і очолював Соціальну Демократичну партію, закликав до міжнародного визнання анексії Криму [2, с. 1244–1263]. У грудні 2014 року десятки колишніх політиків та дипломатів, а також художники та знаменитості різного роду, в тому числі колишній федеральний президент Роман Герцог, колишній канцлер Герхард Шредер та режисер-номінант Академії Євгена Вім Вендерс, опублікували «Звернення до діалогу з Росією».

У перші тижні Української кризи німецьке керівництво зайняло вичікувальну позицію. Федеральний уряд не хотів відмовлятися від модернізаційного партнерства та проекту «Великої Європи» від Атлантики до Владивостока. Ангела Меркель не дозволяла собі критикувати дії Росії в Україні. Тому ініціативу в українському питанні перехопив міністр закордонних справ Г. Вестервелле, якому залишалося перебувати лічені дні на цій посаді. 5 грудня 2013 р. він особисто відвідав Євромайдан і завірив, що «двері в Європу залишаються відкритими» [3]. Він також застеріг українську владу від силового придушення протестів та закликав сторони, що протистоять, до політичного діалогу: «У Києві знають про те, що Європейський Союз і Рада Європи готові в цьому допомогти» [4, с. 11].

Події в Україні сколихнули світову спільноту, примусивши замислитись над посиленням контролю за безпекою у світі. На початку 2014 р. відбулася 50-та щорічна конференція з питань безпеки у Мюнхені (31 січня – 2 лютого), на якій Німеччина прийняла рішення про розширення участі у військових операціях за кордоном. Можна припустити, що прийняттю цього рішення сприяло й загострення ситуації в Україні.

Ставлення німецького канцлера до подій в Криму змінилося на початку березня 2014 р. Відносини між Росією і Німеччиною значно погіршилися через анексію Росією Криму та підтримку сепаратистів на Донбасі. Із самого початку українсько-російської конфронтації А. Меркель зайняла принципову позицію щодо агресії Росії проти України, регулярно погрожуючи Кремлю економічними санкціями третього рівня. А. Меркель не втомлювалася нагадувати, що мирний порядок в Європі протягом останніх 70 років базувався на беззаперечному принципі територіальної цілісності держав і непорушності їх кордонів. Однак при цьому офіційний Берлін намагався не вдаватися до надто різких дій відносно Москви, залишаючи можливість діалогу з Кремлем, зважаючи на те, що Німецька економіка все ще певною мірою залежна від російського ринку та енергоносіїв.

Шоком для А. Меркель стала заява В. Путіна під час чотиригодинних переговорів із нею в кулуарах саміту G-20 15 листопада 2015 року в австралійському Брисбені про те, що відносини Києва із сепаратистами повинні бути такі ж, як у Москви з Чечнею – «їх потрібно купувати автономією і грошима». Ця заява В. Путіна викликала А. Меркель надзвичайне обурення. У своєму виступі перед місцевими студентами А. Меркель звинуватила Росію в тому, що вона «підпалює степ» від Грузії до Придністров'я, від Нагорного Карабаху до України. [5].

А. Меркель закликала Москву повернутися «від конфронтації до кооперації», виправдовуючи проведення саміту провідних індустриальних держав без Росії. «Анексія Криму зробила такий крок неминучим», – пояснила політик, додавши, що у випадку «Великої сімки» йдеться не лише про формат економічної співпраці, а й про співтовариство, яке розділяє спільні цінності [6].

6 березня 2014 р. на засіданні Європейської Ради канцлер ФРН підтримала рішення про запровадження трьох рівнів санкцій щодо Російської Федерації. Третій рівень передбачав застосування економічних санкцій. Тоді ж А. Меркель уперше визнала факт анексії Криму на засіданні парламентської групи консерваторів: «Ми вже можемо говорити про анексію, оскільки Росія відбирає Крим в Україні. Ми не повинні дозволити цьому здійснитися». За словами канцлера, Німеччина має дотримуватися тристоронньої стратегії: надання допомоги Україні, продовження пере-

говорів з Росією та одночасно визначення меж її дій. А. Меркель наголосила, що санкції проти Росії негативно вплинуть на економіку ЄС, у зв'язку з чим європейці від Лісабона до Риги повинні мати єдину думку [7].

Німецька дипломатія в українській кризі зіткнулася з потрійною проблемою. Федеральному уряду довелося відрегулювати власні сприйняття та загальну стратегію відносно Росії. Це повинно було відбутися в політичній обстановці, сформованій громадською думкою, яка була неприйнятною до солідарності з громадянськими заворушеннями в Україні та відмовилася від конфронтаційних заходів проти Росії. І останнє, але не менш важливе: німецька дипломатія повинна була організувати консенсус і згуртованість серед 28 країн-членів ЄС у відповідь на російську агресію проти України. У теоретичному плані німецька дипломатія мала уникати неправильних уявлень, а також відрегулювати деякі її принципові та причинні вірування стосовно Росії та стратегічної зовнішньої політики Росії [8, с. 132].

Згідно з дворівневою логікою гри німецька дипломатія мала довести достовірно свою рішучість реагувати на російську агресію.

Вимога тут полягала в тому, щоб досягти балансу між вимогами Польщі, Литви, Латвії та Естонії за жорсткими економічними санкціями проти Росії та розгортанням додаткових бойових частин НАТО на їх відповідних територіях, з одного боку, і небажанням Італії, Угорщини, Чехії та Словаччини підтримати дії, які могли б піддавати їх російським контрзаходам з точки зору постачання нафти та газу.

Хоча Віктор Янукович знищив більшість демократичних досягнень Помаранчевої революції 2004–2005 років, його рішення від 21 листопада 2013 року не підписати торговельний договір та угоду про політичну асоціацію з ЄС викликали хвилю громадянських заворушень, які знайшли свій вияв у Революції Гідності. Янукович в остаточному підсумку погодився відновити раніше придушені конституційні досягнення Помаранчевої революції, але 21 лютого 2014 року втік із країни, одразу після того, як було підписано угоду між його урядом та рухом Євро-майдану під егідою чотирьох гарантійних повноважень, а саме Франції, Німеччини, Польщі та Росії [9, с. 3–30].

Стратегічна зміна курсу Росії на військову агресію заради територіальних здобутків та дестабілізація знищила одну з основних стовпів німецької зовнішньої політики відносно Росії, відому як «партнерство в галузі модернізації», засновану на концепції регіонального миру та стабільності за допомогою взаємної політичної та економічної вигоди. Відповідно, українська криза змусила німецький політичний клас переосмислити цілий сегмент стратегічної зовнішньої політики країни.

Німеччина, безсумнівно, продовжувала б проводити політику «партнерство в модернізації» vis-a-vis з Росією за умови, якщо б Володимир Путін і керівництво Росії не вдавалися б до відкритого насильства у відповідь на провал їх проекту з інтеграції України в російський Євразійський митний союз, анонсованого у листопаді 2013 року [10]. Було зрозуміло із самого початку, що український президент Янукович, як і свого часу міністр закордонних справ Швеції Карл Більдт, «глибоко вклонився Кремлю» піддавшись російській «політиці жорстокого тиску» (politics of brutal pressure) [11, с. 56–72].

Після федеративних виборів у вересні 2013 року новий уряд все ще знаходився в процесі становлення, тому з ряду технічних причини Німеччина не готова відповідати на нові міжнародно-політичні виклики. Ще більше це відчувалось, коли новопризначений соціал-демократ, Міністр закордонних справ Франк-Вальтер Штайнмаєр, скористався можливістю висловити свою думку щодо України під час своєї інавгураційної промови 17 грудня 2013 р., щоб назвати «абсолютно обурливим те, як Росія використовувала важке економічне становище в Україні», аби підірвати заплановане укладення угоди з ЄС. Штайнмаєр, який був головою адміністрації Шредера, а згодом Міністром закордонних справ в першому кабінеті 2005–2009 Меркель, мав репутацію одного з найпалкіших прихильників німецько-російського «партнерства модернізації» [12].

Важко визначити, чи він насправді хотів таким чином позбутися від тих стереотипів, чи був дійсно засмучений суцільними розчаруваннями, тому що повинен був докладати зусиль для ведення антантних (entente) дружніх відносин та взаєморозуміння з Росією.

Президент Янукович будучи ще при владі, а Росія на той час ще не приступила до ходу своїх таємних цинічних планів військової агресії проти України, з анексування Криму та інтервенції Донбасу, високопоставлені німецькі діячі оприлюднили, як виявилось, можливо з деяким перебільшенням, «Нову зовнішню політику Німеччини». На відкритті 50-ї Мюнхенської конференції з безпеки в кінці січня 2014 року президент ФРН Йоахім Гаук, Франк-Вальтер Штайнмаєр і новопризначений міністр оборони Урсула фон дер Лайна підкреслили в різних нюансах, що Німеччина, у відповідності до політичної і економічної сили та вагомості країни, рішуче бере на себе більш широкий спектр міжнародних обов'язків, у тому числі військові місії під егідою ООН, ЄС і НАТО [13].

У той момент, ймовірно, ніхто з них не припустив, що відповідь Німеччини на українську кризу може стати тестом для перевірки серйозності намірів цих оголошень. Раніше ситуація була дещо іншою. Навесні 2011 року Німеччина в якості тимчасового члена Ради Безпеки ООН цілком відріз-

нялась від своїх західних союзників стриманістю в голосуванні по зведенню нельотної зони над Лівією, створеної для захисту громадян Бенгазі проти бійні та різанини, режиму Кадафі. Зокрема, під час затяжної сирійської кризи Німеччина також залишилася осторонь. Але в питаннях щодо врегулювання кризи в Україні положення Німеччини змістилось у центр політичної арени.

Однак ця роль була не результатом амбітних заяв, зроблених на безпековій конференції в Мюнхені в січні 2014 року, а наслідком домінуючого положення Німеччини в ЄС і тісних зв'язків безпосередньо з Росією, Україною, Польщею та країнами Балтії. Німецька дипломатія опинилась у ситуації, коли активне втручання у врегулювання української кризи було неминучим. Проте її відносний успіх залежав від ряду непередбачуваних факторів, зокрема зміни розуміння Німецько-Російські відносини. Друга вимога полягала в мобілізації внутрішньої підтримки для більш жорсткої політики по відношенню до Росії. І третій компонент – потенціал Німеччини бути посередником між розбіжними інтересами і варіантами політики в рамках ЄС.

У відповідь на ці вимоги дипломатична стратегія Німеччини розгорнулася в кілька етапів. Першим етапом був період до військової анексії Криму російськими військами в кінці лютого і на початку березня 2014 р. Це призвело до рішень, ухвалених Європейською Радою від 6 березня 2014 року, із впровадження плану санкцій, які мають реалізовуватись відповідно до дотримання домовленостей Росії із Заходом щодо досягнення дипломатичного вирішення конфлікту. Другий етап продовжувався від початку березня до середини травня 2014 року, коли під егідою Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) була створена так звана контактна група, в якій Росія і Україна повинні були брати участь.

Третій етап тривав із середини травня до 17 липня, коли малайзійський літак МН-17 був збитий над Східноукраїнською територією, контролюваної проросійських бойовиками.

Четвертий етап продовжувався з 17 липня по 5 вересня 2014 року, в Мінську, столиці Білорусії, де між представники Німеччини, Франції, України та Росії у форматі «нормандської четвірки» та проросійськими сепаратистами – представниками самопроголошених республік було підписано Угоду про припинення вогню, що стало основою для П'ятого періоду, в якій Мінська угода мала бути реалізованою.

Пройшовши через всі етапи, німецька дипломатія зіткнулася з подвійною проблемою зміни своєї стратегічної політичної позиції по відношенню до Росії. В умовах серйозних внутрішніх протиріч, визначених громадською думкою і економічними інтересами, Німеччина була змушена взяти на себе особливу роль антикризового менеджера.

І хоча ФРН набрала певних обертів в узгодженості своєї зовнішньополітичної стратегії, все ж, залишились певні помилки. А саме зволікання з прийняттям санкцій, що були пов'язані з тим, що частина німецького політикуму говорила, наскільки ці кроки будуть відповідати інтересам Росії. Утворився цілий політичний клас у Німеччині, який був чітко зорієнтований на російський ринок і ресурси. І відтак питання цінностей у них відійшло на другий план, а на перший – питання економічних і бізнес-інтересів Німеччини. У цьому сенсі вибудовувалася певна концепція такої нової східної політики Німеччини, яка полягає в створенні російсько-німецького тандему на східному напрямку. Щоб уникнути розподільчих ліній і регіональної конфронтації, в Німеччині домінувала концепція, аби не допускати конфронтації – створити певний кондомініум із Російською Федерацією над Східною Європою. Це свідчило про те, що Німеччина не здатна протистояти реваншистській політиці Росії. Проте Євромайдан зіпсував всю цю геополітичну розкладку, оскільки заявив, що в Україні замість пострадянського населення появилася модерна незалежна українська нація [14].

Відомо, що Росія була одним із найбільших торгових партнерів Німеччини протягом довгих років, тому антиросійські санкції, що були введені як відповідь на агресію щодо України, завдають удару по німецькій економіці. Однак міністр фінансів ФРН Вольфганг Шойбле в інтерв'ю газети Handelsblatt від 27 березня 2014 року підтвердив, що Німеччина продовжуватиме підтримку України, навіть у світлі економічних санкцій, які мають наслідки і для німецької кон'юнктури [15].

Враховуючи все вищевказане, можна зробити висновок, що активна трансформація зовнішньої політики Німеччини та україно-німецьких відносин почалась за часів урядування Ангели Меркель. З початку перебування Ангели Меркель на посаді канцлера Німеччина разом з іншими країнами Заходу розглядала вирішення європейських проблем, а також формування відносин з Україною виключно в контексті взаємин із Російською Федерацією та сприяла прагматичному розвитку німецько-російських торговельно-економічних відносин.

Тривалий час позиція А. Меркель зводилася до намагання знайти нову форму відносин ЄС та України, якою могла б бути «тісна співпраця» як проміжна фаза між діючою нині Європейською політикою сусідства (ЄПС) і повноправним членством у ЄС. При цьому наголошувалося, що й на цій стадії не слід давати українському керівництву певних обіцянок чи надавати європейську перспективу Україні. Такою проміжною фазою стала ініціатива Євросоюзу «Східне партнерство». Проте «Східне партнерство» не давало реальних можливостей для вступу України в ЄС.

Головними перешкодами на євроінтеграційному шляху України з погляду німецької еліти була політична та економічна нестабільність, яка неприпустима для європейської держави. Створення ефективного інституційного механізму політичної співпраці у сфері євроінтеграційних проблем та питань двостороннього розвитку, а також розширення кола суб'єктів відносин засвідчили перехід до якісного нового етапу українсько-німецьких відносин.

Анексія Криму та воєнний конфлікт на сході України, викликані збройною агресією Росії, стали відправною точкою трансформації україно-німецьких відносин. Відносини між Росією і Німеччиною значно погіршилися через анексію Росією Криму та підтримку сепаратистів на Донбасі. В урегулюванні кризи в Україні Німеччина змогла майстерно використати свої активи та збільшити свій міжнародно-політичний вплив. Жорстке заперечення Німеччини щодо пропозиції США надати Україні летальне оборонне озброєння запобігло небезпечній ескалації конфлікту в перші дні кризи.

Із самого початку українсько-німецької конфронтації А. Меркель зайняла принципову позицію щодо агресії Росії проти України, регулярно погрожуючи Кремлю економічними санкціями третього рівня. Ангела Меркель змогла змінити думку громадськості та еліт Німеччини та переконати інші країни-члени ЄС підтримати санкції проти РФ. В умовах української кризи Німеччина спромоглася виробити хиткий режим припинення вогню (Мінська угода), об'єднати та підтримувати внутрішню і зовнішню підтримку західних санкцій проти Росії, хоча все ще є сумніви щодо того, як довго їх можна зберегти. Все це було досягнуто за рахунок утиску власних економічних інтересів.

І хоча ФРН набрала певних обертів в узгодженості своєї зовнішньополітичної стратегії, все ж наразі залишились помилки, і чи закінчиться теперішня криза, чи вдасться стримати російську агресію, на користь подолання нестабільності, наразі питанням залишається відкритим.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в можливості поглибленого вивчення особливостей міждержавних відносин України та Німеччини, трансформації векторів зовнішньої політики ФРН у Східноєвропейському регіоні, зокрема щодо вирішення української кризи, а також перспектив Євро- та євроатлантичного інтегрування України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ash, T. G. (1994) 'Germany's Choice', *Foreign Affairs*, 73, pp. 65–81.
2. Bulmer, S. (2014) 'Germany and the euro-zone crisis: between hegemony and domestic politics', *West European Politics*, 36, pp. 1244–1263.
3. Tür nach Europa bleibt offen [Electronic resource] // Die Bundesregierung. – Mode of

access: <http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Artikel/2013/12/2013-12-02-demonstrationen-ukraine.html>. – Title from the screen.

4. «Репетції – це не шлях уперед для України, повинні бути реформи». Реакція за рубежом на останні події // *Голос України*. – 12 грудня 2013. – № 236(5736). – С. 11.

5. Трансформація російсько-німецьких відносин в контексті агресії Росії проти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bintel.com.ua/uk/article/transformacija-rossijsko-germanskih-otnoshenij/>.

6. Merkel rechtfertigt Treffen der G7 ohne Russland [Electronic resource] // *Die welt*. – Mode of access : http://www.welt.de/newsticker/dpa_nt/infoline_nt/thema_nt/article128705159/Merkel-rechtfertigt-Treffen-der-G7-ohne-Russland.html. – Title from the screen.

7. Merkel: Russland annektiert die Krim [Electronic resource] // *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. – Mode of access : <http://www.faz.net/aktuell/politik/merkel-wirft-russland-annexion-der-krim-vor-12842633.html>. – Title from the screen.

8. Даниленко Л.І. Перспективи та виклики євроінтеграційних процесів для України: навч.-метод. матеріали / Л.І. Даниленко, І.В. Полішук. – К. : НАДУ, 2013. – 132 с.

9. Goldstein, J. and Keohane, R. O. (1993) 'Ideas and Foreign Policy. An Analytical Framework,' in J. Goldstein and R. O. Keohane (eds) *Ideas and Foreign Policy. Beliefs, Institutions, and Political Change*. Ithaca, NY: Cornell University Press, pp. 3–30.

10. Kohl H. Partnerschaft mit Rußland - für eine gute gemeinsame Zukunft in Europa - Rede des Bundeskanzlers in Berlin. 30. Juli 1997 [Electronic resource] / H. Kohl // *Die Bundesregierung*. – Mode of access : http://www.bundesregierung.de/Content/DE/Bulletin/1990-1999/1997/63-97_Kohl_1.html. – Title from the screen.

11. Seibel, Wolfgang, 2015. Arduous Learning or New Uncertainties? : The Emergence of German Diplomacy in the Ukrainian Crisis. In: *Global Policy*. 6 (Suppl. S1), pp. 56-72.

12. Cf. Markus Wehner, 'Steinmeiers große Illusion,' *Frankfurter Allgemeine Sonntagszeitung*, 16 March 2014.

13. Germany's role in the world: Reflections on responsibility, norms and alliances'. Speech by Federal President Joachim Gauck at the opening of the Munich Security Conference on 31 January 2014 in Munich [online]. Available from: <http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Joachim-Gauck/Reden/2014/01/140131-Muenchner-Sicherheitskonferenz.html>.

14. Німеччина не здатна протистояти реваншистській політиці Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://day.kyiv.ua/uk/article/svitovi-diskusiyi/nimechchina-ne-zdatna-protistoyati-revanshistskiy-politici-rosiyi>.

15. Ромашенко С. Шойбле: Економіка ФРН справляється з наслідками кримської кризи. [Електронний ресурс] / С. Ромашенко. – Режим доступу : <http://www.dw.com/ru/шойбле-экономика-фрг-справится-с-последствиями-крымского-кризиса/a-17523218>.

РОЗДІЛ 4. ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА ЕТНОДЕРЖАВОЗНАВСТВО

Волкова Я.О.

Національні меншини та міждержавні відносини

Світова тенденція посилення боротьби національних меншин за свої права та вибух етнічно-політичних конфліктів загрожують безпеці як окремих країн, так і регіонів світу. Стаття присвячена вивченню ролі національних меншин у міждержавних відносинах. Автором представлені основні теоретичні моделі для дослідження національних меншин із точки зору теорії міжнародних відносин, серед яких – концепція «діаспори», «транснаціоналізму» та «родинних меншин/держав».

Ключові слова: національні меншини, родинні меншини, діаспора, транснаціоналізм.

Мировая тенденция усиления борьбы национальных меньшинств за свои права и взрыв этно-политических конфликтов угрожает безопасности как отдельных стран, так и регионов мира. Статья посвящена изучению роли национальных меньшинств в межгосударственных отношениях. Автором представлены основные

теоретические модели для исследования национальных меньшинств с точки зрения теории международных отношений, среди которых – концепция «диаспоры», «транснационализма» и «родственных меньшинств/государств».

Ключевые слова: национальные меньшинства, родственные меньшинства, диаспора, транснационализм.

The world tendency to intensification the struggle of national minorities for their rights and the explosion of ethno-political conflicts threatens the security of the countries and the regions of the world. The article is devoted to the analysis of the role of national minorities in interstate relations. The author presents the main theoretical models for the study of national minorities from the point of view of the theory of international relations, among which are the concepts of «diaspora», «transnationalism» and «kin minorities/states».

Key words: national minorities, kin minorities, diaspora, transnationalism.

УДК 327:323.1

Волкова Я.О.,
аспірант кафедри міжнародних відносин
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

З точки зору міжнародних відносин на сьогодні існує три основні напрями досліджень національних меншин та їх впливу на міждержавні відносини: концепція «діаспори», «транснаціоналізму» та «родинних держав/меншин». Кожен із цих напрямів розвивався окремо один від одного, оскільки всі вони використовувалися для позначення різних типів соціальних спільнот та транскордонних зв'язків.

Дослідження діаспор зазвичай будувалися в соціологічній та антропологічній перспективі, проте сьогодні діаспори поступово розглядаються в політичних науках, економіці та міжнародних відносинах. Про стрімкий зріст наукового інтересу до діаспор серед дослідників у галузі міжнародних відносин свідчить відокремлення особливої галузі політичних наук – діаспоральні дослідження (diaspora studies), яка фокусується саме на вивченні ролі діаспор у світовій політиці. Сучасні діаспоральні дослідження дають змогу заповнити ту «прогалину» в теорії міжнародних відносин, яка стосується відносин держав із національними меншинами за кордоном. Виходячи з вищезазначеного, все більше досліджень присвячені історії виникнення та розвитку діаспор, їх різновидам та діяльності.

Задля більш повного розуміння цього явища діаспор доцільно зупинитися на еволюції цієї концепції. Термін «діаспора» прийшов із грецької мови і означав явище міграції та колонізації. До 1930-х рр. поняття діаспори включало в себе лише три етно-

релігійні групи: євреї, вірмени і греки. Перші комплексні дослідження, присвячені теорії діаспори, з'явилися в зарубіжній науці у 70-80-і рр. XX ст. Класиками теорії діаспор вважається Робін Кохен [11], Габріель Шеффер [18], Уільям Сафран [16] тощо. Класичне використання цього терміну пов'язано перш за все з єврейським досвідом, де ключовою характеристикою діаспори було виселення з країни-батьківщини в результаті трагічних подій. Термін «діаспора» описував вигнання євреїв з історичної батьківщини внаслідок трагічної події (руйнування храму Соломона в 586 до н.е.), їх розпорошеність по багатьом країнам, звідси – відчуття пригніченості в населення, зневіри. Таким чином, єврейська діаспора стає «відправною точкою», згідно з якою було прийнято перевіряти всі інші народи розсіювання на предмет їх відповідності концепції «діаспори». Вкрай близьким до історичної долі євреїв вважається і доля вірменської діаспори, що стала формуватися з VI ст. н.е. після вигнання вірмен із Візантійської імперії. Однак головною причиною появи вірменської діаспори в багатьох країнах світу, яка чисельно в кілька разів перевищує власне населення Вірменії, стали трагічні події 1915-16 рр. в Османській Імперії, коли відбулася депортація близько 2/3 всього вірменського населення в Сирію і Палестину. До цієї категорії також відносять і першу хвилю «африканської діаспори». Цей термін у 1964 р. ввів історик Джордж Шепперсон, розділивши всю африканську діаспору на «першу», пов'язану з вивезенням чорношкірого населення Африки з

метою работоргівлі, та «другу», яка є постколоніальною африканською еміграцією через громадянські війни, голод, бідність. Провідний дослідник діаспор У. Сафран запропонував модель так званих «класичних діаспор» та виділяв такі критерії «класичної» діаспори:

- 1) розсіювання з початкового історичного центру в різні регіони;
- 2) колективна пам'ять про батьківщину, її міфологізація;
- 3) сприйняття себе як чужинців у приймаючому суспільстві;
- 4) прагнення до повернення на батьківщину;
- 5) допомога, збереження зв'язків із батьківщиною;
- 6) високий рівень групової згуртованості, заснований на високому ступені ідентифікації себе з країною походження [16, с. 83].

Класичний підхід вже в 1980-і рр. став малопродуктивним, оскільки він залишав поза увагою спільноти, утворені в процесі міграцій, підвищеного попиту економіки на дешеву робочу силу. Якщо термін «діаспора» може бути застосовний тільки до загальноновизнаних розсіяних народів, наприклад євреїв, вірменів чи циган, то виникає питання, в рамках якої концепції вивчати інші етнічні групи або меншини, що знаходяться за межами країни свого походження. Певний час дослідження таких груп населення проводилось переважно в рамках теорій міграцій та транснаціоналізму. Концепція «транснаціоналізму» в академічному дискурсі з'явилася тільки на початку 1990-х років, проте процес, з яким вона пов'язана, виник значно раніше. Одними з перших терміни «транснаціоналізм» і «транснаціональні актори» ввели в ужиток політології та міжнародних відносин Джо-зеф С. Най-молодший і Роберт О. Кеохейн [13], які звернути увагу на зростаюче значення недержавних суб'єктів, таких як транснаціональні корпорації і міжнародні неурядові організації на міжнародній арені. Подальший розвиток ці ідеї отримали в працях британського соціолога Мартіна Елброу [6]. Міжнародним відносинам дослідник протиставляє транснаціональні взаємодії індивідів і груп, які розділені територіально та розкидані по всьому світу. Хвилі трудових міграцій у промислово розвинені країни в другій половині XX століття змусили таких дослідників, як Глік-Шиллер [17], Баубок [10], говорити про феномен міграційних спільнот. Такі спільноти з'явилися в результаті масової міграції робочої сили з країн Третього світу в розвинені індустріальні країни. Різке збільшення масштабів міграції йде паралельно з консолідацією іммігрантських етнічних спільнот. Опинившись на новому місці, переселенці, як правило, прагнуть об'єднатися, щоб не тільки вижити, а й зберегти свої звичаї, традиції, мову в чужій для них, найчастіше досить ворожій етнокультурній середовищі.

Зазвичай вони прагнуть отримати громадянство приймаючої країни, при цьому не втрачаючи громадянство своєї батьківщини. Сучасні мігранти не тільки не втрачають зв'язків із країною свого походження, але активно підтримують її політичний і економічний розвиток і навіть повертаються назад. Термін «транснаціоналізм», таким чином, став вживатися для позначання тривалих зв'язків мігрантів зі своїми країнами походження.

Одночасно з розвитком концепції «транснаціоналізму» почастишали спроби дослідити будь-які переміщення людей, пов'язані з перетином державних кордонів, з точки зору процесів діаспоризації. Це призвело до часткової відмови від «класичної» інтерпретації поняття діаспори і, як наслідок, до більш широкого тлумачення терміну. Тоді діаспорою стали називати будь-яке етнічне розселення, навіть якщо воно не відповідало критеріям класичної діаспори, зокрема всі етнічні групи з яких-небудь причин (включаючи такі, як ведення бізнесу, трудові контракти, туризм і т. д.) проживають за межами країни походження. Одним із перших дослідників, який зробив внесок у нове розуміння діаспор, був В. Сафран. Він розширив класичне бачення діаспори, стверджуючи, що багато інших етнічних груп мали схожий досвід, нехай і не такий трагічний, як у євреїв, вірменів чи палестинців. Представники багатьох етносів були змушені залишати свої місця проживання через несприятливі умови на батьківщині. До таких діаспор Сафран зараховував індійців, китайців, японців, які виїжджали на заробітки за кордон ще в XIX ст., кубинців та мексиканців в США, пакистанців у Великобританії, мешканців країн Магрибу у Франції, турок у Німеччині та ін. [16].

Важливий внесок у вивчення діаспор вніс вчений Кохен, який також відходить від традиційного розуміння діаспори і вводить нові її критерії, наприклад міграція з колоніальних або добровільних причин [11]. Це означає, що населення, яке покинуло свою батьківщину не тільки вимушено, але і добровільно, також може вважатися діаспорою. Цей термін став застосовуватися для колоніальних переселенців та тих, хто виїхав із батьківщини в пошуках роботи. Універсальну класифікацію діаспор запропонував у 1997 році Кохен, виходячи з їх походження, функцій і характеристик:

- 1) діаспори-жертви (вірмени, палестинці, ірландці, африканці);
- 2) трудові (індійці, турки, японці, китайці);
- 3) торгові (китайці, індійці, японці, ладан);
- 4) імперські (британці, росіяни, іспанці);
- 5) культурні (карибська діаспора) [11, с. 18].

Класифікація ускладнюється тим, що діаспори можуть між собою перетинатися, і один і той же індивідум може належати одночасно до кількох діаспор – як у випадку з японською чи індійською діаспорами. Особливу увагу заслуговує остання

група – «культурна», яку пізніше дослідник змінив на «детериторіалізована». Цей термін може бути застосований до груп населення, які переміщувалися багаторазово, чия батьківщина була втрачена, а також для деяких релігійних громад. В епоху глобалізації, де кіберпростір часто витісняє фізичний, діаспора може в деякій мірі створюватися або бути відтвореною в уяві (умах) людей предметами матеріальної і народної культури, а також через загальну уяву. Так, виникає новий прорив у дослідженні діаспор, а саме введення поняття «уявної батьківщини» і прагнення діаспори її створити. Із середини 1990-х років фундаментальний критерій наявності «реальної батьківщини» зникає, і в подальших дослідженнях термін «діаспора» став вживатися не тільки до етнічних, а практично до всіх типів транснаціонального населення. Поняття батьківщини трансформується і перетворюється в якийсь простір, що позначає місце походження, якесь локальне, національне, транснаціональне місце, або уявне віртуальне співтовариство (пов'язане з інтернетом, наприклад), або пережитий досвід і особисті соціальні відносини (до цього можна застосувати принцип «Батьківщина там, де лежить твоє серце»). З'явилося навіть таке явище, як «кібердіаспора» (чи віртуальна діаспора), яке виникло одночасно з появою доступу широкої публіки до мобільних телефонів та інтернету. Стали говорити про «мусульманські діаспори», де уявна батьківщина є не територіальним утворенням, наприклад Глобальна ісламська Умма, діаспори-джихадистів тощо. Це підкреслює той факт, що вже на цьому етапі розвитку науки термін «діаспора» відноситься не тільки до етнічних, а й до релігійних та інших груп або громад.

Таким чином, термін «діаспора» може застосовуватися до таких груп:

1. Мігранти. Мігранти можуть проживати в країні перебування як тимчасово, так і постійно, а міграція може бути добровільною або недобровільною.

2. Біженці. Це категорія мігрантів, для яких характерне раптове і недобровільне переселення. Вважається, що біженці прагнуть повернутися на свою батьківщину якомога швидше.

3. Засланці. Категорія біженців, які перебувають у приймаючій країні, поки на їх батьківщині не відбудуться політичні зміни.

4. Етнічні групи. Особи, які ідентифікують себе з іншими представниками цієї ж етнічності, яка мешкає поза своєю батьківщиною, але які обов'язково підтримують політичні зв'язки з нею. Вони можуть не планувати повернутися на батьківщину коли-небудь, але шанують свої етнічні корені.

5. Експатріанти. Люди однієї країни, які проживають в іншій країні. Це дуже загальний термін, який має на увазі добровільне переселення з можливими планами повернення на батьківщину в будь-який зручний час.

6. Місцеве населення, яке має відмінні культурні характеристики, які перешкоджають їх асиміляції, мають статус меншини у своїх країнах проживання.

7. Меншини. Будь-які з перерахованих вище груп можуть бути меншинами в країні проживання.

Справжній вибух інтересу до діаспори Брубеcker назвав «діаспоральна діаспора», що означає поширення значення терміну в семантичному, концептуальному і дисциплінарному просторі. На думку дослідника, популярність досліджень діаспор і розмиті межі теоретичної основи ведуть до універсалізації терміну «діаспора», що парадоксальним чином значить зникнення діаспори... Якщо все є діаспоральним, то ніщо не є дійсно таким» [9]. Очевидно, що чим більше досліджень присвячено діаспорам, тим більше зникало їх критеріїв.

Кардинально іншим поглядом на діаспору відрізняються представники конструктивізму. Конструктивісти поставили під сумнів такі основні поняття, як «діаспора», «батьківщина і етнічне / релігійне співтовариство», та розглядають діаспору як «транснаціональну уявну спільноту» [7]. Такий підхід передбачає інтерпретацію діаспорної етнічності як одного з типів «уявних спільнот», що володіють своїми внутрішніми соціальними зв'язками, зовнішніми кордонами, які конструюють «своїх» і «чужих». Концепція «уявних спільнот» видатного дослідника Бенедикта Андерсона знаменувала різкий поворот у дослідженнях нації та націоналізму в 1983 році, коли вийшла у світ його фундаментальна робота «Уявні спільноти», де нація є уявною політичною спільнотою. Автор називає нації спільнотами, тому що в їх основі є спільність, а уявними не тому, що їх не існує, а тому, що члени навіть найменшої нації можуть не знати абсолютно всіх своїх побратимів по нації, але в них буде завжди присутній образ їхньої спільності. Конструктивісти вважають, що діаспори – це щось більше, ніж просто форма етнічної спільноти, та пояснюють цей феномен конструктивістською теорією колективних ідентичностей. З'явилося загальне розуміння того, що діаспора не є чіткою та єдиною групою населення, а люди можуть бути більш або менш діаспоральними в різних ситуаціях. Діаспоральна ідентичність може бути повністю загублена, може посилюватися та слабнути, залишатися активною чи сплячою. Представник російської школи конструктивістів В.А. Тишков стверджує: «Те, що називається, відтворюється і вивчається як народ, нація, меншина, раса, діаспора, насправді є не реально існуюче колективне тіло зі своєю самосвідомістю, характером, волею, долею, а людські відносини (соціальні, політичні, емоційні), пов'язані з уявними коаліціями» [5, с. 25]. Інші представники конструктивізму Бахар Басер та Ашхок Свейн стверджують, що діаспора – це політичний про-

ект мобілізованих еліт, а ідентичність діаспор конструйована, штучно створена та не може бути просто результатом масової міграції [19]. Пізніше класик діаспоральної теорії Кохен також приходить до висновку, що діаспори можуть бути сформовані і мобілізовані за певних обставин: історія та історичний досвід потенційної групи створюють основу, необхідну для формування діаспори, а активні політичні, соціальні та культурні лідери створюють необхідні ефективні інститути для формування діаспорального почуття і спонукають їх до спільної мети [11, с. 10]. Виходячи з усіх етапів розвитку та вищеназваних підходів до діаспор, можна простежити спільну для всіх дослідників рису діаспор – це наявність у населення міцного зв'язку зі своєю батьківщиною (реальною чи уявною). Саме ця ключова риса дозволяє вважати населення за кордоном не просто мігрантами чи національними меншинами, а діаспорою.

Отже, в центрі розуміння природи діаспори є дебати про те, чи є діаспора природним або штучно створеним явищем. Представники традиційного підходу вважають діаспору етнічною спільнотою, яка проживає за межами країни-батьківщини в результаті природних процесів міграцій, тоді як представники конструктивістського підходу вважають діаспору «уявною спільнотою», створеною штучно політичними акторами задля досягнення певних політичних цілей. Слід зазначити, що незважаючи на всю різноманітність представлених підходів до діаспор, між представниками діаспоральних досліджень на даний момент вже існує певний консенсус щодо штучної природи самої діаспори. У цьому сенсі конструктивістський підхід до діаспор, згідно з яким діаспори не можуть існувати самі по собі, а створюються певними силами задля певних цілей, є домінуючим та загальноприйнятим. Виходячи із цього, центральною проблемою для діаспоральних дослідників сьогодні є те, коли, як, чому і за яких обставин держави звертаються до формування своїх діаспор. Проте діаспоральна політика держав є, безумно, окремою темою для дослідження.

Окрім концепції «діаспора», в політичній науці з 1990-х років з'являється концепція «родинної меншини» і «родинної держави». Терміни є відносно новими, на офіційному рівні вони вперше були використані Венеціанською комісією в жовтні 2001 р. у «Звіті про преференційне ставлення родинних держав до своїх національних меншин» [15]. Серед провідних дослідників цієї концепції – Веселін Поповскі [14], Уолтер Кемп [12], Сіміна Елена Танасеску [20] та інші.

Нові терміни в певній мірі суттєво як спростили, так і ускладнили двосторонні взаємини між державами. Спрощення пов'язане, в першу чергу, з відкриттям нових горизонтів оцінки, визначення та вироблення як національної політики держав,

так і відповідних аспектів зовнішньополітичних ліній у двосторонніх та в багатосторонніх відносинах. Ускладнення ж базується в першу чергу на нечіткості міжнародно-правової бази щодо них. Поняття «родинної держави» походить від концепції національної держави та пов'язане з теорією націоналізму. Ще після Першої та Другої світових війн у результаті змін кордонів багато європейських країн включало в себе населення, яке проти свого бажання опинилося в нових країнах, але культурно відчувало себе складовою частиною титульної групи колишніх держав. Зміни політичних кордонів та перехід до демократії в країнах Центральної та Східної Європи на початку 1990-х років також забезпечили фундамент для виникнення активності родинних держав щодо родинних меншин, які проживають за кордоном. Якщо концепція «діаспора» виникла і первісно розвивалася задля вивчення населення, яке мігрувало зі своєї батьківщини з різних причин, то концепція «родинної держави» із самого свого створення зазвичай мала справу з іншою категорією транскордонного населення, яке опинилося в чужій для себе країні, нікуди при цьому не рухаючись, а в наслідок змін самих державних кордонів. Термін «родинна держава» вживається для позначення тих держав, більшість населення яких розділяє етнічні чи культурні характеристики з меншістю населення іншої країни. Це широка категорія країн, які зацікавлені в меншинах за межами власних кордонів, ґрунтуючись на зв'язках історичного, релігійного чи мовного характеру, які не обов'язково розглядаються меншинами як «родинні держави». У той час як величезна кількість країн має своїх співвітчизників на території інших держав із зазначених вище причин, не всі вони мають підстави називатися «родинними», адже це передбачає перш за все цілеспрямовану політичну позицію держави.

З метою забезпечення більш ефективної підтримки своїх родинних меншин держави можуть використовувати різні заходи, наприклад прийняття внутрішніх законів, які містять положення, що дозволяють їх родинним меншинам – громадянам інших держав – отримувати певні привілеї. До 1989 року діаспоральна політика і такого роду активність із боку держави в країнах Варшавського договору були неможливі, тому в центрально-європейському регіоні підтримка співвітчизників, які проживають за кордоном, стала нормою тільки після зміни комуністичних режимів. Найбільш яскравим прикладом родинної політики є політика Угорщини. Втрата Угорщиною значної частини своєї території та близько однієї третини населення в результаті укладення Тріанонського договору в період після Першої світової війни має прямі наслідки для сучасної історії та політики Угорщини та сусідніх із нею держав. Починаючи з 1990-х років угорський уряд приймає цілий ряд

законів, які регулюють відносини держави зі своєю національною спільнотою за кордоном, та декларують єдність єдиної угорської нації, яка розділена кордонами різних держав. Найбільший міжнародний резонанс викликало прийняття Угорщиною в 2001 році Закону щодо статусу угорців сусідніх країн (Закон про статус). Його дія поширюється на угорців – громадян інших країн: Румунії, Словенії, Словаччини, України, Хорватії та країн колишньої Югославії. Цей закон передбачає державну підтримку власникам «посвідчення угорця» у сферах найму на роботу, освіти і культури, охорони здоров'я та користування громадським транспортом [3]. Даний закон викликав багато суперечок щодо втручання у внутрішні справи сусідніх з Угорщиною країн і саме після його прийняття Венеціанська комісія як відповідь на нього була змушена прийняти «Звіт про преференційне ставлення родинних держав до своїх національних меншин» [15]. Цей звіт визначає ключові принципи взаємодії родинних держав та родинних меншин. Найголовнішими його положеннями можна вважати те, що відповідальність за захист прав національних меншин лежить на країні перебування меншин. При цьому родинна держава має право підтримувати культурні зв'язки з родинними меншинами. Якщо країна перебування з якихось причин не вважає правами національних меншин, міжнародна спільнота повинна прийняти відповідні дії. Окрім даного Звіту, юридичною базою концепції родинної держави є такі документи: ст. 17 та 18 Рамкової конвенції про захист національних меншин [4]; пункт 5 ст. 2 Декларації прав осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних та лінгвістичних меншин, прийнята ГА ООН в 1992 р. [2]; Болцанські рекомендації щодо національних меншин у міждержавних взаєминах, видані Верховним Комісаром із національних меншин ОБСЄ в 2008 році [1]. Ці документи носять рекомендаційний характер та мотивують країн-членів на політичному та деклараційному рівні.

Таким чином, для дослідження ролі національних меншин у міжнародних відносинах слід звертатися до трьох основних концепцій. По-перше, це концепція транснаціоналізму, центральне місце в якій належить меншинам мігрантського походження та їх взаємодії (переважно економічного характеру) з країною походження. Друга концепція – «родинних держав/меншин» – фокусується на населенні, яке опинилося в статусі «меншин», нікуди при цьому не рухаючись, у результаті зміни державних кордонів та розпаду великих держав, зокрема Австро-Угорщини, Османської та Російської Імперії, ССРСР, Югославії тощо. Третя концепція – «діаспора» – є найбільш широкою та універсальною концепцією. Тоді як на ранніх етапах вона включала в себе населення, яке покинуло свою батьківщину в результаті трагічних подій, сьо-

годні вона займає центральне місце в дослідженнях впливу та ролі національних меншин у міжнародних відносинах. Незважаючи на те, що всі три концепції розвивалися окремо одна від одної, із часом концепції «родинної держави/меншини» та «транснаціоналізму» органічно влилися в єдину концепцію «діаспори». Цей термін сьогодні охоплює всі типи транскордонного населення, включаючи мігрантів і родинні меншини. Вибір однієї із цих трьох теоретичних моделей дослідження національних меншин повинен залежати від конкретних випадків та цілей дослідників, а також з огляду на історію походження меншин. Наприклад, при дослідженні болгарської меншини в Бесарабії чи угорської меншини в Закарпатті доцільно звертатися до концепції «родинної держави»; при дослідженні турецьких мігрантів у Німеччині – концепції «транснаціоналізму»; задля вивчення турецької меншини в Україні – одночасно концепції «родинної меншини/держави» (щодо гагаузів, татар та турок-месхетинців) та «діаспори» (щодо вищезазначених родинних груп та турецьких мігрантів у більш широкому сенсі).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верховный комиссар по делам национальных меньшинств. Тематические рекомендации. [Електронний ресурс] // Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. – 2008. – Режим доступа до ресурсу : http://www.osce.org/files/documents/f/1/74511_0.pdf.
2. Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам [Електронний ресурс]. – Режим доступа до ресурсу : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/minority_rights.shtml.
3. Державні збори Угорщини прийняли Закон про статус угорців сусідніх країн [Електронний ресурс]/Укрінформ.–2001.–Режим доступу до ресурсу: https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/46967-dergavn_zbori_ugorshchini_priynyali_zakon_pro_status_ugortsv_susdnh_kran_47329.html.
4. Рамочная конвенция о защите национальных меньшинств. [Електронний ресурс] // Human Rights Library. – 1995. – Режим доступа до ресурсу : <http://hrlibrary.umn.edu/euro/Rets157.html>.
5. Тишков В.А. О культурном многообразии / В.А.Тишков // Этнографическое обозрение. – 2005. – №. 2. – С. 23–28.
6. Albrow M. Frames and Transformations in Transnational Studies [Електронний ресурс]/M. Albrow// Transnational Communities Programme. – 1998. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/albrow.pdf>.
7. Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism /B. Anderson. – London :Verso, 1983. –240 с.
8. Brubaker R. Accidental Diasporas and External "Homelands" in Central and Eastern Europe: Past and Present [Електронний ресурс] / R. Brubaker. –Vienna :

IHS Political Science Series, 2000. – Режим доступу до ресурсу : http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/Publications/19_Accidental_Diasporas.pdf.

9. Brubaker R. The "diaspora" diaspora / R. Brubaker // *Ethnic and Racial Studies*. – 2005. – Vol. 28 No. 1 – P. 1–19.

10. Bauböck R. Cold constellations and hot identities: Political theory questions about transnationalism and diaspora / R. Bauböck // *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods* / R. Bauböck, T. Faist. – Amsterdam : Amsterdam University Press, 2010. – С. 295–323.

11. Cohen. R. *Global Diasporas: An Introduction* / R. Cohen. – New York: Routledge, 2008. – 241 с.

12. Nye R.S., Keohane R.O. *Transnational relations and world politics* / R.S. Nye, R.O. Keohane // *International Organization*. – 1971. – Vol. 25, No. 3 – P. 329–349.

13. Popovski V., Turner N. Blood across borders: The role of the kin-state in minority protection V. Poppovski, N. Turner // *Blood and borders. The responsibility to protect and the problem of the kin-state* / W. Kemp, V. Popovski, R. Thakur. – Tokyo: United Nations University Press, 2010. – С. 231–240.

14. Kemp W. The responsibility to protect minorities: is the kin state problem or a solution? / W. Kemp // *Blood and borders. The responsibility to protect and the problem of the kin-state*. / W. Kemp, V. Popovski, R. Thakur. – Tokyo: United Nations University Press, 2010. – С. 1–7.

15. Resolution No. 1335 (2003) Preferential Treatment of National Minorities by the Kin-State: The Case of the Hungarian Law on Hungarians Living in Neighboring Countries ("Magyars") of 19 June 2001 // Council of Europe Parliamentary Assembly [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/Publications/19_Accidental_Diasporas.pdf.

ний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17121&lang=en>.

16. Safran W. *Diasporas in modern societies: Myths of homeland and return* / W. Safran // *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. – 1991. – Vol. 1, No. 1 – P. 83–99.

17. Schiller G. N., Basch L., Blanc C.S. *Transnationalism: a new analytic framework for understanding migration* / G. N. Schiller, L. Basch, C.S. Blanc // *Annals of the New York Academy of Sciences*. – 1992. – Vol. 645, No. 1 – P. 1–24.

18. Sheffer G. *Diaspora politics. At home abroad* / G. Sheffer. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 289 с.

19. Swain A., Baser B. Stateless diaspora groups and their repertoires of nationalist activism in host countries [Електронний ресурс] / A. Swain, B. Baser // *Journal of international relations*. – 2010. – Vol. 8, No. 1. – Режим доступу до ресурсу : http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/14820/Baser_Swain_StatelessDiaspora36-59.pdf?sequence=2.

20. Tanasescu S.E. *Treatment of Nationals by Their Kin State – the Romanian Case* [Електронний ресурс] / S.E. Tanasescu // *Transylvanian Review of Administrative Sciences*. – 2009. – Режим доступу до ресурсу : <https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0ahUKEwjnrWC1t7SAhUEWCwKHf2bBI4QFggjMAE&url=http%3A%2F%2Frtsa.ro%2Ftras%2Findex.php%2Ftras%2Farticle%2Fdownload%2F198%2F194&usg=AFQjCNEIAanhjZn4kNnvCUQ505pOSHfbgA&bvm=bv.149760088,d.bGg&cad=rjt>.

Ляшенко Т.М.

Ляшенко Т.М.,
доктор політичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу теоретичних та прикладних
проблем політології
Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень
імені І.Ф. Кураса НАН України

Рецензія на монографію «Державний переворот: наси́льницький спосіб переформатування влади» (автори С.О. Вовк, О.В. Меженська)

Переворот, путч, повстання, революція – це феномени зміни влади поза легітимізованими в державі рамками. Якщо знаходитись на позиціях демократії, визначення вододілу між цими феноменами є очевидним і залежить від суверенного права народу реалізовувати свою владу, всіма доступними способами не допускаючи її узурпації та ігнорування свого волевиявлення.

Такий підхід – з точки зору визначення носія суверенітету, верховної влади в державі – дозволяє провести чітку лінію між боротьбою народу за свої права і намаганнями захоплення влади в інтересах обмеженого кола осіб, навіть коли йдеться про насильницькі способи досягнення вказаних цілей. Говорячи сучасними термінами, вододіл проходить саме за цією лінією – забезпечення демократичного розвитку суспільства або, навпаки, встановлення авторитарного чи тоталітарного типу політичного режиму. Тому показовим є відзначення в монографії, зокрема, практичної відсутності досліджень форм насильницького способу зміни влади в радянській суспільствознавчій науці.

При знайомстві з представленою роботою увагу, перш за все, привертає історична масштабність опрацьованого матеріалу, спроба вибудувати типологію насильницької зміни влади, починаючи ще з подій біблійних часів і далі – через античність, у середні віки, новий та новітній час і, нарешті, у сьогодення. Такий підхід дозволяє не тільки якомога ширше поглянути на специфіку політичного розвитку в різні історичні епохи, але водночас сфокусуватись на відповідній проблематиці в умовах демократичного суспільства або ж суспільства, яке прагне демократії. При цьому принципово важливим є визначити відмінність між поняттями «революція» та «державний переворот», які, як наголошено в монографії, є досить наближеними, але відрізняються глибиною політичних перетворень.

Можна без перебільшення стверджувати, що в сучасній Україні здатність до такого визначення, розуміння цієї фундаментальної різниці є одним із ключових питань самоусвідомлення та самодетермінації, що значною мірою зумовлює актуальність

порушення цієї проблематики у вітчизняній політичній думці.

Так само принциповим є розуміння важливості формування суспільства на міцних демократичних засадах, оскільки саме вони є фундаментом політичної, соціально-економічної стабільності в державі, її національної безпеки. Цей висновок ґрунтується на підтвердженню як теорією, так і практикою твердженні, на чому наголошено в монографії, що ризик насильницької зміни влади значно вищий у державах з авторитарним чи тоталітарним режимом, ніж у демократичних країнах. Тобто кращою гарантією стабільності та безпеки є не «сильна рука», а розвинута демократія та міцні інституції громадянського суспільства, засновані на забезпеченні державою широких прав та свобод громадян.

Разом із тим слід зазначити, що в сучасній масовій свідомості поняття «державний переворот» однозначно асоціюється з негативними змінами, пов'язаними з насильницьким захопленням влади. У монографії акцентовано на односторонньому сприйнятті цього явища. При цьому у визначенні типології державних переворотів увагу привертає опція «прогресивний/регресивний». Для демократично мислячої людини прогрес – це забезпечення народовладдя, самоврядування, широких політичних, економічних, релігійних та інших демократичних свобод. То чи може бути державний переворот прогресивним? Знов-таки, маємо справу з питанням боротьби за демократію та свободу.

Рівень демократичного розвитку суспільства, його зрілості, готовності відстоювати права громадян визначає невеликий ризик насильницької зміни влади. Але якщо демократія ще не зміцніла настільки, щоб бути апріорним пріоритетом для абсолютної більшості громадян? У цьому зв'язку, очевидно, було б доречним нагадати, що в абсолютній більшості державних переворотів новітнього часу та сучасності їх організатори найчастіше виправдовують свої дії необхідністю протидії узурпації влади «законним урядом», боротьбою з корупцією, іншими злочинами «конституційно

обраного» керівництва держави. Тобто явищам, які власне знищують демократію, права та свободи громадян.

У цьому контексті показовим є наведення в монографії підходів різних політологічних шкіл до поняття «державний переворот», зокрема західної та російської, що в черговий раз, на прикладі, зокрема, трактувань «кольорових» революцій підтверджує вказаний вододіл між розумінням політичного розвитку з точки зору демократії або, навпаки, авторитарного бачення суспільних процесів.

Закономірно, що в монографії помітну увагу приділено проблематиці розвитку конфліктологіч-

них досліджень, метою яких є визначення причин конфліктів у суспільстві та їх врегулювання, уникаючи насильницьких методів.

Україна потребує глибокого наукового осмислення джерел існуючої в суспільстві конфліктності в різних сферах із тим, щоб забезпечити подальший демократичний розвиток, заснований на верховенстві права та свободи, безпеки держави та її громадян. У цьому контексті представлена монографія, аналізуючи природу, форми та можливі наслідки насильницької зміни влади, надає широкі можливості для роздумів та подальших досліджень даної проблематики.

Наукове видання

ПОЛІТИКУС

Науковий журнал

Випуск 4

Коректура • С. Корзун

Комп'ютерна верстка • Н. Кузнєцова

Формат 60x84/8. Гарнітура Arimo.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 16,49. Ум.-друк. арк. 15,58.

Підписано до друку 30.08.2017. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.

Телефон +38 (0552) 39-95-80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 4392 від 20.08.2012 р.